

॥ श्रीमद्विजयरागो विजयते ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता	—	—	वाक्यार्थचन्द्रिका
२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता	—	—	सुधाविष्टुतिः
३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः	—	—	परिमलः
४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता	—	—	सुधाटिप्पणी
५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम्	—	टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्	
६) श्रीमन्मन्त्रारीकृष्णाचार्यकृतः	—	—	चषकः

इति षट्तिप्पणीभिः समलङ्कृता

तस्याश्रयम्

नवमो विभागः

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तामिवृद्धिकारिणीसभातः

प्रकाशितः ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकायत्ताः

R68, 5x2, 1, 1
M 83.9

संशोधकविद्वद्बुन्दः

श्री. पं. पू. रामाचार्य कट्टी

(श्री. श्री. सत्याभिज्ञतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)

श्री. पं. पू. रंगाचार्य गुत्तल

(श्री. श्री. सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)

श्री. पं. पू. हयग्रीवाचार्य गुत्तल

श्री. पं. रंगाचार्य कलापूर

श्री. पं. गोपालाचार्य माहुली

श्री. पं. नरसिंहाचार्य बालकोंडा

श्री. पं. केशवाचार्य कट्टी

श्री. पं. मध्वाचार्य चित्तमणि

श्री. पं. माध्वान्विथी कट्टी

श्री. पं. राममूर्त्याचार्य तिरुपति

श्री. पं. रंगनाथाचार्य हेब्बली

श्री. पं. भीमसेनाचार्य वरखेडकर

मुद्रकः

वरखेडकरोपाह्वालाश्रमतनूजो धर्मजय.

सुधामुद्रणमन्दिरम्

उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी

केसूर ५६०००५

SRI VENKATESWARA
CENTRAL LIBRARY &
RESEARCH CENTRE,

Acc. No.

31491

Date

TIRUPATI.

*This book is Published
with the financial assistance of
Tirumala Tirupati Devasthanams
Under thier scheme
aid to publish religious books*

अथ आनन्दमयाधकरणम्

(१-१-६ सू. १२ तः १९)

सु० — ॥ ॐ । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ॐ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपं जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति लक्षणप्रमाणभ्यां स्वैतरम-
मस्तवरतुव्यावृत्ततयाऽवधारितम् । प्रमाणस्यान्यपरत्वशङ्कया लक्षणस्यातिव्याप्तिः समन्वयसूत्रेण
परिहृता । ब्रह्मणश्च सकलशास्त्रप्रमाणकत्वात्सम्भावनाशङ्केत्यधिकरणे निराकृता । न हि लक्षण-
प्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण वस्तुविचारणं नामास्ति । सम्भावना तु न वस्तुवधारणार्था । अप्र-
माणत्वात् । किन्तु यत्राम्भावनाया समीचीनयोरपि लक्षणप्रमाणयोरुपपत्त्यभावशङ्कया प्रवृत्ति-
सङ्कोचस्तत्रैव सम्भावनोपयोगः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रमाणभ्यामेव वस्तुव्यवस्थेत्यतो ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणेऽवशेषाभावात्किमानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेनेत्याशङ्क्याध्यायशेषस्य कृत्यमाह
एवमिति ।

अनु० — ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥

एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् ॥

आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः ॥

ब.सू. — ॥ ॐ । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ॐ ॥

सत्यम् । न ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे किमप्यवशिष्टम् । तथाऽपि तत्तु समन्वयादित्युपक्रमा-
दितात्पर्यलिङ्गबलात्फलस्यापि शास्त्रस्य यो ब्रह्मणि परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्व-
लक्षणसमन्वयोऽभिहितस्तमेव समन्वयं विभागेन प्रपञ्चेनानन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदति
सूत्रकार इति न वैयर्थ्यम् । तत्तु समन्वयादिति हि प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् । तद्यावदुदाहरणत्वेन
वाक्यविशेषानुपादाय विमर्शपूर्वकं पूर्वोत्तरपक्षोपालम्भसाधनाभ्यां न प्रपञ्च्यते तावदनुक्तप्राय-
मकार्यकारित्वात् । अन्यथा परोऽपि ह्यन्यदेव समन्वयादित्युक्त्वा कृती स्यात् । यदि हि
प्रत्ययमनुत्पाद्यैकोऽयं भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयात् । तदा परोऽपि किं न ब्रूयात्परस्ताद्वितस्तेरिति ।
तस्मादावश्यकं समन्वयप्रपञ्चनम् । तदनेन समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावेन
सङ्गतिर्दिशिता । एवं तर्हि तदानन्तर्यमेव स्यात्कुतो व्यवधानमित्यत उक्तमेवमिति । एवमीक्ष-
त्यधिकरणव्युत्पादितन्यायेन ब्रह्मणः शास्त्रावगम्यत्वे मुख्यया वृत्त्या सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे
सम्भाविने सतीति ॥ एतदुक्तं भवति । सत्यं प्रपञ्चनमनन्तरप्राप्तम् तथाऽप्यवाच्यत्वाद्याशङ्कानि-
रासेन शास्त्रावगम्यत्वसम्भावनासमर्थनेन व्यवधीयते । सति हि तस्मिन् (क्षेत्रे) स्यावसरः ।
शब्दलेशसञ्चारासम्भवे वाक्यतात्पर्यविचारस्यानवकाशत्वात् । न हि तोयाभ्यवहारासमर्थस्य

सुमूर्षोः शङ्कुलीमश्रुणं सचेतनः सम्भावयतीति ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञाऽनुशास-
नादत्र न यतिभङ्गश्शङ्कनीयः ।

(शेषवाक्यार्थचन्द्रिका)

सकलमुगुणगात्रं सर्वोपैकजैत्रं सुमतिमुगतिदात्रं सुष्टु नञ्ज्ञाननेत्रम् ॥

निखिलजनित्रनित्रं नित्यदुष्टैकवेत्रं नवनवपुचरित्रं नौमि लक्ष्मीकलत्रम् ॥ १ ॥

शुभगुणगणगात्रं शुद्धविज्ञानेत्रं श्रुतिवित्तचरित्रं श्रान्तनापातपत्रम् ॥

अमलविषहित्रं शान्तिमन्त्रः त्रिवित्रं श्रयत विबुधमित्रं शक्तियोगीन्द्रपौत्रम् ॥ २ ॥

विद्याख्यस्तनप्रमवाय बुद्धौ विद्योत्तमानाय सुचिन्दिताय ॥

शुद्धय नित्यं मुनिसेविनाय मन्वाद्भुताम्भे निधये नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

श्रीमद्यासमुशास्त्रशुद्धमलधि मन्वोक्तमवर्कदुस्तर्काख्यामरदानवाभृतमतिश्रेष्ठहिहद्भुता ॥

आलोड्याविठारसमासकमहारत्नानि चाप्नोन्मुधा सोऽयं योगिनहेन्द्रमन्त्रिनजयार्याख्यो भवेन्मे मुदे ॥ ४ ॥

रवूचमाख्यममलमलौकिककलानिधिम् ॥ सेवे प्रकाशिता येन सम्यक् तत्त्वप्रकाशिका ॥ ५ ॥

परवादीमणक्कुम्भोद्गवाननोपमम् ॥ विष्णुपादगुहान्तं वेदव्यासमुनि भजे ॥ ६ ॥

भक्तिशक्तिविरक्त्यदिगुणमन्ततिसङ्कलिः ॥ विद्यापतियतीन्द्रयो हृद्यविद्यप्रदोऽस्तु मे ॥ ७ ॥

वेदव्यासमतापगापतिवरं श्रीमज्जयप्रोक्तमस्तर्पावेष्टितमन्वसन्मुनिवग्मन्थागवर्षेण यः ॥

संलोड्याखिलमन्त्रयः मृतवरं तत्त्वादिसर्गापिका मत्तन्पर्थसुचन्द्रिकां तरवरं यस्तर्कसत्ताण्डवम् ॥ ८ ॥

निष्ठास्याद्भुतवण्डात्रयमुपव्यख्यानस्तोच्चयं दृष्ट्वा कुतितयुक्त्यगतिपिहितां श्रीव्यासतीर्थो बुधः ॥

स्वेक्तिरक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सम्यग्विशेषार्पणं विद्यार्थशयतीन्द्रमदुस्वर किं नावतीर्णं स हि ॥ ९ ॥

यद्वस्तमुजस्रतोऽहमभवं देव्याः कटाक्षश्रयो यद्यख्यान्दिवाकरेण विदुषामन्तस्तमः संहतम् ॥

येप्रीता भुवि चन्दनद्रुम इव स्थायं स्ववत्कुर्वते तान्व्याख्यानिरतान्भजे परगुरुनानन्दभट्टारकान् ॥ १० ॥

यः श्रीनिवासमृगराट् सकलान्मदान्वमायाविसिन्धुमुकुम्भगिरीन्विदार्थ ॥

सरस्वतीक्ष्णनक्षत्रैर्विराज मध्वसिद्धान्तचारुविपिने तमलं भजेऽहम् ॥ ११ ॥

श्रीमत्सुधाद्भुताम्भोषिविक्रीडनविचक्षणान् ॥ श्रीमद्विद्याधीशतीर्थमुनीन्वन्दे गुरुन्मम ॥ १२ ॥

अथ तत्कृपयैवाहं तत्सुशिक्षितमार्गतः ॥ तेषामाज्ञां पुरस्कृत्य तत्प्रसादानुज्जितः ॥ १३ ॥

शिक्षितान्मुक्तिनिचयान्सारं स्मारं यथामति ॥ करोमि सौभगूढार्थशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाम् ॥ १४ ॥

यद्विद्याधीशुरो हृश्रूःऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्ति-त्ता श्रीविद्याधीशायो सेवा ॥ १५ ॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ ननु 'एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम्' इत्यध्याशेऽकृत्यप्रतिपादकमुत्तरभाष्यमनर्थकम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपस्याविचारितत्वेन तद्विचारार्थतयैवाध्यायशेषस्यार्थवस्त्वोपपत्त्या तद्वैयर्थ्यशङ्काया एवानुदयेन तत्सार्थक्यस्यावक्तव्यत्वादित्यतो वृत्तानुवादपूर्वकं स्वरूपनिरूपणेऽनवशेषोपपादनेन गतार्थताशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकत्वेन मूलं योजयितुं वृत्तं तावदनुवदति अथात इत्यादिना ॥ विहितेति । प्रतिज्ञातेत्यर्थः । विषयादिभस्त्वोपपादनेन कर्तव्यतया प्रतिपादितेति वाऽर्थः । नन्वेतावता लक्षणप्रमाणनिरूपणेन सजातीयविजातीयसंस्तवस्तुव्यावृत्ततया लक्ष्यस्वरूपावधारणरिद्धादपि यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञाता तत्स्वरूपस्याविचारितत्वात्तदर्थमध्यायशेषप्रवृत्तिः किं न स्यादित्यतो विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो लक्षणप्रमाणाभ्यामिवान्येनापि प्रकारेण निरूपणीयत्वे ह्यधिकरणचतुष्टयेन लक्षणप्रमाणाभ्यां तन्निरूपणसिद्धावप्युपायान्तरेण तदसिद्ध्या तदर्थमध्यायशेषस्यासम्भवीयत्वप्रसक्तावपि लक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण वस्तुविचारस्यैवाभावान्न तदर्थतयोत्तमसूत्रासम्भवासिः इति न हीति ॥ ननु लक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण कथं वस्तुविचारणाभाव सम्भावनानिरूपणेन वस्तुविचारस्य सत्त्वादित्यत्र स्यादेतदेवं यदि लक्षणप्रमाणयोरिव सम्भावनायाः अपि वस्त्ववधारकत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह सम्भावना त्विति ॥ तत्र हेतुमाह अप्रमाणत्वादिति । उत्कटैककोटिकसन्देहस्यैव सम्भावनात्वादिति भावः । नन्वेवं मतिः सम्भावनाया वस्त्ववधारकत्वाभावादग्रन्थकाराणां तदुपपादनमनर्थकमापद्येतेत्यभिप्रायेण शङ्कते किं स्थितिः ॥ वस्त्ववधारणार्थत्वाभावेऽपि प्रयोजनान्तर्गतत्वाच्च तदुपपादनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य समाश्रिते यत्रेति ॥ प्रवृत्तिशङ्कोचमिति । स्वेतरसमस्तवस्तुव्यवृत्ततया लक्ष्यस्वरूपानवधारकत्वमित्यर्थः ।

ननु समन्वयोक्तिनात्रेण सिद्धत्वात्मन्यस्य प्राञ्चनीयत्वाच्च प्राञ्चनार्थतयाऽध्यायशेषस्यार्थवत्त्वमित्यतो विना प्राञ्चनेन समन्वयोक्तिनात्रेण तद्विद्वेस्तत्प्रपञ्चनमर्थवदिति भावेनोक्तिमात्रस्यापार्थक्यं नष्टग्रन्थमुपादयति तत्स्वित्यादिना । ननु च विभागेन समन्वयम् आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदति इत्यत्र तत्रैव समन्वयप्रपञ्चकतयाऽध्यायशेषस्यार्थवत्त्वसिद्धेरेवं शास्त्रावगम्यत्वं इति भाष्यवृण्डस्य वैयर्थ्यमित्यतः समन्वयसूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन समन्वयप्रपञ्चकत्वेऽनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारतया भाष्यं सङ्गमयति एवं तर्हीत्यादिना । कथमस्य व्यवधारकत्वमित्यतः सयुक्तिकं तदभिप्रयमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । ननु सर्वत्र पदान्त एव विरतिर्दर्शनात्प्रकृते च 'इत्यादिना' इत्यस्य पुनरावृत्त्या पदन्तेऽस्तीत्येति तदभावेन पदत्रयान्कथम् इत्यादीत्यत्र विगतिरित्यतो न मुबन्तत्वेनैव पदमिति नियमः । तथा सति राजभ्यमित्यत्र राजन्नित्यस्य

सुबन्तत्वाभावेनापदत्वान्नलोपाभावप्रसङ्गः । ततश्च यथाऽसुबन्तस्यापि राज्ञित्यादेरसर्वनामस्थानसुवि-
भक्तिपरत्वेन 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नलोपः । तथाऽस्यापि पदत्वादुक्ता तत्र विरतिरित्या-
शयेनाह स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञानुशासनादिति ॥ ननु च राजभ्यामित्यादावजादि-
परत्वाभावेन 'यचि भम्' इति भत्वाप्रसङ्गेनापवादकाभावात् 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञोपपत्तेरुज्यते
नलोपः । प्रकृते तु तृतीयैकवचनस्यान्तेन 'यचि भम्' इति भत्वप्राप्तेर्मसंज्ञायाः पदसंज्ञापवादकत्वाच्च पदत्व-
मिति विरत्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव चेत् । अत्र केचित् । 'अयस्ययादीनि छन्दसि' इति सूत्रे वार्त्तिककृता
छन्दस्युभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति पदत्वभत्वयोः समावेशाङ्गीकारात् । छन्दस्तुल्यतया 'उपदेशेजनु-
नासिक' इत्यादिष्वगदे पदत्वमुक्तजश्चस्य भत्वप्रयुक्तकृत्वाभावस्य च दर्शनादस्यापि छन्दस्तुल्यत्वादत्रापि
पदत्वभावोः समावेशात्मनाच्च मसंज्ञायाः सर्वत्र पदसंज्ञापवादकत्वमिति । वस्तुतस्तु तृतीयैकवचन-
स्यान्तेऽपि नाभावेन ह्रस्वादजादिरत्वाभावेन यचि भमिति भत्वाप्राप्तेरत्येवेहाप्यपवादकाभाव इति
युक्तैव पदसंज्ञया विरतिरिति व्येयम् । अङ्गीकृत्य चेदं समाधानमुक्तम् । वस्तुतस्तु यतिभङ्गस्य काव्य-
दोषत्वमेव । न शास्त्रदोषत्वमपि । 'य उपाधिर्लगति साधये सम्बन्धविशेषणे' इति शास्त्रे पदमन्येऽपि
विरतिदर्शनात् । अत एव गीताभाष्यटीकायां तस्यादोषत्वमैव समाधानमुक्तमिति न विचिदेतत् ॥

स० — ॥ ॐ आनन्दमयोभ्यासादिति । वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरम् येना-
ध्यायशेषस्य सार्थक्यं स्यादिति शेषः । नन्वेवमीक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुप-
पादयति संभावना त्वित्यादिना ॥ यद्वा ननु लक्षणप्रमाणव्यतिरेकेण वस्तुविचारणमन्यत्वात्तत्त्यनुप-
पन्नम् संभावनाया अपि वस्तुस्वरूपनिर्धारकत्वादित्यत आह संभावना त्विति ॥ ननु इत्यादीति कथं
विरतिः, अपरान्तरात्; लोकेषु परान्त एव वि ति दर्शनादित्यत आह स्वादिष्वसर्वनामेति ॥ तथाचा-
नया विवक्षयाऽस्यापि पदान्तत्वात् तत्र विरतिरुपपन्नेति भावः ॥ यतिभङ्ग इति ॥ यतिर्विरतिः
यतिश्चानमङ्गो यतिमङ्ग इति मध्यपरदोषो समाप्तः । यत्र स्थाने पदान्तलक्षणे विरत्या भाव्यं
तत्र विरतिर्नास्तीति भावः ।

प० — ॥ ॐ आनन्दमयोभ्यामात् ॐ ॥ ननु जिज्ञास्यब्रह्मस्वरूपनिर्णयाय जन्मादिसूत्रा-
द्युक्तलक्षणस्यातिव्यातिनिरासाय सर्वकारणादिशक्यतां ब्रह्मरत्वाय तत्रासंभावनानिरासाय चोत्तरमन्यस्य
प्रवृत्तेर्वाच्यत्वान्मूले कथं प्रवचनपरत्वोक्तिः । नह्येतत्सर्वं प्राक्सिद्धमित्यगोऽवतारयति अथात इति ।
विहिता कर्तव्यत्वेन बोधिता इष्टसाधनत्वेनोक्तेति यावत् । वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्याय-
शेषस्य सार्थक्यं भवेदिति शेषः । नन्वेवं तर्हि ईक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुप-
पादयति संभावना त्वित्यादिना । ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुवधारितमित्यत्र संभावनया चेति

वाच्यम् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यत आह संभावना त्विति ॥ अतथाभावेति । अलक्षणादि-
भावेत्यर्थः । नन्वीक्षतिनये प्रमाणविषयत्वसंभावौक्ता । तथाच लक्षणप्रमाणयोरित्युक्तिः कथम् ।
सत्यम् । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वलक्षणाभिप्रायेणात्र लक्षणोक्तिः । तस्य जन्मादिसूत्रे जगज्जन्मादिहेतुत्वोक्त्या
संभावनोक्तेः । यद्वा प्रमाणे संभावनायाऽनङ्घ्रिये नद्वेतुत्वादिलक्षणेऽपि सा भवतीति परंपराभिप्रायेण
तल्लक्षणोक्तिः । समन्वयसूत्रस्याध्यायादित्वमुपेत्येकम् अध्यायशेषस्येति । तात्पर्योक्त्या शङ्क निरास-
प्रकारमाह सत्यमित्यादिना । “तथा चैवं सूत्रयोजना” इत्यादिना यत्समन्वयसूत्रस्य प्रागर्थ उक्तस्तमनु-
वदति तत्तुसमन्वयादिति ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वय इति । एतदेव हि तत्परत्वरूपः
संबन्धः । तत्प्रमितिशेषत्वस्यैव तात्पर्यशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ कथं प्रपञ्चनं किमर्थं चेत्यत आह तत्तु-
समन्वयादिति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वय, इति । एतदेव हि, तत्परत्वरूपः संबन्धः ।
तत्प्रमितिशेषत्वस्यैव तात्पर्यशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ कथं प्रपञ्चनं किमर्थं चेत्यत आह तत्तुसमन्व-
यादिति हीति ॥ विमर्शेति । युक्त्यनुसंधानपूर्वकमित्यर्थः ॥ अन्यदेवेति । तत्तु समन्वयादिति
सूत्रकृदुक्ते सति अन्यदेव ब्रह्मभिन्नमेव वस्तु शास्त्रयोनि, समन्वयान् उपरमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूप-
संबन्धावगमादिन्युक्त्वा कृत्वा कृतार्थः स्यादित्यर्थः ॥ प्रत्ययमिति । विश्वासं । एकः कश्चिन्पुमान् ।
परस्ताद्वितस्तेरिति । त्वदुक्तप्रदेशापेक्षया विनस्तिरिति तत्र प्रदेशात्परस्तात्परत्र भूमध्यप्रदेश इति ब्रूया-
दित्यर्थः । एवमित्यनुवादः “न्याये” इत्यनेन व्याख्या । शब्दैकजन्यज्ञानकर्मत्वदिन्यायेनेत्यर्थः ।
‘संभाविते सति’ इति शेषोक्तिः । कुतो व्यवधानमिति शङ्कानिरासप्रकारमाह सत्यमित्यादिना ॥
ननु मूलश्लोके “इत्यादिना” इत्येकपदत्वेन पदमध्य एव पादान्तविरामो न युक्तः, यतिभङ्गापत्तेरित्यत
आह स्वादिष्विति । कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवतीत्युक्तत्वादिह च तृतीयाविभक्तेर्नाशब्दस्य
स्वादित्वेन तत्परतः पूर्वस्य पदत्वेन पदस्यैव पादान्ते विरामप्राप्तेरिति भावः ॥ यतीति । यतिरुपरमः ।
यम उपरम इति धातोः । यस्मिन् स्थले उपरमः पदस्योचितमस्तस्य भङ्ग इत्यर्थः । पदान्तस्यैव पादान्ते
उपरमस्योचितत्वेन पदमध्ये अनुचितत्वात् । “यतिर्विच्छेदसंज्ञिका” इति वृत्तरत्नाकरोक्तेः । “श्लोकेषु
निवृत्त्यानं पदच्छेदं यतिं विदुः” इति दण्डिनोप्युक्तेः ।

या० ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्यायशेषस्य
सार्थक्यं स्यादिति शेषः । नन्वेवमीत्यादि करणमपि ध्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति
संभावना त्वित्यादिना ॥ विमर्शपूर्वकमिति । संशयपूर्वकमित्यर्थः । नन्वित्यादीति कथं विरतिः ।
अपदान्तत्वात् । श्लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनादित्यत आह स्वादिष्वसर्वनामेति । स्वादिष्विति
शुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्व

पदसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः । राजभ्यां राजभिरित्यद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । एवं च राजभ्यामित्यादौ यथा प्रातिपदिकान्तस्यापि नस्य पदान्तत्वेन लोपः । एधमित्यादीति । प्रातिपदिकान्तस्य प्यनेन सूत्रेण पदान्ततायां तत्र विरतिर्युक्तेति भावः ॥ यतिभङ्ग इति । यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपी समासः । यतिर्विरतिः ॥

श्री० — ॐ ॥ आनन्दमयोऽभ्यामात् ॐ ॥ ननु 'एवं शास्त्रावगम्यत्वे' इत्यनेनाध्यायशेषस्य तदर्थत्वोपपत्तेरित्यतो वृत्तानुवादपूर्वकमन्यायशेषमाक्षिपति अथात इत्यादिना । ननु लक्षणदिनिरूपणे कृतेऽपि वस्तुविचारणमेव तदर्थ इत्यत आह न हीति । अथाऽपि संभावनैव तदर्थ इत्यत आह सम्भावना तिष्ठति ॥ अकार्यकारित्वादिति । कार्यं गुणपूर्णतारूपं तदकारित्वादित्यर्थः ॥ अन्यदेवेति । 'तत्तु समन्वया' इति सूत्रकुटुम्बे सत्यन्यदेव ब्रह्मभिन्नेमेव वस्तु, शास्त्रयोनि । समन्वयादुपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरस्वरूपसंबन्धावगमादियुक्त्वा वृत्ती कृतार्थः स्यादित्यर्थः ॥ प्रत्ययमनुत्पाद्येति । विश्वामकारणमनुक्तेत्यर्थः । सति हि तस्मिन्निति । अवाच्यत्वशङ्कानिरासेन शास्त्रावगम्यत्वसंभावनासमर्थने सतीत्यर्थः ॥ एतस्येति । समन्वयस्येत्यर्थः । तदेव विशदयति शब्दलेशेति । अवाच्यत्वशङ्क्येत्यर्थः । वाक्यतात्पर्यविचारस्येति । समन्वयविचारस्येत्यर्थः । तोयाभ्यवहारासामर्थ्यं शब्दलेशसञ्चारासंभवे दृष्टान्तः, शष्कुलीभक्षगं वाक्यतात्पर्यरूपसमन्वयविचारे दृष्टान्त इत्यवधेयम् ।

च० — श्रीनिवासार्थहृदयमन्दिरो हयकन्धः । सुनन्दतामसेवया मे भक्त्याऽलंकृतयाऽनया ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यामात् ॐ ॥ विहितेति । विद्यादिमत्तानिवन्धनकर्तव्यतया 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रोक्तव्यवधानं न्तवोचितेत्यर्थः । प्रतिज्ञातेत्यर्थः इत्यप्यर्थापयन्ति । लक्षणप्रमाणाभ्यमितेति । द्वन्द्वप्रकृतिकृतीयाभ्यायिनं जन्यत्वं तद्वन्प्रकृतिकृतीशोऽपि प्रकृतानिरूपकत्वं च भूताधिकारीयकर्मसाधननिष्ठाप्रकृतिभूतपञ्चतानूपस्थाप्यावधारणक्रियायामन्वेति । तथा च तादृगलक्षणप्रमाणनियन्त्रितादृग्यावृत्तिनिष्ठप्रकृतानिरूपकग्रांथप्रतिकर्तव्यप्रतियोगित्वरूपातीतत्वविशेषावधारणक्रियाकर्मीभूतं तत्स्वरूपमिति समुदिताशयः । अन्यपरत्वशङ्कया शिवादितात्पर्यकत्वशङ्कया । ईक्षितिनयसाफल्यं दर्शयति असंभावनाशङ्केति । नामस्तीति । येनाध्यायशेषसाफल्यं स्यादिति पूरितेनान्वेति । ननु लक्षणप्रमाणनिरूपणतुल्यकक्षापन्नसंभावनानिरूपणेन वस्तुविचारणसत्त्वेन न तदतिरेकेण वस्तुविचारणाभाव इत्यन औत्कट्यानाौत्कट्याङ्गिकोटेद्वयावगाहिमदेहात्मकसंभावनाया अप्रामाण्येन वस्त्वन्वधारकतया लक्षणप्रमाणतुल्यकक्ष्याऽनापन्नतया न तन्निरूपणेन वस्तुविचारणमित्याशयेनाह संभावनात्विति । प्रवृत्तिसङ्कोचनम् । स्वेतरसमस्तवस्तुव्यवस्थुपरगो लक्ष्यस्वरूपानवधारकत्वम् । संभाव-

नोपयोग इति । तस्याः वस्त्वनवधारकत्वेऽपि फलान्तरसद्भावेन न तदध्युत्पादनानर्थक्येति भावः । विमर्शपूर्वकं सन्देहपूर्वकम् । अकार्यकारित्वात् समन्वयविशेषानवधारकत्वात् । अन्यदेव समन्वयादिति । शिवादिकमेव शास्त्रयोनि समन्वयादित्युक्तव्येत्यर्थः । कृती स्यात् । कुशलः स्यात् । प्रत्ययम् । विश्रंभम् । परस्ताद्वितस्तेरिति । न त्वदभिहतो भूमध्यप्रदेशः किन्तु त्वदभिहितप्रदेशादपि वितस्तिद्वय-
प्रदेशाधिकपरत्वविशेषित एव भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयादित्यर्थः । समन्वयसूत्रेण समन्वयसूत्रनिरूपिता । अध्यायशेषस्य अध्यायशेषनिरूपिताधेयताविशेषिता । शेषपदोपादानं समन्वयनयमारभ्याध्यायसङ्गतिरस्ती-
त्यभिप्रेत्य । प्रपञ्चप्रपञ्चभावेन प्रपञ्चप्रपञ्चकभावाभिज्ञा सङ्गतिर्दर्शितेति योजनीयम् । एः मित्यनूद्य-
व्याकुलने न्यायेनेत्यन्तेन ॥ ईक्षतिनयस्य व्यवधायकत्वाशयं सनिदर्शनं सयुक्तिकं स्फुटीकरोति
एतदुक्तं भवतीति । ननु निखिलश्लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनात्प्रकृते चेत्यादि-
इत्यस्यापदान्ततया कथं विरतिरित्याशङ्कायां यथा राजभ्यां राजभिरित्यादौ स्वादिष्विति
तृतीयाद्विवचने बहुवचने च परतः प्रातिपदिकान्तस्यापि नस्य पदान्तत्वेन लोपस्तद्वदित्यादी-
त्यस्याप्यनेन सूत्रेण पदान्ततया तत्र विरतिः सङ्गच्छत एवेति समाधत्ते स्वादिष्विति ॥ यतिभङ्ग
इति । यतिर्विरतिस्तत्स्थानभङ्ग इत्यर्थः । अथ राजभ्यां राजभिरित्यादौ विभक्तेर्हलदितया अजाद्य-
सर्वनामस्थानस्वादिपरतानियन्त्रितायाः 'यचिभम्' इति भसंज्ञाया अप्रवृत्त्या निरपवादपदसंज्ञोपपत्त्या न-
लोपस्य सूपादात्वेऽपि प्रकृते टारूपविभक्तेरजादितया पदसंज्ञापवादभूतभसंज्ञायापदत्वस्यापोदिततया
विरत्यनुपपत्तिदुर्वारैवेति चेत् । अत्र व्याकर्तारः । अयस्मयादीनि छन्दसीतिसूत्रे छन्दस्युभयसंज्ञाऽन्व-
यीतिवक्तव्यमिति कात्यायनवचनेन भत्वपदत्वयोरेकत्र समावेशमूरीकृत्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकृ-
दुक्त्या 'उद्देशेनानुनासिक इत्' इति सूत्रघटकच्छब्दस्य पदचनिबन्धनजडत्वस्य भत्वनियन्त्रितकुत्वाभा-
वस्य च दर्शनेन प्रकृतभाष्यकारीयवचनस्यापि छन्दस्तुल्यतया भत्वपदत्वयोः सुसमावेशतया भत्वस्य सर्वत्र-
पदत्वानपवादकतया सामञ्जस्यमिति समादधति । तृतीयैकवचनस्याच्त्वेऽपि 'आडोनास्त्रियामि'त्यनुशिष्टना-
भावेन हलत्वाद्जादिपरत्वाभावेन यचि भमिति भत्वाप्राप्तेरस्येवात्रापवादकाभाव इति युक्तैव पदसंज्ञया
विरतिरिति ध्येयमित्यपि समाहितम् । प्रमेयदीपिकायां देवमिति प्रथमपद्यव्याख्यावसरे न चात्र यति-
भङ्गो दोषस्तस्य काव्यविषयत्वात् । शालेतु 'य उपाधिर्लगति साव्ये संवन्धविशेषणे' इत्याद्यभियुक्तवाक्य-
दर्शनादिति समाहिततया प्रकृतसमाहितित्वस्य शास्त्रदोषतामप्यूरीकृत्येत्यवधेयम् ।

सु० — मायावादी तूत्तरसूत्रसन्दर्भमाश्लिष्य समाधानमाह । द्विरूपं हि ब्रह्मावगच्छ्यते
वेदान्तवाक्येषु । नामरूपविकारोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि

‘द्वैतमिव भवति’ ‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः’ इत्येवं सहस्रशोऽविद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपां दर्शयन्ति वेदान्तवाक्यानि । तत्राविद्याऽवस्थार्या ब्रह्मण उपास्योपासाकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनायभ्युदयार्थानि । कानिजिकममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्धार्थानि । एवमपेक्षितोपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेन निरस्तसमस्तोपाधि तु ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायोत्तरग्रन्थ आरभ्यत इति ।

तदिदमनुपपन्नम् । ब्रह्मणो द्वैरूप्यस्याप्रामाणिकत्वात् । सर्वाण्यपि हि वेदवाक्यान्यसङ्ख्येयकल्याणगुणाकरं सकलदोषगन्धविधुरमेकरूपमेव ब्रह्म नारायणाख्यं प्रतिपादयन्ति । किन्तु कानिचित्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वार्थत्वमित्वसौन्दर्यौदार्यदीर्घादिगुणविशिष्टतया । कानिचिदपहतापात्मत्वनिर्दुःखत्वप्राकृतभौतिकविग्रहरहितत्वादोपाभादविशिष्टतया । कानिचिदतिगहनताज्ञापनाय वाङ्मनसागोचरत्वाद्यकारेण । कानिचित्सर्वपरिहारेण तस्यैवोपादानायाद्वितीयत्वेन । कानिचित्सर्वसत्ताप्रतीतिवृत्तिनिमित्तताप्रतिपत्त्यर्थं सर्वात्मकत्वेन; इत्येवमाद्यनेकप्रकारैः परमपुरुषं बोधयन्ति । ततो व्याकुलबुद्धयो गुरुसम्प्रदायविकला अश्रुतवेदव्याख्यातारः सर्वत्राप्येकरूपतामननुमन्दधाना वेदं हिन्दन्ति । न (अ) एतद्द्वैरूप्यप्रपञ्चनमुत्तरत्रोपलभ्यते । नाप्यस्याविद्याविषयस्य प्रपञ्चनं मोक्षसाक्ष्यत्रोपलुप्यते । प्रमङ्गादुच्यत इति चेन्न । सर्वस्य प्रासङ्गिकत्वे प्रतिपाद्याभावप्रमङ्गान् । तदिदमाभणकं लौकिकानां नातिवर्तते ‘मार्थादपि तत्करा बहवः’ इति॥ एतच्च सगुणनिर्गुणभेदं निराकुर्वताऽऽचार्येण निरस्तमिति नेह पुनः प्रक्रान्तम् । तथा च भाष्यम् । नान्यथा तददृष्टेरिति ।

शे० — आक्षिप्येति ॥ ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रथममूत्रे प्रतिज्ञातं । तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम् । शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रश्नानादाविति न्यायोक्तो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्ब्रह्मन्तर्भागे यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति गतिसामान्यादित्युक्तम् । तस्मिन्परमवशिष्यते यदर्थमुत्तरमूत्रानन्दमार्वातारः स्यात्; इत्यक्षेपप्रकारो द्रष्टव्यः । उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वक्तुं वेदान्तेषु भासमानार्थं सङ्गिति द्विरूपं हीति । यद्यपि निरुपाधिन एव जिज्ञास्यत्वात्तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिसम्बन्धं ब्रह्मोपदेष्टव्यं न सोपाधिकमपि तथाऽपि न तत्तेन रूपेण प्रथममुपदेष्टुं शक्यमित्युपहितरूपेणोपदेष्टव्यमिति निरुपाधिनोपदेशशेषतया सोपाधि स्य युज्यते तन्निर्द्वायं वेदान्तेनित्यशेषः । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति यत्र हीति । यस्यां खल्वविद्यावस्थायामाभासभूतद्वैतं सदिव भाति

विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र द्विरूपं हि ब्रह्म वेदान्तेष्ववगम्यत इति प्रतिज्ञाय सोपाधिक-
विषयकवाक्योदाहरणवन्निरुपाधिविषयकवाक्यमप्युदाहर्तव्यमेव उदाहृतं चापद्याख्यानकर्त्रा तथाऽपि यत्र
हीति वाक्योदाहरणेन तदुत्तरस्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति निरुपाधिकविषयवाक्यस्याप्युदाहृतप्रायत्वात्
किं तत्पृथगुदाहरणेनेत्याशयेन निरुपाधिकविषयकवाक्यानुदाहरणमिति ध्येयम् । यद्वा । उपलक्षणतया
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादेश्चात्र ग्रहणाददोषः । स्वशब्देनानुपादानं तु
परस्य निरुपाधिविषयतयाऽभिवानमात्रं न नु निरुपाधिकविषयत्वं तस्य वास्तवं सर्वस्यापि वेदस्य
सगुणप्रतिपादकत्वादिति ज्ञापनार्थमित्यवधेयम् । यत्र यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्त्रादि आत्मा-
तिरेकेणासदेवासीत्तत्र केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वम-
वगम्यते । यत्र यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद्व्युत्थं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति
न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा वा बुद्ध्या वा मनुते जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निगतिश-
यमहस्त्वसम्पन्नः परमात्मैत्युपलक्षितवाक्यद्वयार्थः । ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधादित्यतः
सोपाधि क्त्वनिरुपाधिकत्वयोगात्स्विकत्वतस्त्विक्त्वाभ्यामेकस्मिन्नप्युपपत्तेर्न विरोध इत्याह अविद्याविद्या-
विषयभेदेनेति । ननु शुद्धमेव वास्तवं चेदुपास्योगामकादिभेदस्यावस्तुत्वादुपास्तविध्यनार्थक्यमित्या-
शङ्क्याह तत्रेति । ननु चोपस्तानामपि मुख्यार्थवाद्भिद्यवस्तुगामिभैव युक्त्यतो न तासां साक्षान्नोक्षार्थ-
तेत्याह तत्रेति ॥ कानिचिदिति । प्रतीकद्युगमनानीत्यर्थः ॥ कानिचिदिति । दहराद्युपामनानीत्यर्थः ।
कानिचिदिति । उद्गीथाद्युपामनानीत्यर्थः । यद्यप्येतानि विधेयत्वात्कर्मकाण्ड एव वक्तव्यानि तथाऽपि
मानसत्वेन विद्यमानादिहोक्तानीत्यवगन्तव्यम् । श्रुतिषु दृष्टं ब्रह्मद्वैतं शिष्टानन्तरसूत्रसन्दर्भारम्भं
सम्भवयति एवमिति । तस्याद्याप्यविवेकात्कुत्रोपाधिरिष्टः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरो ग्रन्थसन्दर्भ
इत्याशयः ।

उदाहृतश्रुतीनामेव ब्रह्मद्वैविध्ये प्रामाण्यात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह सर्वोपपत्तिः । तर्ह्यनु-
भवविरोधः सर्वत्र वाक्येषूक्तार्थाप्रतिभासादिति शङ्कते किं त्विति । परिहरति कानिचिदिति । यः सर्वज्ञः
सर्वविदेष्ट सर्वेश्वर इत्यादीर्नीत्यर्थः कानिचिदिति । एष आत्माऽपह्नप्येत्यादीर्नीत्यर्थः ॥ कानिचि-
दिति । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीर्नीत्यर्थः ॥ कानिचिदिति । एकमेवाद्वितीयमित्यादीर्नीत्यर्थः ॥
कानिचिदिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मत्यादीर्नीत्यर्थः ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । उत्तरत्र विशिष्टस्यैव प्रति-
पादनेन द्विरूपब्रह्मप्रतिपादनाभावात् न द्विरूपब्रह्मप्रपञ्चनं तदर्थं इति भावः ॥ नापीति । अविद्या-
विषयस्यैव स्विक्त्वे तत्प्रतिपादकत्वेन स्रष्टव्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । न च सविशेषत्वे श्रुतेरतात्पर्यान्ना-
प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यनिर्णायकैः सूत्रैः प्रत्यधिकरणं सविशेषं तात्पर्ये निर्णयेयात् । किञ्च सुमुञ्चं प्रति

न तावन्मोक्षसाधनतया सविशेषनिरूपणमुपयुज्यते । त्वन्मते निर्विशेषज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्सविशेषस्य कल्पितत्वेन अमरूपतज्ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वायोगाच्च । नापि निर्विशेषज्ञानार्थतया तन्निरूपणं रूपादियुक्तपराभूतसविशेषज्ञानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगात् । अतो न तन्निरूपणं मोक्षशास्त्र उपयुक्तमिति भावेनोक्तम् मोक्षशास्त्र इति । ननु न मोक्षसाधनतया मोक्षसाधनज्ञानसाधनतया वा सविशेषनिरूपणमुच्यते किन्तु प्रसङ्गादेवेति नोक्तदोष इति शङ्कते प्रसङ्गादिति । सार्थाद्धनिकात् । भाष्ये पराभिप्रेताध्यायशेषकृत्यानिराकरणेन प्रसक्तां न्यूनां परिहरति एतच्चेति ॥ निरस्तमिति । जन्माधिकरणेक्षत्यधिकरणयोरिति शेषः । भाष्ये एतदधिकरण एव च ब्रह्मद्वैविध्यनिरासादप्यत्र न निगृह्यतमित्याह तथा चेति । द्विरूपब्रह्मप्रपञ्चनायाध्यायशेषवृत्तिरिति न युक्तं ब्रह्मद्वैविध्यप्रपञ्चनस्यादृष्टेरित्यपि भाष्यार्थो वर्णनीय इति भावः ।

स० — ननु ब्रह्मणो द्विरूपास्त्वमेकमेवेत्यादिश्रुतिविहङ्गमित्यत उक्तम् अविद्याविद्याविषयभेदेनेति ॥ अत्राविद्यापदेन विद्याविहङ्गं मिथ्याज्ञानं विरक्षितम् । विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम् । तथाच तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं रूपमेकमेव ॥ सोपाधिकं तु कल्पितं अमेऽवभासते, अतो न विरोध इति भावः । नन्वेवमुपाधिभेदं ब्राह्मोपास्यत्वेनेत्यादिरक्ष्यमाणमयुक्तम् । तत्त्वतश्चैतन्यस्यैकत्वे उपास्योपासकभावस्य ज्ञातृज्ञेयभावस्य चायोगादित्यत आह तत्राविद्यावस्थाय मिति ॥ आदिपदेनज्ञातृज्ञेयलक्षणादिर्ग्राह्या । ननु निरुपाधिकं ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतो न ज्ञातुं शक्यमिति तज्ज्ञापनाय केन चिदुपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेन वक्तव्यम् । नानोपाधिवेशिष्टं ब्रह्मोपास्यतया वेदान्तेषु किमर्थमुच्यत इत्याशङ्क्यामाह तत्र कानिचिदित्यादिना ॥ एवमपेक्षितोपाधिभेदमिति ॥ अपेक्षितफलसाधनीभूतनानागुणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । सत्त्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाय 'केनचिदुपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेन वक्तव्यमिति । तथाप्यधिकारिणोऽविद्यावस्थायामन्यफलापेक्षाया अपि सत्त्वात्तत्फलार्थं सगुणलक्षणोपाधिविशिष्टोपास्तयोऽनेकरूपा अपि वक्ष्यन्ते । 'यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुते'रिति । ननु सर्वत्रैकरूपमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यनुपपन्नम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानामपि श्रवणादित्यत आह किंत्विति ॥ मोक्षशास्त्रेऽत्रोपयुज्यत इति । सोपाधिकनिरूपणं न निरुपाधिकज्ञानोपयुक्तम् । विरोधात् । अन्यफलार्थं तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रव्याघातः । अविद्याविषयप्रतिपादकत्वेनातत्त्वावेदकप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ सार्थादपीति । वणिजोऽर्पात्यर्थः ।

प-अध्यायार्थोक्तिः परामिमतार्थव्युदासायापीति भावेन यथाश्रुतपरभाष्यमनूय निराह मायावादी त्वित्यादिना ॥ नामरूपविकारेति । शब्दार्थलक्षणकार्योपाधिविशिष्टमित्यर्थः । "तद्विपरीतं" इत्यस्य व्याख्या 'सर्वोपाधिविवर्जितम्' इति । आद्यर्थे मानं "यत्र हि द्वैतम्" इति । "यत्र हि

द्वैतमिव भवति तत्रैव इतरं पश्यति' इत्यादि । सर्वाणीति तु निरुपाधिकब्रह्माणि ॥ अविद्याविद्याविषयेति । अविद्यापदेन तत्कार्यभ्रम उच्यते । अविषयप्रमाविषयभेदेनेत्यर्थः । 'द्वैतमिव' इति वाक्ये भ्रान्तिद्योतनेव शब्दस्य सर्वाणीतिवाक्ये तमेव विद्वानितितच्छब्दस्य श्रवणदिति भावः । तथा च सत्यभूतं ब्रह्म निरुपाधिकमेवेति नाद्वैतमङ्ग इति भावः । ननु निरुपाधिकब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिसिद्धौ अविद्याविषयब्रह्म किमर्थमपेक्ष्यत इत्यत्र आह तत्रेति । आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयगुरुशिष्यादिलक्षणो ग्राह्यः ॥ क्रमेति । अर्चिरादिक्रमेत्यर्थः ॥ उपाधिभेदः । उपाधिकृतभेदोपेतम् । ननु यथेकरूपं ब्रह्म तर्हि 'यः सर्वज्ञः अपहृतपाप्मा, निरनिष्ट' इत्यादि वैविध्यं वेदवाक्येषु कथमिति पृच्छति किंत्विति । गुणदोषविधिनिषेधपरत्वेन परिहरति कानि विदिति ॥ प्राकृतमौतिरिति । 'अशरीरः प्रज्ञास्मेति, 'अस्थूयमग्नि'त्यादीनीत्यर्थः ॥ वाङ्मनसेति । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यदीतीति भावः ॥ अद्वितीयत्वेनेति । 'एकमेवाद्वितीयमि'त्यादीतीति भावः ॥ सर्वोत्तमकृत्वेनेति । 'सर्वं यत्किंचिद् ब्रह्म' 'पुरुष वेदं सर्वम्' इत्यादीतीति भावः ॥ मोक्षशास्त्र इति । निरुपाधिकज्ञानाय सोपाधिकनिरूपणमुपयुज्यत इत्युक्तमिति चेन्न । तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासंभवात् । अन्यकार्यं तत्तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रत्वव्याघात इति भावः ॥ उपयुज्यत इति । तदुपायोगाभावादिश्चन्द्रिकायां व्यक्तः । आभाणकं लौकिकगाथा । सार्थादिति । समूहादित्यर्थः । आदित्यादिवारविशेषे कचिस्थलविशेषविक्रियार्थं वज्रिगिरागन्तव्यमितिकलसमङ्केतस्थले मिलितवणिजां यः सङ्ग्रहः सोऽत्र सार्थपदेन गृह्यते । तस्मादपीत्यर्थः ॥

या०—आक्षिप्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातम् । तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम् । शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वैदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तस्मिन्परमवशिष्यते । यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्थावतारः स्यात्' इत्यक्षिप्येत्यर्थः ॥ द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्मैव जिज्ञास्यमिति तदेव वक्तव्यं नान्यत् । तथाऽपि न तेन रूपेण प्रथममुद्दिष्टं शक्यमिन्पुहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमित्युपाधिरपि कचिदुच्यत इति भा० । नन्वेवं ब्रह्मणो द्विरूपत्वे एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत्र आह अविद्याविद्याविषयभेदेनेति । अत्राविद्यापदेन विद्याविरुद्धं मिथ्याज्ञानं विवक्षितम् । विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम् । तथाच तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं रूपमेकमेव पारमार्थिकम् । सोपाधिकं तु बलिप्तं भ्रमेऽवभासतेऽतो न विरोध इति भावः । नन्वेवमुपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेनेत्यादिवक्ष्यमाणमयुक्तम् । तत्त्वतश्चैतन्यस्यैकत्वे उपास्योपासकभावस्य ज्ञातृज्ञेयभावस्य चायोगादित्यत्र आह ॥ तत्राविद्याऽऽस्थायामिति । आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयलक्षणादिर्ग्राह्या । ननु सोपाधिकोपास्तीनामपि यदि मोक्षफलकत्वं

तदा किं निरुपाधिकज्ञानेनेत्याशङ्कानिरामाय सोपाधिभोगस्तीनां फलान्तर्गण्याह तत्र कानिचि-
दित्यादिना । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहरादीनि । कर्मसमुद्भवार्थानि
उद्गीथादीनि । एवमपेक्षितमुक्त्वा, ननु निरुपाधिकं ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतो न ज्ञातुं शक्यं चेत्तर्हि तज्ज्ञापनाय
केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यं नानोपाधिविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तेषु चिन्मर्थमुच्यते, किञ्च निरुपा-
धिकवत्सोपाधिकस्यापि ज्ञेयत्वे सत्यत्वमेव स्यादित्याशङ्काद्वयं परिहरन्निदानीमुक्ताक्षेपे समाधानमाह एवमपे-
क्षितोपाधिभेदमित्यादिना । अपेक्षितफलसाधनीभूतनानागुणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्च सत्यं निरुपाधि-
कब्रह्मज्ञापनाय केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति । तथाऽप्यधिकारिणोऽविद्यावस्थायामन्य-
फलापेक्षया अपि सत्त्वात् । तत्तत्फलसाधनीभूतगुणलक्षणोपाधिविशिष्टे पास्तयोऽनेकरूपा अपि कथ्यन्ते ।
तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेरित्यद्याशङ्क परिहारः । न निरुपाधिकमपि ज्ञेयतयोपदिश्यते ।
येन तस्य सत्यताप्रसङ्गः । किन्तूपस्यतयैव । उपासना चाऽविद्यमानेऽपि भवतीति नोक्तदोष इति द्वितीय-
शङ्कापरिहारश्चात्रोक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ मोक्षशास्त्र इति । निरुपाधिकज्ञानाय सोपाधि-निरूपणमुपयुज्यत
इत्युक्तमिति चेन्न । तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासम्भवात् । अन्यफलार्थं तत्तन्निरूपणे
च मोक्षशास्त्रव्याघातादिति भावः ॥ सार्थादपीति । वणिजोऽपीत्यर्थः ॥

श्री०— सर्वेष्वपि वेदावाक्येष्वेकमसङ्ख्येयगुणगणाकरत्वादिनैकैकस्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यत
इत्याशयेन शङ्कते किं स्थितिः । नेत्याह कानिचिदिति ।

च०— आक्षिप्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमितिप्रतिज्ञातं तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं शास्त्रं च
सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो
व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति गतिसामा-
न्यादित्युक्तं तस्मिन्परमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रमन्तर्भावतारः स्यादित्याक्षिप्येत्यर्थः । वर्ति-
ष्यमाणयोगानां वृत्तयोगाप्रतिपादितार्थप्रतिपादकतां घटयितुं वेदान्तवाक्येषु प्रतीयमानार्थं समस्थति
द्विरूपं हीति । विगलितनिखिलोपाधिकब्रह्मण एव जिज्ञास्यतया तस्यैवाभिधानव्यवहारेण 'निर्विशेषं
परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुहृष्यन्ते सविशेषनिरूपणैः' इत्यनुपहितस्य प्रथमं दुरुप-
देशतयोपहितरूपस्यैवोपदेशानर्हतयोपाधिः कचिदभिधीयत इति भावः । तत्रोपहितप्रतिपादकवाक्यमुदा-
हरति यत्र हीति । यस्यामविद्यादशायां द्वैतं द्वयोर्भावो द्विता, तस्या इदं द्वैतम् द्वितीयं सद्विभाति
तत्रेतर इतरं पश्यतीति दर्शनकर्तृवाद्यवच्छिन्नं वस्तु वदतीत्यर्थः । तादृशं वाक्यान्तरं चोदाहरति
सर्वापीति । निखिलनामरूपात्मकप्रपञ्च निर्भायामिब्रह्मं कुर्वाणो य आस्ते तं विद्वानमृतो भवतीत्यर्थः ।
द्विरूपं हि ब्रह्मेति प्रतिज्ञाऽनुरोधादुपहितप्रतिपादकवाक्यवदनुपहितप्रतिपादकवाक्यानामपव्यस्यन्नोऽ-

ह्येतानामुदाहार्यतया तादृशानियत्र त्वस्य 'सर्वमात्मैवाभूत् । यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादीन्यप्युदाहार्याणि ।
 कण्ठतत्तदनुदाहरणबीजं तु तादृशवाक्यानामप्युपहितपरत्वस्यैव समर्थिततया तत्रानुपहितपरत्वाभिप्तिमात्र-
 मन्यदीयमिति ध्वनयितुम् । आहोऽर्थे मानं यत्र हि द्वैतमिव भवतीति । सर्वांगीति तु निरुपाधिकब्रह्मणीयमि-
 स्थितम् । ब्रह्मणो द्विरूपतायामेकमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह अविद्यविद्याविषयभेदेनेति ।
 तत्त्वज्ञानरूपविद्याविरुद्धमिथ्याज्ञानविषयीभूतं कल्पितम् । तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं तु रूपमेकमेव
 वास्तवमतो न विरोध इति भावः । ननु चैतन्यैक्यस्यैव वास्तवतयोपास्योपासकभावः ज्ञातृज्ञेयभावश्च
 कथं सङ्घटनीय इत्यत आह तत्रेति । आदिपदं ज्ञातृज्ञेयभावसंग्राहकम् । उपहितगोचरो ग्रासनानां
 मोक्षफलकत्वोपगमेऽनुपहितोपरक्तज्ञानानर्थक्यापस्या तासां फलान्तरौपयिकतामाह तत्र किञ्चिद-
 त्यादिना । प्रतीगोरासनान्यभ्युद्भूतार्थानि दहरादीनि कनमुक्त्यर्थानि उद्गीशादीनि कर्मसमृद्ध्यर्थानि ।
 एवं उपहितानुपहितभेदेन रूपद्वैतविषये सति । अपेक्षितोपाधिभेदमिति । ईप्सितानेकफलौपयिकानेक-
 गुणविशेषितमित्यर्थः । तेनैकगुणोपरागे गोग्रासनस्यानुपहितप्रतिपक्ष्यौपयिकत्वेपि फलान्तरौपयिकतया
 तत्तत्फलसाधनीभूतनानागुणरूपोपाधिविशेषितोग्रासनानां सङ्कीर्तनम् । एवमुपहितस्योपास्यतायामपि ज्ञेय-
 ताराहित्येन व्यधिकरणप्रकारेणाप्युपासनोपास्यता न ज्ञेयभूतनिरुपाधिकवत्पारमार्थ्यप्रसङ्ग इति भावः ।
 मोक्षशास्त्र इति । मोक्षसाधनीभूतानुपहितगोचरज्ञानं प्रति तदुपास्यवच्छिन्नावगाहिज्ञानस्य विरोधित्वेन
 तदनौपयिकतया फलान्तरप्रेप्सया तन्निरूपणस्य च मोक्षशास्त्रत्वविघटकत्वादिति भावः । सार्थात्
 धनसहितात् वणिजः ।

सु० — नन्वेवमध्यायस्य समन्वयप्रतिपादनलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः
 किंनिबन्धनः । अवान्तरार्थोपाधिभेदादिति भावेनाह तत्रेति ।

अनु० — तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् ।

शब्दानां प्रथमे पादे

चतुर्विधा (हि) वैदिकाः शब्दाः । केचिद्ब्रह्मण्येवप्रसिद्धाः, अन्येऽन्यत्रप्रसिद्धाः, केचि-
 दुभयत्रप्रसिद्धाः, अपरे त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा इति । सर्वेऽपि प्रत्येकं नामलिङ्गात्मकतया ।
 द्विविधाः । साक्षाद्भिन्नाचिनो नामात्मकाः । धर्मद्वारा धर्मिणि वर्तमाना लिङ्गात्मकाः । तेषु
 ब्रह्मणिप्रसिद्धानां समन्वयो न वक्तव्यः । विवादाभावात् । तत्रैव च मीमांसाऽवतारात् । तत्र
 वक्तव्यसमन्वयेषु त्रिविधेषु शब्देष्वन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां विष्णावेव समन्व-
 यम् । तत्र प्रथमेऽध्याये प्रथमे पादे वदत्यजः । अन्येषामन्येति तत्र तत्र वक्ष्यति । ब्रह्मनि-

यमे तु हेतुरुपरिष्ठादक्ष्यते ॥ प्रथमे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां सम-
न्वयः । चतुर्थे प्रधानस्य शाब्दत्वनिराकरणमित्युक्तम् । द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामपि
बहुलं स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वात् । द्वितीयतृतीययोर्भेदाभावप्रसङ्गाच्च । सगुणनिर्गुणप्राचुर्येण तद्भेद इति
कश्चित् । तन्न । निराकृतत्वात् । प्रधानशाब्दत्वनिरासस्येक्ष्यधिकणानन्तर्यं विहाय विशेषे
कारणाभावाच्च ।

शे०—निर्भायमाणशब्दाभावात्तत्रेति निर्धारणानुपपत्तिः । व्यावर्त्याभावादन्यत्रप्रसिद्धि-
विशेषणवैयर्थ्यं च । एकोपाधिकथनेऽपि पादचतुष्टयत्वानिर्वाहश्चेत्यत आह चतुर्विधा इति ॥
वैदिका इति । उक्तमादिगात्पर्यलिङ्गप्रमाणकस्य मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वयस्य
वैदिकशब्देऽप्येव सम्भवाद्वैदिकत्वेन शब्दो विशेषित इति बोध्यम् ॥ ब्रह्माण्येव प्रसिद्धा इति ।
उभयत्रप्रसिद्धेऽन्तर्भावं वारयितुमत्रावधारणमिति ध्येयम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मण्येव प्रसिद्धवत् ब्रह्मणि
प्रसिद्धशब्दानामपि सत्त्वात्पाद्यविव्यमेव सम्भवति । न च ब्रह्मगीत्यनेन ब्रह्मण्येति विवक्षणीयम्
अन्यथा ब्रह्मण्येति पक्षापस्योभयत्र प्रसिद्धेऽन्तर्भावः स्यात्कथं ब्रह्मणि प्रसिद्धं नार्थक्यमिति वाच्यम् ।
लोकतो ब्रह्मण्येवप्रसिद्धा ब्रह्मणिप्रसिद्धाः श्रुतिलिङ्गादिभिर्ब्रह्मण्येवप्रसिद्धास्तु ब्रह्मण्येवप्रसिद्धा इति
भेदसम्भवात् । तथाऽपि ब्रह्मणिप्रसिद्धानां ब्रह्मण्येवप्रसिद्धानां चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनाभेदविवक्षया
चातुर्विध्यामिधानमिति ध्येयम् ।

अन्यत्र प्रसिद्धा इति । नन्वन्यत्रेत्यनेनान्यत्रैवेत्येव विवक्षणीयम् । अन्यथाऽन्यत्रपीति
पक्षापस्योभयत्रप्रसिद्धेऽन्तर्भावापातात् । न च लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धाः श्रुत्यादिभिरन्यत्रैव
प्रसिद्धास्त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा अत एव प्रत्यधिकरणं लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानामिति टीका चतुर्थपादे च
श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति भाष्यमिति वाच्यम् । अन्यत्रप्रसिद्धत्वेनाभिमतस्यानन्दमयनाम्नोऽ-
न्यस्मिन्नर्थविशेषे, सर्वगतत्वान्तर्यामित्वादिलिङ्गात्मकशब्दजातस्यान्यत्रादित्यादौ इद्राकाशादिशब्दानामि-
न्द्रादाविव, लोकतोऽप्रसिद्धया अन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात् । अन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तप्रकृत्यादिशब्देऽपि
लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वादन्यत्रप्रसिद्धेन्द्राकाशादिशब्देषु च श्रुत्यादिनाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वात्सा-
ङ्ग्यं स्यात् । न च श्रुत्यादिमात्रेणान्यत्रैव प्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धाः, प्रबलश्रुत्यदिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धा
अन्यत्रैवप्रसिद्धा इति भेदः । अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्रप्रसिद्धिगणकावरत्वादीनामिव गुहाप्रविष्टत्वा-
देरन्यत्रप्रसिद्धिगणकद्वित्वादीनामप्येकस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवेन बलवत्त्वात् । तस्मान्नान्यत्रप्रसिद्धानामन्यत्रैव
प्रसिद्धेऽप्यो भेदः । न चाप्युभयत्रप्रसिद्धानामन्यत्रप्रसिद्धादिभ्यो भेदः सम्भवति । द्युभवाद्यायतनत्वा-
दीनां प्रकृत्यादौ लोकतोऽप्राप्त्या लोकत उभयत्रप्रसिद्धेरसम्भवात् । नापि श्रुत्यादितः । आनन्दमयादि-

शब्देऽपि पूर्वोत्तरपक्षश्रुत्यादिनोभयत्रप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तत्कथमयं विभाग इति चेन्न । येषां शब्दानां वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्ध्यादेः सत्त्वात्तद्विरोधेन क्वापि ब्रह्मणि वृत्त्यादिकं पूर्वपक्षिणो न सम्मतमत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्यमात्रोपस्थापकत्वमत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मोपस्थितिभ्यामेवातिप्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रप्रसिद्धाः । अत्र च हेतुरूपफलमुखस्य लक्षणत्रयस्य विवक्षितत्वान्न विशेषणवैयर्थ्यम् । एवं येषां लोके ब्रह्मणीवान्यत्राप्रयोगाद्यक्तिविशेषनिर्धारणाय श्रुत्यन्तरान्वेषणे श्रुत्यन्तरेऽन्यत्रैव ब्रह्मण्यपि प्रयोगात् श्रुत्यन्तरसाधारण्यं प्रवृत्तिनिमित्तादिसाधारण्यं वा पूर्वपक्षिणोऽपि सम्मतमत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्योपस्थापनसमये तत्तुल्यतया ब्रह्मोपस्थापकत्वम् अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबन्धस्त उभयत्रप्रसिद्धाः । अत्रापि पूर्ववल्लक्षणत्रयविवक्षा द्रष्टव्या । येषां तु पुनर्वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्धिस्तत्परत्वे प्रबलश्रुत्यादिकमप्यस्त्यत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽत्यन्तमन्यमात्रोपस्थापकत्वम् अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्मपरत्वस्यात्यशङ्क्यकल्पनत्वशङ्कया चातितरां प्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रैवप्रसिद्धाः । अत्रापि लक्षणत्रयविवक्षा द्रष्टव्या । तथा हि । अन्यत्रप्रसिद्धानामिन्द्रादिशब्दानां लोकतः सर्वगतत्वादीनां च लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रुत्यादिसाहचर्येणान्यत्रप्रसिद्धिर्न तूभयत्रप्रसिद्धानामिव ब्रह्मसाधारणश्रुत्यन्तरादिनाऽन्यत्रप्रसिद्धिरिति युक्त एवान्यत्रप्रसिद्धानामुभयत्रप्रसिद्धेभ्यो भेदः । उभयत्रप्रसिद्धानां ध्रुवभाषायतनत्वादीनां 'रुद्रो वा व लोकाधारः विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च'त्यादिश्रुत्यन्तरसाधारण्येन, अक्षगदिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन, सदादिशब्दानां विषयवाक्यस्थकारणत्वादिधर्मसाधारण्येन, आकाशादिशब्दानां प्रयोगसाधारण्येन, उभयत्रप्रसिद्धिर्न तु पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाभ्यां, येनान्यत्रप्रसिद्धसाङ्ख्यं स्यात् । श्रुत्यादिसाधारण्येनान्यत्रप्रसिद्धत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धेषु सत्त्वेऽपि श्रुत्यादेः प्राबल्यदौर्बल्याभ्यां तद्वेदसिद्धिः । न च प्रागुक्तदोषः । ब्रह्मपरत्वं बहुविप्लवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं श्रुत्यादेः प्राबल्यम् । तच्च चतुर्थपादीयटीकोक्तरीत्याऽव्यक्तादिशब्दानामेवास्तीति युक्त एवान्यत्रप्रसिद्धेन्द्रादिशब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्देभ्यो भेद इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ।

ननु तत्रप्रसिद्धानामव्युत्पाद्यसमन्वयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्समन्वेतन्याः शब्दाल्लिविधा एवेति तावन्निष्ठकृतम् । तथा च त्रिविधानां शब्दानां पादत्रयेणैव समन्वयप्रतिपादनसिद्धेरेकस्य वैयर्थ्यमित्यत आह सर्वेऽपीति । यद्यपि सर्वेषामपि नामलिङ्गात्मकत्वकथनं न प्रकृते उपयुक्तम् । एकत्र नामलिङ्गभेदकथनेनाप्युक्तशङ्कापरिहारात् । तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा उक्तशङ्कापरिहाराय कचिन्नामलिङ्गभेदाश्रयणे प्राप्ते विनिगमनाविरहेणान्यत्रप्रसिद्धेष्वेव बोभयत्रप्रसिद्धेष्वेव वाऽन्यत्रैवप्रसिद्धेष्वेव वा तद्वेदाश्रयणानुपपत्तेः सर्वेषां नामलिङ्गभेदेन द्वैविध्योक्तिरिति ज्ञेयम् । ननु कथं नामलिङ्गभेदः ।

न च रूढत्वयौगिकत्वाम्यामिति वाच्यम् । सर्वेषामपि ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारात् । न चापातप्रतीत्या
रूढता । अन्नमयादिषु तदसम्भवात् । न च योगरूढियुक्तानि नामानि केवलयौगिकानि तु लिङ्गानीति भेदः ।
सर्वेषामपि ब्रह्मणि विद्वद्बुद्धेरित्यत आह साक्षादिति । आपाततो निरूढा इत्यर्थः । सर्वेषां नाम्नां ब्रह्मणि
महायोगाङ्गीकारेण निरूढत्वाभावेऽप्यापाततो निरूढत्वान्नासम्भव इत्याशयेनापातत इत्युक्तम् ॥ धर्मेति ।
आपाततो रूढिरहिता इत्यर्थः । ततश्च लिङ्गात्मकत्वेनामितानां ब्रह्मणि विद्वद्बुद्धत्वेन केवलयौगिकत्वा-
भावेऽप्यापाततो रूढिरहितत्वान्नासम्भव इति द्रष्टव्यम् । ननु चतुर्विधशब्दसमन्वयप्रतिपादकतया पादचतु-
ष्टयनिर्वाहार्थं नामलिङ्गात्मकत्वेन द्वैविध्यकल्पनयेत्यत आह तेष्विति । अतो नामलिङ्गभेदाश्रयण-
मावश्यकमिति भावः ॥ तत्रैवेति । विवादविषय एवेत्यर्थः । अन्यथा 'नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः
प्रवर्ततेऽपि तु सन्निग्धेऽर्थे' इति न्यायविरोधप्रसङ्गादिति भावः । शब्दचातुर्विध्यव्युत्पादनस्य मूलोक्तनि-
र्धारणोपयोगं दर्शयन्तरेत्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य मूलं योजयति तत्रेत्यादि । अत्र भाष्ये नामत्वानुक्तावप्युत्तर-
पादीयानुव्याख्याने समन्वेतव्यानां लिङ्गात्मकानामिति लिङ्गत्वाभिधानेनैवैतत्पादे समन्वेतव्यानां नामत्वसि-
द्धेर्न पृथक् तदभिधानमावश्यकमित्याशयेन सिद्धार्थकथनं नामात्मकानामिति ॥ अन्येषामिति । अन्यत्रप्रसिद्ध-
लिङ्गात्मकोभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकान्यत्रैवप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकानामित्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति । तेषु तेषु
पादेऽप्यित्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति । 'लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे' 'तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गानाम्नां
पुनर्हरिः' इत्यादिनेति शेषः । न चैवमन्यत्र प्रसिद्धेऽपि बोभयत्र प्रसिद्धादावपि नामलिङ्गभेदाश्रयणेन
पादभेद आश्रयणीयः स्यात् । अन्यथाऽन्यत्रप्रसिद्धेष्वपि तदाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । अध्याये पाद-
चतुष्टयादिनियमसंरक्षणायान्यत्रप्रसिद्धेषु तद्विभागाश्रयणस्योभयत्रप्रसिद्धेषु तदनाश्रयणस्य चोपपन्नत्वात् ।
अन्यथा त्रिपादीत्वपदपादीत्वप्रसङ्गेन प्रमितस्य पादचतुष्टयत्वस्य पादाष्टकत्वस्य वा हानिप्रसङ्गात् ।
यद्वा । नाम्नां प्राधान्यालिङ्गानां च द्वितीये समन्वयोक्त्या बुद्धिस्थत्वादुभयानुमरणाय तत्र भेदो नाश्रितः ।
वस्तुतस्त्वापातसिद्धं नामलिङ्गयोर्भेदमाश्रित्याद्यद्वितीययोर्भेदः कृतः । इदानीं त्वापातप्रसिद्धितिरस्कारेण
तत्रोक्तमहायोगविद्वद्बुद्धिभ्यामेकीकृतत्वान्न भिन्नपादनिवेशार्हतेति दर्शयितुं न तत्र भेद आश्रित इत्यवधेयम् ।
ननु महामल्लमङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये ह्यन्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां प्राथम्यं स्यात् । सोपानारोह-
णन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तुभयत्र प्रसिद्धानां प्राथम्यं स्यादित्यन्यत्र प्रसिद्धानां पूर्वं समन्वयः,
तत्रापि नाम्नां पूर्वमनन्तरं लिङ्गानां तदनन्तरमुभयत्रप्रसिद्धानामन्ते अन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति क्रमस्य सर्वथा-
ऽनुपपत्तिरित्यत आह क्रमनियम इति ॥ उपरिष्ठादिति । तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः ॥ वक्ष्यत इति । 'तत्र
प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः । शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लशमङ्गवत् । इतोऽत्यभ्यधिकत्वेऽपि
तुर्यपादोदितस्य तु । महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽङ्गसा'

इत्यादिनेति शेषः । पादत्रयप्रतिपाद्यशब्दानां चतुर्थपादव्युत्पाद्यशब्दानां मध्ये च सोपानारोहणन्याये-
नानतिप्रयत्नसाध्यस्य, पादत्रयव्युत्पाद्यशब्दमध्ये महामलभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य, प्राथम्यविवक्षणा-
द्युक्तः पादक्रम इत्याशयः ।

ननु परोक्तपादार्थानामभिमतत्वे पृथक् तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादन्भिमतत्वमेव वाच्यम् । तथा
चानभिमतपादार्थादूषणान्न्यूनत्वमित्यतो 'नान्यथा तददृष्टेः' इति भाष्य एव तदूषणादत्रादूषणं न
दोषायेत्याशयेन भाष्येण तन्निरासलाभमुपवर्णयितुं तदनुवदति प्रथम इत्यादिना । तददृष्टेरिति भाष्यं
हेतुतया योजयति द्वितीयतृतीयेति । यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दित्यस्य विषयवाक्ये 'सैवर्क् तत्साम
तदुक्तं तद्यजुः' इति सर्वात्मकत्वं, 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति सर्वपापराहित्यं च ब्रह्मलिङ्गम्
स्पष्टमस्ति । तथा द्वितीये 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति जीवेष्वासंभावितस्य सार्वत्त्यादेः 'सत्ते'त्यत्रा-
'न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि'ति पुण्यपापराहित्यादेः 'रन्तर' इत्यत्रैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म इत्यमृतत्वादे-
'रन्तर्यामीत्य'त्रैव ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यमृतत्वादेः 'दृश्यत्वादी'त्यादौ 'यः सर्वज्ञ' इति सार्वज्ञा-
देर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात्तृतीयेऽपि 'द्युभ्यादीत्यत्र 'अमृतस्यैव सेतुरित्यमृतसेतुत्वादेः 'भूमे'त्यत्र 'यत्र नान्य-
त्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादेः 'रक्षरमि'त्यत्रा 'दृष्टं द्रष्टु'त्याद्यस्थूलानुत्वादेः 'ईक्षतिकर्मे'त्यादौ परात्परमिति
परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात्तदुदाहरणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ भेदभावप्रसङ्गाच्चेति ।
उभयत्राप्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानामेवोदाहरणत्वेनार्थैकत्वादित्यर्थः । समुणन्निर्गुणेति । द्वितीये सविशेषं तृतीये
निर्दिशेषं प्रतिपाद्यमतन्मयोर्भेद इति कल्पतरुकार आहृत्यर्थः । द्वितीये 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'
इत्यविद्यादिसर्वग्रामाधिष्ठातृत्वरूपसार्वत्त्यादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्दिशेषस्य तृतीये द्युभ्यादीत्यत्र 'तमेवैकं
जानथ' 'यदा पश्यः पश्यतेरुक्मवर्ण'मिति दृश्यत्वरूपित्वादेर्निर्दिशेषेऽनुपपत्त्या सविशेषस्य प्रतिपादनाः कथं
सविशेषनिर्विशेषविषयतया भेद इत्यनः प्राचुर्येण द्वितीये सविशेषस्य तृतीये च निर्विशेषस्य प्रतिपादना-
त्प्राचुर्येण योऽर्थः प्रतिपाद्यते तस्यैव तदर्थतायाः क्लृप्तत्वाद्युक्तः पादभेद इति भावेनोक्तम् प्राचुर्येणेति ।
निराकृतत्वादिति । 'सर्वत्रेत्य'त्रैवात्तत्त्यत्रापि 'भूताच्च मन्याच्च महतो महंयानि'ति कालत्रयातीतत्वादे-
'रन्तर'इत्यत्र 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति पूर्णसुखत्वादेः 'रन्तर्यामी'त्य'त्रैव त आत्मे'ति जीवतादात्म्यादेरदृश्यत्वा-
दीत्यादौ 'यत्तदद्रेश्यमित्यदृश्यत्वादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्दिशेषस्य, तृतीयेऽपि 'द्युभ्यादी'त्यत्रैव 'भूमे'-
त्यत्रैव 'व पश्यन्ति'ति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादेः 'रक्षरमि'त्यत्रा 'दृष्टं द्रष्टु'श्रुतं श्रोत्रि'ति द्रष्टृत्वादेः 'रीक्षतिकर्मे'-
त्यत्र पुरुषमीक्षत' इति 'दृश्यत्वादेः'देहर इत्यादौ 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इति कामादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्त्या
सविशेषस्य प्रतिपादनेन, प्राचुर्येण सविशेषनिर्विशेषविषयतया तद्वेदस्य निराकृतत्वान्निराकृतप्रायत्वान्न
तथा भेदो युक्त इति भावः । यद्वा । जन्माधिष्ठरणेऽत्यधिकरणयोः सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्य
बन्ध्यापुत्रोपमत्वप्रतिपादनेन सविशेषनिर्विशेषभेदस्य निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेद इति भावः ।

स० — साक्षाद्धर्मिवाचिन इति । रूढा इत्यर्थः ॥ धर्मद्वारेति । अवयवार्थद्वारेत्यर्थः । यौगिका इति यावत् । यद्यपि सर्वेऽपि वैदिकाः शब्दाः यौगिका एवासन्मते तथाप्यज्ञप्रसिद्धैतदुक्तमित्यवधेयम् ॥ अन्यत्रप्रसिद्धानामिति । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तु श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयः । तेनात्र पादे समन्वेतव्यशब्दानां यद्यन्यत्रापि प्रसिद्धिभिप्रेता तर्हि तृतीयपादसाङ्ग्यं, यद्यन्यत्रैवेति तर्हि चतुर्थपादसाङ्ग्यं अन्यत्राप्यन्यत्रैवेत्येतद्विहायान्यत्रप्रसिद्धेर्निरूपयितुमशक्यत्वादिति चोद्यानवकाशः । शिष्टं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ उपरिष्ठादिति । तृतीयेऽध्याय इत्यर्थः । द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामिति ॥ द्वितीये पादे 'सर्वत्र प्रसिद्धोद्देशात्' इत्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति जीवेष्वयुक्तस्य सार्वभौम्यादेः 'अत्ताचराचर' इत्यत्रा 'न्यत्रधर्मादि'ति पुण्यपापराहित्यादेः 'अन्तर' इत्यत्र 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति अमृतत्वादे 'रन्तर्यामी'त्यत्र 'एष आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यमृतत्वादेः अदृश्यत्वादिगुणकः इत्यादौ 'यः सर्वज्ञः' इति सार्वज्ञादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेन, तृतीयपादे च द्युम्बादीत्यत्र 'अमृतस्यैव सेतुः' 'यः सर्वज्ञः' इति अमृतत्वसेतुत्वसार्वज्ञादेः भूमेत्यत्र यत्र 'नान्यत्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादेः । 'अक्षरमम्बरे'त्यत्रा 'दृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं अस्थूलमनगि'त्यदृश्यत्वास्थूलानगुत्वादेः । 'ईक्षतिकर्मे'त्यादौ परात्परमिति परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टतया तदुदाहरणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्त्वादित्यर्थः ।

प० — वैदिका इति । वेदगताः । संस्कृता इति यावत् । वेदगतानामेव लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिकत्वात् । भाषाशब्द एव व्यावर्त्य इति भावः ॥ साक्षादिति । रूढयौगिकभेदेन तद्वेद इत्यर्थः । लिङ्गपादे वक्ष्यमाणदिशा आपातत इति योज्यम् । विवृतमेतच्चन्द्रिकायाम् ॥ धर्मद्वारेति । धर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः ॥ तत्रैवेति । विवादस्थल एवेत्यर्थः । तत्रेति मूलानुवादः, वक्तव्येत्यादिव्याख्या । तत्रेत्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह तत्र प्रथमेऽध्याय इत्यादि ॥ उपरिष्ठादिति । उपासनापाद इत्यर्थः । मायावाद्युक्तपादोपाधीन्निराह प्रथमे स्पष्टेत्यादि । स्पष्टत्वं नाम वाक्यान्तरे ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतत्वम् ॥ बहुलं स्पष्टलिङ्गवत्त्वादिति । तच्च चन्द्रिकायां विवृतम् ॥ सगुणनिर्गुणेति । द्वितीये सगुणं ब्रह्म तृतीये निर्गुणं ब्रह्मोच्यत इति पादयोर्भेद इत्यर्थः ॥ निराकृतत्वादिति । प्राचुर्येण 'मायावादि' इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः ।

या० — साक्षाद्धर्ममिति । आपाततो रूढा इत्यर्थः । न तु रूढा एवेति वितक्षितम् । योगरूढानामन्नमयादीनामसङ्ग्रहापत्तेः । आपातत इत्युक्त्या च सर्वेषामपि नाम्नां महायोगाङ्गीकारादसंभव इति शङ्काऽनवकाशः ॥ धर्मद्वारेति । धर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः । तेन योगरूढेष्वन्नमयादिनामसु नातिव्याप्तिः । यस्त्वापाततो यौगिका एवेत्यत्र तात्पर्यमिति व्याख्यानम्, तच्चिन्त्यम् । यौगिकत्वस्यान्तर्यामात्याद्येकप्रातिपदिकमात्ररूपलिङ्गात्मकशब्देषु सत्त्वेऽपि सर्वेषु भूतेष्वेतमिति यस्मिन्द्यौरित्याद्यनेकपदसम-

भिव्याहाररूपेषु लिङ्गात्मकेषु शब्देष्वभावात् । धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकत्वस्य च सर्वत्रापि सत्त्वात् ।
 “एवमेवापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिः” इति लिङ्गपादीयसुधायाः “धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनाम्” इति, तत्त्व-
 प्रकाशिक याश्च तात्पर्यं वर्णनीयम्; अतो न कोऽपि विरोध इति ॥ अन्यत्रप्रसिद्धानामिति ।
 लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तु श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानां समन्वयो
 वक्ष्यते । तेन प्रथमपादे समन्वेतव्यानां यद्यन्यत्रापि प्रसिद्धिरभिप्रेता, तर्हि तृतीयपादसाङ्ग्यं
 यद्यन्यत्रैव तर्हि चतुर्थपादसाङ्ग्यम् । अन्यत्राप्यन्यत्रैवेत्येतद्विहायान्यत्रप्रसिद्धेर्देर्निरूपत्वादिति शङ्काऽनव-
 काशः । एतेषां शब्दानामसङ्कीर्णलक्षणादिकं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ उपरिष्ठादिति । उपासनापाद
 इत्यर्थः ॥ द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामिति । द्वितीये “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इत्यत्र
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति जीवेऽप्युक्तस्य सर्वात्मकत्वादेः “अत्ता चराचर” इत्यत्रान्यत्र धर्मादन्यत्रा-
 धर्मादिति पुण्यपापराहित्यादेः, “अन्तर” इत्यत्रैनदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यमृतत्वादेः “अन्तर्यामि” इत्यत्रैष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः इत्यमृतत्वादेः, “अदृश्यत्वादिगुणक” इत्यादौ “यः सर्वज्ञ” इति सार्वज्ञादेः
 ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेन, तृतीये च “ब्रुम्वादि” इत्यत्रा‘मृतस्यैष सेतुः,’ ‘यः सर्वज्ञ’ इत्यमृतत्वसेतुत्वसार्व-
 ज्ञादेः, “भूमेत्यत्र” “यत्र नान्यत्पश्य” तीत्यद्वितीयत्वादेः, “अक्षरमम्बर” इत्यत्रा‘दृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं
 अस्थूलमनन्विद्यत्वादृश्यत्वास्थूलत्वानुष्वादेः, ‘ईक्षतिकर्मे’त्यादौ परात्परमिति परात्परत्वादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्प-
 ष्टतया तदुदाहरणवाक्यानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्त्वादित्यर्थः ॥ सगुणनिर्गुणेति । द्वितीये सविशेषम्, तृतीये
 निर्विशेषम्. प्राचुर्येण प्रतिपाद्यम् । अतस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकार आहृत्यर्थः । द्वितीयेऽपि ‘सर्वत्रे’त्यत्र
 सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यविद्यादिसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वरूपसार्वभौम्यादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीयेऽपि
 ‘ब्रुम्वादी’त्यत्र ‘तमेवैकं जानथ’ ‘यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णमि’ति दृश्यस्वरूपत्वादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्तेः
 सविशेषस्य प्रतिपादनात्प्राचुर्येणेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ निराकृतत्वादिति । सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्या-
 प्रामाणिकतयेक्षत्यधिकरणे निगकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेदः सम्भवतीति भावः । यत्तु यौगिकरूढ-
 विषयतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति तेनोक्तम्. तत्तृतीये ब्रुम्वाद्यायतनत्वादेररूढत्वात्तुच्छमित्युपेक्षितम् ॥

च०-चतुर्विधा इति । स्त्रीप्रत्ययान्तोत्तरपदघटितोऽयं पष्ठार्थे सप्तम्यर्थे वा बहुव्रीहिः । ‘संख्याया विधार्थे
 धा’ इति सूत्रव्याख्याऽवसरेविधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात्तादृशश्चार्थः प्रकार एवेत्याकरोक्त्या
 विधाशब्दः प्रकारवचनः । स्वाश्रयनिरूपितवृत्तिनाऽनवच्छेदकीभूतसमासघटः पूर्वपदार्थताऽवच्छेदकीभूत-
 व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानां तदुपलक्षितानां वा विधापदोपस्थाप्यप्रकारव्यक्तीनां चैत्रः श्यामो युवा लोहि-
 ताक्ष इत्यादाविवैकत्र द्वयमितिरीत्याऽन्वयबोधेऽपि तदुपलक्षिततत्त्वार्थानां श्वेतरक्तदण्डवद्भूतलमित्यादा-
 विव शब्दपदोपस्थाप्यप्रातिस्विकव्यक्तिषु प्रत्येकमन्वयोपगमेन क्षत्यनवकाशादिति भावः । वैदिका इति ।

अध्यात्मादित्वात् । वेदगता इत्यर्थः । उपक्रमादिप्रमाणशक्तितत्पर्यलक्षणसंबन्धरूपमन्वयस्य वैदिकशब्देष्वेव संभवाद्देवगताशब्देतरशब्दसामान्यव्यावर्तनाय वैदिकपदोपादानमिति व्याचक्षणाः ॥ वैदिका इति । वेदगताः संस्कृता इति यावत् । वेदगतानामेव लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिकत्वाद्वापाशब्दा एवात्र व्यावर्त्यत इति भाव इत्यपि स्थितम् । ब्रह्मण्येवेति । ब्रह्मेतरनिरूपितशक्तितत्पर्यरूपसंबन्धवर्जितत्वविशेषिनब्रह्मनिरूपिततादृशसंबन्धविशेषिता इत्यर्थः । विष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिकव्यावर्तनायाऽऽद्यदलोपादानम् । अन्यत्रेति । अन्यारादित्यनुशासनादन्यपदार्थतावच्छेदकीभूतभेदान्वयिप्रतियोगिताऽवबोधकपञ्चम्यंतब्रह्मपदं पूरणीयम् । नन्वन्यत्रैवप्रसिद्धवत्तत्रैवप्रसिद्धा अपि पृथग्वाच्याः । ननु तत्र प्रसिद्धानां मन्वयव्युत्पादनौपयिकसमन्वेतव्यासमन्वेतव्यत्वकोटिकसंदेहानास्व न्दिततया व्युत्पादनीयसमन्वयकताराहित्यस्याभिधास्यमानतया व्युत्पादनीयसमन्वयकानां त्रैविध्यस्य निर्गलिततया पादत्रिकेणैव शब्दत्रिकसमन्वयव्युत्पादनस्य निर्वृत्ततया तुरीयपादानर्थक्यमित्यत आह सर्वेऽपीति । तथा च कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिमन्नामात्मकशब्दानां प्रथमे, तादृशल्लिङ्गात्मकानां द्वितीये, श्रुत्यन्तरादिव्युत्पादितविष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिकनामलिङ्गोभयेनां तृतीये, बलवच्छ्रुतिलिङ्गादिव्युत्पादितसावधारणविष्णुवतरप्रसिद्धिकतादृगुभयात्मकानां तुरीये समन्वयव्युत्पादनमिति न तदानर्थक्यमिति भावः । गाक्षाद्धर्मिवाचिन इति । विष्णुनिरूपितमहायोगविद्वद्बुद्धिग्राहकप्रमाणाप्रतिसंधानदशायामर्थान्तरनिरूपितसमुदायवृत्तिग्रहविषयत्वरूपं यदापाततोरूढत्वं तद्विशेषिता इत्यर्थः । रूढा एवेत्यवधारणस्याविवक्षिततया योगरूढानामन्नमयादीनामपि सङ्ग्रहोऽवसेयः । आपातत इति पदोपादानात्सर्वेषामपि नाम्नां ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारात्तत्र निरूढत्वाभावादसंभव इति शङ्कायास्तत्रनिरूढत्वाभावेऽपि तादृशप्रमाणाप्रतिसंहितिदशायामर्थान्तरनिरूपितसमुदायवृत्तिग्रहविषयतया दर्शितं यदापाततो रूढत्वं तद्वाहित्यविशेषिता इत्यनवकाशः । ब्रह्मनिरूपितविद्वद्बुद्धिविशेषितानां लिङ्गात्मकाभिमतानां केवलयौगिकत्वाभावेऽपि दर्शितापातरूढिरहित्यसत्त्वान्नासंभव इति भावः । धर्मद्वारेति । व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः । तेन योगरूढेष्वन्नमयादिनामगुनातिव्याप्तिः । यच्चापाततो यौगिका एवेत्यत्र तात्पर्यमिति व्याख्यानं तच्चित्यम् । यौगिकत्वस्यान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकमात्ररूपलिङ्गात्मक शब्देषु सत्त्वेऽपि 'सर्वेषु भूतेष्वेत इति 'यस्मिन्धौः' इत्याद्यनेकपदसमभिव्याहाररूपेषु लिङ्गात्मकेष्वभावात् धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकत्वस्य च सर्वत्रापि सत्त्वात् । 'एवमेवापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्ति'रिति लिङ्गपादीयसुधायाः, धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामिति तत्त्वप्रकाशिकायाश्च तात्पर्यं वर्णनीयमतो न कोऽपि विरोध इत्यपि व्याकुर्वते ॥ अन्यत्रप्रसिद्धानामिति । कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिमत्वरूपं यल्लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वं तद्विशेषितानामित्यर्थः । वक्ष्यतीति । 'लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे । तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गानाम्नां पुनर्हरिः ॥' इत्यादिनेत्यादिः । समन्वेतव्यत्रि-

विधशब्दानामसङ्कीर्णचान्द्रिकलक्षणानि चन्द्रिकाऽऽनन्दमयनयभावदीधितावसाभिः स्फुटीकृतान्यव-
 सेयानि । उपरिष्ठादिति उपासनापाद इत्यर्थः । वक्ष्यत इति । 'तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां सम-
 न्वयः । शब्दानां वाच्य एवात्र महामलेशमङ्गवत् । इतोऽन्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु । महा-
 समन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽजमा ।' इत्यादिनेत्यादिः ।
 अद्वैतवाद्यभिहितपादप्रतिपाद्यतोऽवच्छेदकधर्माणां 'नान्यथातददृष्टेरि' ति भाष्य एव प्रतिविहिततयाऽनु-
 व्याकृतौ तदप्रतिविहितिर्न क्षतिमावहतीत्याशयेन तामृभाष्याशयस्फुटीचिकीर्षया परापभाषितमनुवदति ।
 द्वितीयतृतीयेति । यथा प्रथमपादीयांतस्थत्वनयीयविषयवाक्ये 'सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजु'रिति
 सार्वार्थ्यं, 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति सर्वपापोज्झितत्वं च ब्रह्मलिङ्ग स्पष्टमस्ति तद्वत् द्वितीये 'सर्व-
 त्रे'त्यत्र 'सैव खल्विदं ब्रह्मे'ति जीवासंभावितसार्वार्थ्यादे 'रत्ते'त्यत्रा 'न्यत्रधर्मादन्यत्राधर्माधर्मादिति
 पुण्यपापराहित्यादे 'रन्तर' इत्यत्रै 'तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'त्यमृतत्वादे 'रन्तर्यामीत्यत्रैपत आत्मान्तर्याम्यमृत'
 इत्यमृतत्वादे 'रदृश्यत्वादी'त्यादौ 'यः सर्वज्ञ' इति सार्वज्ञादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् । तृतीयेऽपि 'द्युभ्वा-
 दी'त्यत्रा 'मृतस्यैष सेतुरि'त्यमृतसेतुत्वादे 'भूमे'त्यत्र 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादेर 'क्षर'मित्यत्रा 'दृष्टं
 द्रष्टु'त्याद्यस्थूलानणुत्वादे 'रीक्षतिकर्मे'त्यादौ 'परात्परमि'ति परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् तदुदाह-
 रणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्त्वादित्यर्थः । भेदाभावप्रसङ्गाच्चेति । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानामेव द्वितीय-
 तृतीयोदाहार्यतायामर्थैक्यात्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । द्वितीये सविशेषं तृतीये निर्विशेषं प्रतिपाद्यम-
 तस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकारमतं प्रतिविधित्पुरनुवदति सगुणेति । द्वितीयेपि 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सैव खल्विदं
 ब्रह्म' इति सर्वभ्रमाधिष्ठातृत्वरूपसार्वार्थ्यादेः सविशेषेऽनन्वयेन निर्विशेषस्य, तृतीयेऽपि 'द्युभ्वादी'त्यत्र
 'तमेवैकं जानथ' 'यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि'ति दृश्यत्वरूपित्वादेर्निर्विशेषेऽनन्विततया सविशेषस्य
 प्रतिपादनात्प्राचुर्यपदोपादानम् । निराकृतत्वादिति । द्वितीयेपि 'सर्वत्रे'त्यत्रा 'त्ते'त्यत्र च 'भूताच्च
 भव्याच्च' 'महतो महीयान्' इति कालत्रयातीतत्वादे 'रन्तर' इत्यत्र 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्णसुखत्वा-
 दे 'रन्तर्यामी'त्यत्र 'एष त आत्मा' इति जीवतादात्म्यादे 'रदृश्यत्वादी'त्यादौ 'यत्तदद्रेश्यमि'त्यदृश्यत्वादेः
 सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीये 'द्युभ्वादी'त्यत्रेव 'भूमे'त्यत्र 'एवं पश्यन्' इति सप्रकारकज्ञान-
 विषयत्वादे 'क्षर'मित्यत्रा 'दृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रि'ति दृश्यत्वादे 'रीक्षतिकर्म' इत्यत्र 'पुरुषमीक्षत' इति दृश्य-
 त्वादेः 'दहर' इत्यादौ 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति कामादेर्निर्विशेषेऽनन्वयेन सविशेषप्रतिपादन-
 प्राचुर्येण सविशेषनिर्विशेषत्वनिबन्धनभेदस्यापहस्तितदेश्यत्वान्न तथा भेदो युक्त इति भावः । इति
 व्याचक्षते । सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्याप्रामाणिकतया ईक्षत्यधिकरणे निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः

सु०— नन्वत्र पादे सप्ताधिकरणानि समन्वयविभागार्थानि । तत्र सप्तानां शब्दानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धयेत् । तत्कथमन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां सर्वशब्दानां समन्वयसिद्धिरत्र स्यात् । अन्यथा समन्वयसूत्रेणैवालम् । किमनेनात्यल्पप्रपञ्चनेनेति । मैवम् । एकैकत्राधिकरणे समानन्यायानामनेकशब्दराशिनां निर्णयमानत्वात् । वाक्यविशेषग्रहणस्य पूर्वपक्षविशेषोपादानस्य सिद्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकारस्य चोदाहरणार्थत्वात् । प्रत्येकं निर्णये शास्त्रस्यापर्यवसानप्रसङ्गः । विश्वतोमुखता च सूत्राणां न स्यात् । तर्हि निर्णेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधयो वक्तव्याः । अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वात् । सर्वोदाहरणत्वे च सर्वथाऽधिकरणान्तरानारम्भप्रसङ्गादिति । सत्यम् । सन्ति प्रत्यधिकरणं निर्णेतव्यार्थावच्छेदकोपाधय इत्याशयवानानन्दमयाधिकरणनिर्णयशब्दोपाधिमाह गुणीति ।

अनु०—

गुणिसामान्यवाचिनाम् ।

गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् ।

आनन्दमयादिशब्दा हि गुणिसामान्यं वदन्ति । न शतक्रत्वादिशब्देभ्य इवैतेभ्यो गुणिविशेषप्रतीतिरस्ति । ते च मयद्रप्रत्ययादिना ब्रह्मणोऽन्यत्प्रत्याययन्तीति भवन्त्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणवाचिनस्त्वानन्दादयस्ते गुणिनि ब्रह्मणि वर्तितुं नार्हन्तीत्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणगुणिनोरभेदस्त्वहिङ्कुण्डलाधिकरण एव साक्षात्सूत्रकृता वक्ष्यते । अभेदेऽपि शब्दादिसङ्ख्याभावश्चेति ।

शे०— माऽस्त्वन्यत्रप्रसिद्धसर्वशब्दसमन्वयसिद्धिः । न चैवं समन्वयप्रपञ्चकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपात्तशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वेऽपि प्रपञ्चकत्वसम्भवादित्यत आह अन्यथेति । अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकसर्वशब्दसमन्वयसिद्धयभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारायाह समानन्यायानामिति । सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयानामित्यर्थः । नन्वेकस्यानेकशब्दराशिनिर्णायकत्वे वाक्यविशेषग्रहणं पूर्वपक्षविशेषोपादानं सिद्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकरणं चायुक्तं स्यादित्यत आह वाक्यविशेषेति । ननु किमुदाहरणार्थत्वकल्पनया प्रत्येकं तत्तच्छब्दसमन्वयप्रतिपादनमेव किं नाश्रीयत इत्यत आह प्रत्येकमिति । ननु तथाऽप्युपात्तशब्दमात्रनिर्णायकत्वाङ्गीकारे बाधकाभावान्नोपलक्षणत्वं युक्तमित्यत आह विश्वतोमुखता चेति । सर्वशास्त्रानिर्णायकत्वमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । अवच्छेदकोपाध्यवचन इत्यर्थः । ननु किमस्येदमुदाहरणमिति ज्ञानेनापि । न चैवं सर्वस्योदाहरणत्वप्रसङ्गः तस्येष्टत्वादित्यत आह सर्वेति । एकेनैव सर्वशब्दनिर्णयादिति भावः ।

नन्वानन्दमयादिशब्दानां गुणिसामान्यवाचित्वमेव कुतः । तथात्वे वा कथमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति आनन्दमयादीति । 'तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः' इत्युत्तरभाष्यं

मनसि निधाय गुणवाचिनामिति भाष्यं व्याकुर्वन्नेव तेषामन्यत्रप्रसिद्धत्वं चोपपादयति गुणवाचिन इति । ननु गुणगुणिनोर्भेदपक्षेऽन्यवाचिनामन्यत्रवर्तितुमनर्हतयाऽन्यत्रप्रसिद्धत्वस्योक्तरीत्या प्राप्तावप्यहिकुण्डला-
धिकरणे सूत्रकृतैव गुणगुणिनोरभेदस्यैवोपपादयिष्यमाणत्वेन गुणगुणिनोरभेदसिद्धेर्गुणवाचिनामप्यानन्दादि-
शब्दानां गुणिनि ब्रह्मणि वर्तितुमर्हत्वात्कथमनर्हत्वनिबन्धनमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्याशङ्क्य तयोरभेदस्य वक्ष्य-
माणत्वेऽपि गुणवाचिनां गुणिनि, गुणिवाचिनां च गुणे, वृत्त्यादिरूपसकलसाङ्ग्यपरिहाराय, सविशेषा-
भेदस्यैव तत्र समर्थनाद्विशेषबलेन गुणवाचिनां गुण एव वर्त्तिन गुणिनीति सिद्धेर्गुणिनि वर्तितुमनर्हत्व-
मस्त्येवेति युक्तं तन्निबन्धनमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्याशयेन परिहरति गुणगुणिनोरित्यादिना । यद्यपि गुण-
गुणिनोरभेदः सूत्रकृतैव वक्ष्यते तथाऽपि विशेषबलाच्छब्दादिसाङ्कर्याभावोऽपि वक्ष्यत इति योजना ।

स०— अवच्छेदकोपाधय इति ॥ संग्राहकासाधारणधर्मा इत्यर्थः । ननु गुणवाचकानां
शब्दानां गुणिनि प्रवृत्तौ गुणगुणिनोरभेदस्यादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह गुणगुणिनोरभेदस्त्विति ॥
नन्वभेदेऽयं गुणवाचकोऽयं गुणवाचक इत्यपर्यायत्वरूपमसाङ्ग्यं न स्यादित्यत आह अभेदेऽपीति ॥
शब्दसाङ्कर्याभावोऽपर्यायत्वं । आदिपदार्थस्तु गुणगुणिभावाद्युपपत्तिः । एतत्सर्वमहिकुण्डलाधिकरणे विशेष-
समर्थनेन वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा गुणवाचकानामानन्दादिशब्दानां गुणिनि ब्रह्मणि वृत्तेरसंभवेनान्यत्र
प्रसिद्धिरिति शङ्कायां गुणगुणिभेदनिमित्तत्वेन गुणगुणनोरभेदप्रतिपादनैव तत्परत्वसंभवेन किमित्यभेदो
न न्युत्पाद्यत इति गूढाभिसंधिना शङ्किते गूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह गुणगुणिनोरभेदस्त्विति ॥ तथात्वे
तावन्मात्रेणैव तत्परत्वसिद्ध्या गुणवाचिनः पुनः समन्वयप्रतिपादनं व्यर्थमिति पूर्वपक्षिणा स्वाशये उद्धाटिते
सिद्धान्ती गुणगुणिनोरभेदेऽपि गुणगुणवाचिनां पर्यायत्वाभावेन समन्वयासिद्धेः समन्वयप्रतिपादनं
सङ्गतमितिवदन् स्वाशयमुद्धाटयति अभेदेऽपीति ।

प०— चतुर्थपादादिग्रन्थमवतारयति । नन्वत्रेत्यादिना ॥ विश्वतोमुखता चेति । अनेक-
शाखानिर्णायकता चेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकेति । क्रोडाकार(क)धर्मा इत्यर्थः । कथं तर्हि तेषामन्य-
त्रप्रसिद्धत्वमित्यत आह । ते च मयट्प्रत्ययादिनेति । गुणवाचिनस्त्वानन्दादय इति । “ आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात् ” । “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्यादिना श्रुता इत्यर्थः । एतच्चैतेषां गुणवाचकत्वमुपेत्योक्तं ।
“प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते” इति वक्ष्यमाणदिशा तेषामपि नामैकदेशग्रहणन्यायेन गुणवा-
चित्वात् । नन्वेवं गुणवाचिनां ब्रह्मणि वृत्तिश्चेत्तर्हि तयोरैक्यं स्यात् तथाच आनन्दज्ञानादिशब्दानां पर्या-
यत्वं आनन्दज्ञानादिसाङ्कर्यं गुणस्य गुणिना साङ्ग्यं च स्यादित्यत आह । गुणगुणिनोरिति । यद्वा कथं
तर्हि गुणवाचिनो गुणिनि ब्रह्मणि समन्वयः तस्य गुणगुणैक्यहेतुक्त्वात् तस्यात्र नयेऽनुक्तत्वादित्यत आह
गुणगुणिनोरिति । “उभयव्यपदेशस्त्वहिकुण्डलवत्” इतिभक्तिपादीयाधिकरणे गुणगुण्यभेदो विशेषबलेन

सांकर्याभावश्च वक्ष्यत इत्यर्थः । तर्हि तेनैवेदं गतार्थमिति चेन्न । गुणिसामान्यवाचिनां समन्वयेऽर्थात्तेषां समन्वयेन तदर्थमेवास्यानारंभणात् ।

या० — विश्वतोमुखता चेति । सर्वशाखानिर्णायकतेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकोपाधय इति । विभाजकोपाधयो वक्तव्या इत्यर्थः । ननु गुणवाचकशब्दानां गुणिनि प्रवृत्तौ, गुणगुणिनोरभेदः स्यादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह गुणगुणिनोरिति । नन्वभेदे गुणगुणिशब्दयोरपर्यायत्वं न स्यादित्यत आह अभेदेऽपीति । शब्दसाङ्कर्याभावोऽपर्यायत्वम् । आदिपदादर्थक्रियाऽऽदिसाङ्कर्याभावः । विलक्षणार्थक्रियादिकारित्वरूपो ग्राह्यः । एतत्सर्व विशेषसमर्थनेनाहिकुण्डलाधिकरणे सूत्रकृता वक्ष्यत इत्यर्थः ।

श्री० — सर्वोदाहरणत्वे चेति । एकस्मिन्नधिकरणे एकस्य न्यायस्य सर्वाण्यपि वाक्यान्पु-
दाहरणानीति ज्ञातुं शक्यत इति स्वीकार इत्यर्थः ।

च० — यत्तु यौगिकरूढविषयतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति तेनोक्तं, तत्तृतीयेऽपि शुभ्वाद्यायत-
नत्वादे रूढत्वात्तुच्छमित्युपेक्षितमित्यप्याशयं प्रकाशयति । समन्वयविभागार्थानीति । 'अर्थेन नित्य-
समासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्य'मिति कात्यायनवचनात्समन्वयविभागाय इमानीति समासाघटकपद-
घटितविग्रहकत्वरूपास्वपदविग्रहत्वलक्षणा नित्यसमासता प्रयोजनवाचकार्थपदघटितसमानाधिकरणबहुव्री-
हिता वैतस्योपेया । सूत्रघटकशब्दसमन्वयव्युत्पादनेनैवप्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावसङ्गतेः सूपपादतयाऽन्यत्रप्रसिद्ध-
सर्वशब्दसमन्वयसिद्धानुपगमेऽपि न क्षतिरित्यत आह अन्यथेति । समानन्यायानामिति । सूत्रघटकपद-
प्रत्यायितन्यायसञ्चारविषयत्वमेवातिप्रसङ्गभङ्गकमिति भावः । प्रत्येकं निर्णय इति । अन्यत्रप्रसिद्ध-
नामात्मकशब्दत्वाकान्ताः यावत्यः शब्दव्यक्तयः प्रत्येकं तत्तद्बृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नघटिततया
सूत्रगुणमुपेत्य तत्तद्व्यक्तिनिरूपितशक्तितत्पर्यसबन्धव्युत्पादन इत्यर्थः । विश्वतोमुखता सर्वशाखानिर्णाय-
यकता । अवच्छेदकोपाधय इति । अधिकरणान्तरसमन्वेतव्यशब्दव्यावृत्तप्रकृतनयसमन्वेतव्याखिलशब्द-
वृत्तिधर्माः विभाजकोपाधिपदवाच्या अमिधातव्या इत्यर्थः । अन्यथा । तादृशधर्मानभिधाने ।
उदाहरणमिति । अधिकरणान्तरसमन्वेतव्यविलक्षणमित्यादिः । सर्वोदाहरणत्वे । अधिकरणान्तर-
समन्वेतव्यानामप्युदाहरणत्वोपगमे । स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभय-
संबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टो यो धर्मस्तदवच्छिन्ननिरूपकताकशक्तिकत्वरूपगुणिसामान्यवाचकतां तादृशोभयसंब-
न्धावच्छिन्नकिञ्चिद्विशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वरूपैकमात्रवृत्तित्वविशेषितधर्मावच्छिन्नानिरूपित-
शक्तिकशतक्रत्वादिशब्दव्यावृत्तिपुरस्कारेण प्रकृतनयसमन्वेतव्यशब्देषु दर्शयति । आनन्दमयादि-
शब्दा हीति । गुणवाचकशब्दानामपि गुण्यभिधायकतोपगमे गुणगुणिनोरैक्यापत्तिरित्याशङ्क्यामापाद्या-

निष्ठताघटितसामग्रीविरहादियमापत्तिरेव नोत्पत्तुमर्हतीत्याह गुणगुणिनोरिति । अहिकुण्डलनये विशेष-
समर्थनेन शब्दपर्यायत्वं विलक्षणार्थक्रियानिर्वाहकत्वमित्यादिकं सूत्रकृतैवाभिधास्यत इत्यर्थः ।

सु० — तैत्तिरीयके स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिनाऽन्नमयप्राणमयमनोमय-
विज्ञानमयानन्दमयाः पठ्यन्ते । तत्र संशयः । किमेतेऽन्नमयादयः परमात्मैव । उत
तदन्यः कश्चिदिति । सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्य च विष्णवावन्त्र च प्रयोगात् । किं
तावत्प्राप्तम् । अन्य एवाऽन्नमयादिशब्दार्थ इति । कुतः । अन्नमयादिशब्दा हि विकारवाचिनः ।
मयद् प्रत्ययस्य विकारार्थेऽनुशासनात् । विकारस्य च शरीरादिकोशेषु संभवात् । सर्वविकारात्म-
कत्वेन प्रकृतौ घोषपत्तेः । जीवानां वा विकाराभिमानिनामन्नमयत्वादिकं युक्तम् । गौरः श्याम
इत्यादिवत् । अधिष्ठात्रीणां ब्रह्मादिदेवतानां वाऽयं शब्दः संभवति । अशनिरिन्द्र इतिवत् ।
न च विकारत्वं परस्य ब्रह्मणः संभवति । निर्विकारोऽक्षरः शुद्ध इत्यादेः । यद्यपि विकार
इव प्राचुर्येऽपि मयद्प्रत्ययोऽस्ति । तथाऽप्यन्नमयशब्दस्तावद्विकारार्थोऽङ्गीकार्यः । 'ओषधी-
भ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः' इत्योषधिजनितान्नविकारं पुरुषशब्दाभिधेयं शरीरं प्रकृत्य 'स वा एष
पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्युक्तत्वात् । 'तस्येदमेव शिरः' इत्यपरोक्षतया निर्देशात् । तथा च
द्वैविध्यकल्पनाऽनुपपत्तेः सर्वत्र विकारार्थ एवाङ्गीकार्यः । किञ्चाऽन्नमयादयः पञ्च, ब्रह्म
त्वेकमेव; अतः कथं तदेतैः शब्दैरुच्येत । अपि चैते परस्परमन्यतया शरीरशरीरिभावेना-
न्तरत्वेन चोच्यन्ते । न चैवं ब्रह्म भवितुमर्हति । न च तर्ह्यानन्दमयोऽस्तु ब्रह्म सर्वान्तरत्वादिति
वाच्यम् । विकारप्रवाहपतितत्वात् । अन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वानिश्चयात् । किञ्च
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृतं परं ब्रह्म आनन्दमयस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यवयवतया प्रतीयते ।
न चावयव एवावयवी, विरोधात् । अतो न अन्नमयादयः पञ्चापि ब्रह्म किं त्वन्य एवेति ।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याख्याति समुद्रशायिनमिति ।

अनु० — समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं श्रुतिः ॥

तदेव ब्रह्म परममिति सावधृतिर्जगौ ॥

यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः ॥

येऽन्ने ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यामात्तैत्तिरीयके ॥

अन्यामु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ॥

आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ॥

अत्र तैत्तिरीयके 'अन्यासु चतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः । आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम्' इत्येतावताऽऽनन्दमयो ब्रह्मेति प्रतिज्ञाभागो व्याख्यातः । तत्र तैत्तिरीयक इत्युदाहरणवाक्यग्रहणम् । अन्यास्विति निर्णेतव्यव्यपदेशः । एतद्रूपास्विति गुणिमामान्यगुणवाचिनामवतीष्वित्यर्थः । तत्र हेतुरभ्यासादिति । तद्व्याख्यानं येऽन्नमिति । 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद, अमद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यन्नमयादिविषयतयोदाहृतेषु श्लोकेषु ब्रह्मशब्दस्याभ्यासादित्यर्थः । एकविषयासकृदुक्तिर्मुख्योऽभ्यासः । न चैवमत्रास्ति । किं त्वसकृदुक्तिमात्र(मितिज्ञाप)मिति शङ्कायामेकविषयताऽप्यस्तीति ज्ञापयितुमित्यादेरित्यनुक्त्वा इत्यादिरूपादित्युक्तम् । अन्नमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादित्युक्तं भवति । ब्रह्मशब्देन कथमयं निश्चय इत्यत आह ब्रह्मशब्दस्येति । तदपि कुत इत्यत आह श्रुतिरिति । 'तदेव ब्रह्म परमम्' इति साधृतिः श्रुतिः विष्णुमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं जगौ यतोऽत इति योजना । तत्रापि तदिति परामर्शविषयो विष्णुरिति कुत इत्यत उक्तं समुद्रशायिनमिति । व्याख्यातमेतन्प्रथमसूत्रे ।

शे० — विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपपञ्चाङ्गत्वादधिकरणस्य भाष्यकारेण तस्यावश्यं वक्तव्यतयाऽत्राधिकरणे च तदनभिधानाद्वाप्यन्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वात्तदवचनं न दोषायेत्याशयेन स्वयं विषयसंग्रहपूर्वपक्षानाह तैत्तिरीयक इति । अत्रानन्दमयस्य सूत्रे स्वशब्देनोपादानेऽपि 'येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्' 'आनन्दमय इत्याद्यैः' इत्येतत्सूत्रीयानुव्याख्याऽनुसारेणान्नमयादीनां पञ्चानामपि विषयत्वमिति ज्ञापयितुं 'स वा एष पुरुषोऽन्नमयः' इत्यादिविषयवाक्योदाहरणं, किमेतेऽन्नमयादय इति संशयव्युत्पादनं च कृतम् । टीकायां तु 'आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वेति' 'तथाऽपि न त आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते' इति सूत्रानुसारिभाष्यानुसारेण 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यानन्दमयमात्रविषयवाक्योदाहरणम्; अत्रानन्दमयो विषयः, स किं विष्णुरन्यो वेति संशयप्रदर्शनं च कृतमिति मन्तव्यम् । किमस्य सन्देहस्य बीजमित्यतो ब्रह्मशब्दप्रयोग एवेत्याह सर्वत्रेति । अन्नमयादिषु पञ्चस्वपीत्यर्थः । कुतस्तस्य संशयबीजत्वमित्यतः कोटिद्वयसाधारण्यादित्याह तस्य चेति ॥ विकारवाचिन इति । अन्नादिविकारवाचिन इत्यर्थः । (तस्य विकारः । षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः । अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्मनो विकार आश्मनः । भास्मनः । मार्तिकः । अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः । चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्व काण्डं भस्म वा । मूर्वा तृणविशेषः । पैप्पलं । विकारावयवार्थावधिकृतौ) । किमत्र विकारस्य वाचकमित्यतो मयट्शब्द एवेति भावेन तस्य विकारार्थत्वमुपपादयति मयट्प्रत्ययस्येति । नन्वन्नादि-

शब्देभ्यो विकारार्थे मयडेव न प्राप्नोति । 'मयड्वैतयोर्भाषायामभ्याच्छादनयोः' 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति विकारावयवार्थमयड्विधायकसूत्रयोर्भाषाविषयत्वात्तयोरर्थयोश्छन्दस्यप्राप्तस्य मयटो विधायकस्य व्यञ्जच्छन्दसीति सूत्रस्य च व्यञ्ज्य एव शरपर्णादिप्रातिपदिकेभ्यस्तद्विधायकत्वेन तेन प्राणमनःशब्दाभ्यां विकारार्थे मयट्प्राप्तावप्यक्षरसविज्ञानानन्दशब्देभ्यो बह्वचकेभ्यो विकारार्थे तदप्राप्तेरिति चेन्न । वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न च वृद्धशरादिभ्यो मयटि नित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत् । पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयड्विधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । न च वाङ्मयत्वं श्रव्यादिरूपसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तस्य नित्यमेकाच इति व्याकरणा-न्तरसूत्रस्यैकदेशभूतं नित्यग्रहणमेकदेशद्वारा तत्सूत्रस्मरणायैति योगविभागायैति तदिति शङ्क्यम् । शरादि-ग्रहणे मृद्ग्रहणवैयर्थ्यपक्षेः । अतस्तदेव मृद्ग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशार्थत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्र-यितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सत छन्दसि वृद्धशरादिभ्योऽन्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यङ्गीकर्तुं युक्तमिति युक्त एव बह्वचकेभ्योऽपि विकारार्थे मयडिति ॥ प्राचुर्यार्थे मयट्यपीति । 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति सूत्रादि-त्यर्थः । यद्वा । प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिना लेशतोऽनुवृत्तिभावात्प्रकृतेऽपि विकारार्थः पर्यव-स्यतीत्याशयः । यद्वा । हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट्चेति सूत्रेणागमार्थे मयट् । विकार इति स्वार्थिककथनमेवेति ध्येयम् । (तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनं भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमयम् अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः ॥ प्राचुर्येणेति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढस्तथाऽपीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । तद्वि-यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं तत्र यथा स्वादित्येवमर्थम् ॥ आद्य इति । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् ॥ द्वितीय इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्य-र्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिवृत्ता, तदाह अन्नमयो यत इति । अन्नं प्रकृतमुच्यते तस्मिन्नित्यर्थः । तत आगतः । स्त्रुवादागतः सौम्रः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्य-तरस्यां रूप्यः । समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तीयम् । मयट् च सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः । (टो ङीवर्थः) । नन्वस्त्वन्नमयादिशब्दानां विकाराभिधायकत्वं तथाऽपि विष्णो-रन्नमयादित्वं किं न स्यादित्यतो विकारार्थशब्दवाच्यत्वं हि विकारत्वाद्वा तदभिमानित्वाद्वा तद्विष्ठातृ-त्वाद्वा भवेत् । न चैतत्प्रकारत्रयं विष्णौ सम्भवतीति वक्तुं पूर्वपक्षकोटिनिविष्टेषूक्तप्रकारेण तत्सम्भवमुपपादयन् देहादिकोशेषु विकारत्वेन तत्सम्भावयति । विकारत्वस्येति । जडप्रकृतेरपि

तदुपपादयति मर्वति । एवं विकारत्वेन विकारार्थशब्दवाच्यत्वं देहादीनां सम्भाव्य विकाराभिमानित्वेन जीवानामपि तत्सम्भावयति जीवानामिति । उपलक्षणं चैतत् । चित्प्र-
 कृतेऽपि विकाराभिमानित्वादन्नमयत्वादिकं युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु कथं तदभिमानित्वमात्रेण
 नच्छब्दवाच्यत्वमित्यतो दृष्टत्वादित्याह गौर इति । अधिष्ठातृत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं दृष्टान्तोपदर्शनेन
 सम्भावयति अशनिरिति । अशनिप्रेरके इन्द्रेऽशनिरिति शब्दो यथेत्यर्थः । ततश्च विकाराधिष्ठातृतया
 देवताभ्यपि विकारशब्दो युज्यत इति भावः । अस्तु तर्ह्युक्तैरेव हेतुभिर्विष्णोरपि विकारार्थकशब्दवाच्य-
 त्वमित्यत आह न चेति । विकारत्वमित्युपलक्षणम् । तदभिमानित्वादिकं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न
 च निर्विकारतया विकारत्वस्याभिमानाभावेन विकाराभिमानित्वस्य चासम्भवेऽप्यधिष्ठातृत्वोपपत्तेर्विष्णोरन्न-
 मयादित्वमिति वाच्यम् । अधिष्ठातृतया आनन्दमयत्वाभिधाने नानाधिष्ठातृणां आनन्दमयत्वप्रसङ्गेन
 सिद्धान्तिनैवैवं शङ्कितुमगम्यत्वात् । इत्यादेरित्यादिपदेनाभिमानाभावबोधकवाक्यसंग्रहः प्राचुर्येऽपीति ।
 तत्प्रकृतवचने मयदित्यनुशासनादिति भावः । नन्वस्तु स वा एष इति परामर्शान्यथाऽनुपपत्त्येदमित्याद्य-
 परोक्षनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या चान्नमयस्याब्रह्मत्वं तत्र श्रुतमयटो विकारार्थत्वं च । तथाऽपि प्राणमयादीनां
 ब्रह्मत्वं तत्र श्रुतानां मयटां च प्राचुर्यार्थत्वं किं न स्यादित्यतस्तथा सति द्विधाकल्पनाप्रसङ्गान्नैव-
 मित्याह तथा चेति ॥ कथमिति । तथा सति ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वप्रसङ्गेनैकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति
 भावः ॥ अन्यतयेत्यादि । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' इत्यन्यतयाऽन्तर-
 त्वेन 'च तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वमे'ति शरीरशरीरिभावेन च श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ न चैव-
 मिति । ब्रह्मण एव ब्रह्मान्यत्वस्य ब्रह्मान्तरत्वस्य शरीरशरीरिभावस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥
 विकारप्रवाहपतितत्वादिति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तत्र श्रुतस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वं वाच्यमिति
 विकारार्थकमयटप्रायपाठबाधः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतित-
 त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वमन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेणोत तस्मादान्तरस्यान्यस्याश्रव-
 णादिति । नान्यः । तत्रापि 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति प्रकृतस्य ब्रह्मणो 'ब्रह्ममुच्छं प्रतिष्ठे'त्यानन्दमया-
 श्रयतयोक्तत्वेन तदसिद्धेरिति मनसि निधायाद्यं दूषयति अन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेणेति । आनन्दमयादा-
 न्तरस्य श्रवणेऽप्यन्नमयादि वस्तुष्कोशान्तरत्वमात्रेणानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वनिश्चयश्चेत्तर्हि प्राणमयादेरप्यन्न-
 मयाद्यान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वं स्यादिति भावः । अस्तु सर्वान्तरत्वमानन्दमयस्य किं तावताऽप्या-
 शास्यते । ब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेन्न । ब्रह्मणस्तदवयवत्वाभिधानेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासम्भवात् । न
 चानन्दमयावयवत्वेनोक्तस्यापरब्रह्मत्वान्न तेनानन्दमयस्याब्रह्मत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति

अस्तु तर्ह्यानन्दमयतत्पुच्छयोर्द्वयोरपि ब्रह्मत्वमित्यतस्तथा सति स्वयमेव स्वस्यावयव इत्युक्तं स्यान्न च तद्युज्यत इत्याह न चेति । तत्र हेतुः विरोधादिति । स्वस्य स्वावयवत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । यो यदवयवः स तस्माद्विद्यत इत्यवयवावयविनोर्भेदस्यैव सिद्धत्वादवयवस्य परमात्मत्वान्नावयविनः परमात्मत्वमिति भावः । न चानन्दमयस्याब्रह्मत्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वोक्तिर्युक्तैव ब्रह्मणोऽन्यानवयवत्वादिति वाच्यम् । पुच्छशब्दस्याश्रयार्थत्वेन ब्रह्मण आनन्दमयाश्रयत्वस्यैव तत्रामिधानात् । न चैवमवयवत्वोक्तेरेवाभावेन बाधकाभावादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमेव किं नाश्रीयत इति वाच्यम् । अवयवावयविभावस्येवाश्रयाश्रयिभावस्यापि भेदनियतत्वेन स्वस्य स्वाश्रयत्वानुपपत्त्याऽऽश्रयत्वोक्तेरेवानन्दमयस्याब्रह्मत्वसाधकतायां तात्पर्यात् ।

‘आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम्’ इत्येतावतैव सौत्रप्रतिज्ञाभागव्याख्यानाच्चैत्तिरीयक इत्यादेर्वैयर्थ्यमित्यतो विषयवाक्याद्युदाहरणार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमित्याह तत्रेत्यादि ॥ प्रथमसूत्र इति । सौत्रब्रह्मशब्दव्याख्यानावसर इति शेषः ।

स० — विकारार्थानुशासनादिति । प्राधान्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट्त्रिधेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ गौरः श्यामः इत्यादिवदिति । गौरशरीराभिमानी देवदत्तः श्यामशरीराभिमानी देवदत्त इति वक्तव्ये गौरोऽयं श्यामोऽयमिति, तदभिमानीनि तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ अधिष्ठात्रीणामिति । प्रवर्तकाणामित्यर्थः ॥ अश्निरिन्द्र इति । अशनिप्रवर्तक इन्द्र इति वक्तव्येऽशनिरिन्द्र इति तत्प्रवर्तके तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ शरीरशरीरिभावेनेति । तस्यैव एवशरीर अस्मेत्युक्तत्वादिति भावः । एवमन्योन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वञ्चोच्यत इति द्रष्टव्यम् ।

प० — आनन्दमयादेः सूत्रे ब्रह्मत्वोक्तेः का प्रसक्तिरित्युक्तोऽन्यत्र भाष्यकृदुक्तं प्रसजकं वदन्मूलमवतारयति । तैत्तिरीयक इत्यादिना संशयबीजमाह सर्वत्रेत्यादि(ना) अनुशासनादिति ॥ “तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट्त्रिधेति मत्तमगीताभाष्योक्तेरिति भावः ॥ शरीरादिकोशेष्विति । शरीरपदेनान्नविकारदेहग्रहः । आदिपदेन प्राणविकारदेहादिर्ग्राह्यः । तथा चान्नविकारदेहादिरूपकोशेषु जीवाश्रयभूतमंजूपाकरूपेणित्यर्थः ॥ गौर इति । यथा देहस्य गौरत्वादिना तदभिमानी जीवो गौरादिपदवाच्यः तथाऽन्नविकारदेहाभिमानी जीवोऽन्नविकारदेहवाच्यन्नमयादिशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ अशनिरिति । वज्रस्वामित्वादिद्रो यथा वज्रवाचकाशनिपदेनोच्यते तथा ब्रह्मादयस्तन्निधेतृत्वात्तैः शब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः ॥ प्राचुर्येपीति । प्रागुक्तमृतौ प्राचुर्यार्थे इत्यप्युक्तेः । पाणिनिनापि ‘तत्प्रकृतवचने मयडि’ति प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे ‘प्रथमासमर्थान्मयङ् भवती’ति पंचमेऽध्यायेऽनुशासनादिति भावः । मयटो वैयर्थ्यापत्त्या तादात्म्यार्थत्वमशक्यशंकमिति न शंकितम् ॥ एते परस्परमिति । प्राणमयादयश्चत्वार

इत्यर्थः । “तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय” इति “तस्यैव एव शरीर आत्मे”-
 त्यादि श्रवणादिति भावः ॥ किंत्वन्य एवेति । एतेन कोशा एव प्रकृतिरेवेत्याद्येक-
 कोटिनिर्णयेन पूर्वपक्षः, उत कोशाः प्रकृतिर्वेत्याद्यनिर्णयेन, अथ सर्वपीति । नाद्यः ।
 अनेकप्रापकसत्त्वे निर्धारणायोगात् । न द्वितीयः, संशयाविशेषापातात् । नान्त्यः, अनेकार्थकत्वेन
 बाध्यभेदापत्तेरिति निरस्तं । अयमेवेति विशिष्यैककोट्यनिर्धारणेऽपि ब्रह्मान्यत्वेनावधारणसंभवेन संशया-
 विशेषासंभवादिति । एवमप्यनेककोटिकपूर्वपक्षस्थले ज्ञेयं । “तैत्तिरियक” इति मूलपदस्य स्वयं विशे-
 षणमाह अत्रेति । एतदुदाहरणभूत इत्यर्थः ॥ आनन्दमयो ब्रह्मेति प्रतिज्ञाभाग इति । यद्यपि
 नास्त्यत्र ब्रह्मपदं तथाप्यस्य सर्वस्य समन्वयसूत्रप्रपञ्चनपरत्वाच्चेत्त्रेवात्र सर्वत्राप्याऽऽध्यायसमाप्ति साध्यापक-
 नया ब्रह्मरामर्शकतत्पदमनुवर्तत इति भावेनेतिप्रतिज्ञाभाग इत्युक्तं ॥ तत्रेति । प्रतिज्ञांशव्याख्यानपरवाक्य
 इत्यर्थः ॥ निर्णेतव्येति । तुल्यन्यायतया निर्णेतुं योग्यवाक्यांतरोक्तिरित्यर्थः ॥ गुणीति । गुणि-
 रामान्यवाचीनि गुणवाचीनि यानि नामानि तद्युक्तास्वित्यर्थः ॥ नचैवमत्रास्तीति । अन्नमयादिभिन्न-
 भिन्नविषयतया श्रानादिति भावः ॥ अमकदुक्तिमात्रमिति । एतच्चात्रमयादि प्रकरणपञ्चके श्रुतब्रह्म-
 शब्दमेलनाभिप्रायेणोक्तं । नत्वेकैकप्रकरणाभिप्रायेण विज्ञानानन्दमयप्रकरणयोरसकृच्छ्रवणेऽप्यत्रमयादि-
 प्रकरणत्रये तदभावात् । विज्ञानमयादिप्रकरणद्वये मुख्याभ्यासस्य सत्त्वेनैवमुक्तेस्तदभिप्रायकत्वाद्योगाच्च ।
 अत एवात्रे “इत्युक्तं भवतीति” तात्पर्यवर्णनं । “अयमेवाभ्यासो ब्रह्मशब्दस्य यः प्रत्यक्षमयादिशब्द-
 मेकस्य पाठ” इति सन्न्यायरत्नावल्युक्तेश्च ।

या० — विकारार्थेऽनुशामादिति । मयद्वैतदोर्भाषायामित्यादिना विकारावयवयोरर्थयोर्मय-
 द्विवधानादिति भावः । न च तत्र भाषायामिति वचनाद्वेदे विकारार्थे कथं तेन मयट्प्राप्तिरिति वाच्यम् ।
 द्वावच्छन्दसीति वेदेऽपि विकारार्थे मयद्विवधानात् । विज्ञानानन्दमययोश्च व्याडोः पार्थक्यविवक्षया द्व्यच्-
 तोपपत्तेः ॥ गौरः श्याम इत्यादिवदिति । गौरशरीराभिमानी श्यामशरीराभिमानी देवदत्त इति
 वक्तव्ये गौरोऽयं श्यामोऽयमिति तदभिमानीनि तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ अशनिरिन्द्र इति । अशनिप्रेरक
 इन्द्र इति वक्तव्येऽशनिरिन्द्र इति तत्प्रेरके तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ प्राचुर्यार्थेऽपीति । तत्प्रकृतवचने
 मयद्वित्यनुशासनादिति भावः ॥ शरीरशरीरिभावेनेति । “तस्यैव एव शरीर आत्मे”त्युक्तत्वा-
 दिति भावः । एवमन्योऽन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वमान्तरत्वं चोच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ सर्वान्तरत्वादिति ।
 मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं स्थूलतारारुन्धतीन्यायेन लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमना-
 त्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिषिक्तताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वपूर्वेण

नन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । तथा चैवं सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्यमेव ब्रह्म न द्वारमात्रमिति शङ्कार्थः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वं किं तदन्यस्यान्तरस्यावचनेनोतान्नमयादिचतुष्कोशान्तरत्वेनोत मिलितेन तदभयेनेति विकल्पानुपादाय दूषयति अन्नमयाद्यन्तरत्वमात्रेणेति । मात्रशब्दसमभिव्याहारेणात्र पक्षत्रयमप्युपात्तमित्यवगन्तव्यम् । अयमर्थः । न तावदाद्यः । यथा बलवान्देवदत्त इति वचने सजातीययज्ञदत्ताद्यपेक्षमेव बलवत्त्वं, सिंहादीनां तु ततो बलवत्त्वमनुक्तमपि गम्यते तथाऽऽनन्दमयस्येतरकोशापेक्षमान्तरत्वम् । ब्रह्म तु ततोऽप्यान्तरमनुक्तमपि गम्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेनानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वानिश्चयात् । तेन चतुष्कोशान्तरत्वस्यैव सिद्ध्या सर्वान्तरत्वानिश्चयात् ॥ अत एव न तृतीयोऽपीति ।

श्री०— अन्नमयादौ सर्वत्र ब्रह्मशब्दप्रयोग एव सन्देहबीजमिति भावेनाह सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणादिति ॥ वचनवृत्तेति । आनन्दमयोऽभ्यासादिति वदन्नमयोऽभ्यासादित्यादिरूपवचनवृत्त्येत्यर्थः ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेतीति । पुच्छमिति लाङ्गूलत्वभ्रमवारणाय प्रतिष्ठेति विवृतम् । प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठा पादावित्यर्थः ।

च० - अनुशासनादिति । अथ कथमेतत् । विकारार्थकमयद्विविधार्थकं 'मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति सूत्रद्वयम् । तत्र चाद्यसूत्रे भाषायामिति पदमेवास्ति । द्वितीयसूत्रे तु तत्पदमनुवर्तत इति तादृशसूत्रद्वयस्य छन्दस्यननुवृत्त्या छन्दसि तादृशार्थे तत्प्रत्ययविधायके ह्यचश्छन्दसीतिसूत्रे च ह्यच्प्रहणादन्नप्राणान्नःशब्देभ्यस्तःशब्दप्रत्ययोत्पादेऽपि अन्नरसविज्ञानानन्दशब्दानां बहुच्कतया तेभ्यस्तदुत्पादानिर्वाहादिति चेत् । अत्र व्याकर्तारः । वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्ति संभवात् । न च वृद्धशरादिभ्यो मयटि नित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत् । पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयद्विविधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भमामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । न च वाक्यत्वञ्ज्यादिरूपसिद्ध्यै प्रवृत्तस्य 'नित्यमेकाच' इति व्याकरणान्तरसूत्रस्यैकदेशभूतं नित्यग्रहणमेकेशद्वारा तत्सूत्रस्मारणायेति योगविभागार्थं तदिति शङ्क्यम् । शरादिग्रहणेन तद्ग्रहणवैधर्म्यापत्तेः । अतस्तदेवमृद्धग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशार्थत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्रयितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सत् छन्दसिवृद्धशरादिभ्योऽभ्येभ्यश्च प्रातिपादिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यङ्गीकर्तुं युक्तमिति युक्त एव बहुच्केभ्यो विकारार्थे मयडिति । यद्वा प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिना लेशतो वृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्याशयः । यद्वा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने 'मयट्चे'ति सूत्रेणागतार्थे मयट् । विकार इति चार्थिकार्थकथनमेवेति ध्येयमिति समादधुः । न च तत्र भाषायामिति वचनात् कथं तेन मयट्प्राप्तिरिति वाच्यमिति शङ्कमानाः ह्यचश्छन्दसीति वेदेऽपि विकारार्थे मयद्विविधानात् । विज्ञानानन्दमययोश्च व्याडोः पार्थक्यविवक्षया ह्यच्कवो-

पपत्तेरित्यपि समादर्धिर । इदमेव प्रतीकमुपादानात्तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थमयः त्रिधेः तिसम-
गीताभाष्योक्तेरिति भाव इत्यपि भावमाविर्भावयन्ति । गौरः श्यामइत्यादिवदिति । अमिमन्यमान-
वाचकः शब्दोऽभिमानिनि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अशनिरिन्द्र इतिवदिति । अधिष्टेयवाचकः शब्दो-
ऽधिष्ठातरि प्रयुज्यत इति भावः । प्राचुर्येऽपीति । 'नत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति भावः ।
पराभर्तानिर्देशानुपपत्तिभ्यामन्नमयस्याब्रह्मत्वेऽपि तत्रत्यमयटो विकारार्थत्वेऽपि च तादृशनियामकराहित्या-
त्प्राणमयादीनामब्रह्मत्वं तत्रत्यमयटा विकारार्थत्वं च दुरुपगममित्याशङ्कायां समभिव्यह्यतमयटा मध्ये
क्वचिद्विकारार्थत्वं क्वचित्प्राचुर्यार्थत्वमिति द्विधाकल्पनाप्रसङ्गाच्चैवमित्याह तथाचेति । शरीरशरीर-
भावेनेति । तस्यैव एव शरीर आत्मेत्युक्तेरिति भावः । एवमन्योऽन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वमानन्तत्वं
चोच्यत इति द्रष्टव्यम् । सर्वान्तरत्वादिति । स्थूलताराऽऽन्धतीन्यायेन लौकिकानां प्रतीतिमनुसन्धानं
शास्त्रमन्त्रमयादीनात्मनो द्वारत्वेनोपदिश्यान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्येतर आत्मेत्यभिधानाभावेन
सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्यं ब्रह्म न द्वारमित्युपदिशतीत्याशङ्कितुराशयः । विकारप्रवाहपतितत्वा-
दिति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वोपगमे आनन्दपदप्रकृतिकमयटः प्राचुर्यार्थताऽऽपत्या विकारार्थकमयट-
चतुष्टयसमभिव्याहारविरोधादित्याशयः । अन्नमयाद्यन्तरत्वमात्रेणेति । आनन्दमयान्तरस्य ब्रह्मणः
श्रवणेऽपि अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वमात्रेणानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वनिश्चयोपगतौ प्राणमयाद्युत्तरोत्तर-
स्यापि पूर्वपूर्वान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वनिश्चयापत्तिरिति भावः ।

सु०— नन्वानन्दमय इत्येव सूत्रे प्रतिज्ञा, तत्कथमानन्दमय इत्याद्यैरिति व्याख्यान-
मित्यत आह उपलक्षणत्वमिति

अनु०— उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विकां ॥

आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्च स एषामस्ति त आनन्दमयपूर्विणस्तेषाम् । स्यादयं व्याख्यान-
व्याख्येययोर्विसंवादो यद्यत्रानन्दमयशब्दः स्वमात्रस्य ग्राहकः स्यात् । न चैवम् । किं
त्वत्रानन्दमयशब्दस्य समानन्यायानामन्नमयादिशब्दानामुपलक्षकत्वम् । एवमुत्तरत्राप्याकाशा-
दिशब्दानामपि । स्वसमानन्यायशब्दान्तरोपलक्षणत्वमवगन्तव्यमिति । अजहल्लक्षणा चैषा ।
तेनानन्दमयस्य त्यागो न मन्तव्यः । अत एव विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणां तत्परिहाराणां
स्वतन्त्रयुक्तीनां चोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् ।

शे०— नन्वानन्दमयः पूर्वो येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभात् इतिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यतो
बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैयर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न
दोष इत्याशयेनाह आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्चेति । ननु तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीनाद् बहुव्रीहिरेवेष्टो लुबुत्वा-

दोषः स्यादेवेति चेत् । बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि
 शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदमिप्रेतत्वात् । अत एव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीय-
 मभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थगौरवाप्रसङ्गेन शब्दगौरवस्यैव
 लाघवस्यायविकृद्भवात् प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवस्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगत-
 कर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां 'मेकगोर्वात् ऋञ् नित्यमिति' सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता वर्णितत्वाच्चेति सकलमकलङ्क-
 मिति सम्प्रदायः । वस्तुनस्तु यदा कर्मधारयान्नत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः
 कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवम् । यदा
 च पूर्वमेवान्यादार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वर्तितादार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवम् ।
 कर्मधारयो मत्वर्थीयमहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवम् । बहुव्रीहिस्त्वन्यान्पेक्षा एव
 तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं च भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तम् । तथाऽप्यन्यपदार्थप्राधा-
 न्यवेलायां बहुव्रीहरेरे प्रसङ्गे सर्वव्रीची सर्वव्रीची सर्वे केशी नट इत्याद्यभिप्रेत्युक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
 तदुपपादनार्थं प्रवृत्तान् 'सर्वादेः कर्मधारयादिनिः' इति भाष्यकारीयवचनालाघवानाश्रयणेन वाचनिकः
 कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति ।

नन्वसम्बन्धात्कथमानन्दमयशब्देनान्नमयादिशब्दानामुपलक्षणेत्यतः समानन्यायताया एव
 सम्बन्धवत्त्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह समानन्यायानमिति । ननु सौत्रानन्दमयाकाशादिशब्दानां
 समानन्यायशब्दान्-रोपलक्षकत्वे आनन्दमयाकाशादिशब्दवाच्यत्वमिद्धिन स्यादित्यत आनन्दमयादिशब्देषु
 जहल्लक्षणाऽनाश्रयणाददोष इत्याह अजहदिति । आनन्दमयस्य त्यागो मन्तव्य इत्युपलक्षणम् । नाकाशादि-
 त्यागो मन्तव्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्युपलक्षणवोक्त्यैवाजहल्लक्षणात्वसिद्धेः पुनरजहल्लक्षणात्वोक्तिर्धर्मार्थ-
 तथाऽपि 'उपलक्षणा च गौणी चे'त्यादौ लक्षणाभावेऽप्युपलक्षणापदप्रयोगदर्शनेन तेन तदसिद्धेरर्थवत्तदभि-
 धानमिति द्रष्टव्यम् । नन्वानन्दमयादिशब्दानां समानन्यायशब्दान्तरोपलक्षकत्वे 'विकार शब्दश्चेति
 चेदि'त्याद्याक्षेपाणां 'न च प्राचुर्यादि'त्यादिपरिहाराणां 'तद्वेतुव्यपदेशाच्चे'त्याद्यसाधारणयुक्तीनां चानुप-
 पत्तिः । उपलक्षितशब्दमात्रे विकारवाचकमयट्शब्दाभावात्तत एव प्राचुर्यार्थत्वपरिहारस्याप्ययोगादिसाधार-
 णयुक्तीनां चासत्त्वादित्यत आह अत एवेति । सूत्रोपात्तानन्दमयाकाशादिशब्दानां समानन्यायशब्दान्तरोप-
 लक्षकत्वादेवेत्यर्थः । विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणामित्यत्रादिपदेनाविकारणान्तरीयोपदेशभेदादित्याद्याक्षेप-
 परिग्रहः ॥ स्वतन्त्रयुक्तीनां चेति । तद्वेतुव्यपदेशाच्चेत्यसाधारणयुक्तीनामित्यर्थः ।

प० -- इत्याद्याक्षेपाणामिति । प्रागुक्तान्यत्वांतरत्वशरीरत्वाद्याक्षेपोपलक्षकत्वं सौत्रविकार-
शब्दस्य प्राचुर्यादिति परिहारस्यान्यत्वाद्याक्षेपपरिहारोपलक्षकत्वं । “नद्वेतुन्यपदेशाच्च” त्याद्यानन्दमयाद्य-
साधारणयुक्तीनामत्रमयाद्यसाधारणयुक्त्युपलक्षकत्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तच्च व्यक्ताकृतं चन्द्रिकायाम् ।
वक्ष्यामइति । “ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटमि”त्येनद्य न्यायानावमर इति भावः ।

या० -- बहुव्रीहत्वे इनो वैयर्थ्यान्कर्मधारयेऽयमित्याह आनन्दमयश्चाभाविति ॥ विकार-
शब्दादित्याद्याक्षेपाणामिति । अत्र विकारशब्दादित्याक्षेपः कण्ठोक्तः । तत्र विकारशब्देनान्यत्वा-
न्तरत्वशरीरशरीरिभावा अप्युपलक्षणीयाः । आदिपदेन ‘नेतरोऽनुपपत्तेः ।’ “भेदव्यपदेशाच्च,” कामाच्च
नानुमापेक्षे’ति, सूत्रत्रयनिवर्त्यतया अर्थादुक्ता आक्षेपा ग्राह्याः ॥ स्वान्नयुक्तीनां चेति । अभ्यासमन्त्र-
वर्णसमाख्या, तद्योगशासनरूपाणां तदुपलक्षितानामभेदेऽपि विशेषेणैवान्यत्वादिवचनमित्याद्यानां स्वपक्षसा-
धकयुक्तीनामित्यर्थः ।

च० -- ननु पष्ठ्यर्थे बहुव्रीह्याश्रयणेनैव मत्वर्थभूतसंसर्गप्रतीतिनिर्वाहादिनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्या-
शङ्कायां तस्य कर्मधारयप्रकृतिकत्वोपगमान्न क्षतिरित्यभिप्रेत्य समाधत्ते आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्चेत्यादि ।
अथ लघ्वीयसा बहुव्रीह्याश्रयणेनैवामिमताथप्रत्यायासंभवे गरीयसा कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयाश्रयणेन
तादृगर्थप्रत्यायनोपपादनं परीक्षकसंप्रदायमतिशेते इति चेत् । बहुव्रीह्येयत्राल्पाचकता मत्वर्थीयान्तकर्म-
धारयस्य तु बहुचकता तत्र दर्शितक्षत्यवतारेऽपि प्रकृते द्वयोरपि तुल्याचकतयोक्तक्षत्यनवतारात् एतद शये-
नैव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयाऽभ्युपगमेऽप्यनादिमदित्यत्र तदनभ्युपगतिः ।
वृत्तिव्याख्यारूपन्यासादिगतकर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयप्रयोगाश्च ‘एकगोपूर्वाङ्गित्यमि’ति सूत्रे दुर्घटवृत्ति-
कृतोपदर्शिता चेति सर्वं समञ्जसम् । वस्तुनस्तु । कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयचिकीर्षादशायां समासघटक-
पूर्वपदार्थनिष्ठाभेदसंसर्गाच्छिन्नप्रकारतः निरूपिततादृशोत्तरपदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिशब्दधीतात्पर्येण कर्म-
धारयं विधायाभेदसंसर्गेण पूर्वपदार्थविशेषितप्रधानभूतोत्तरपदार्थानां मत्वर्थीयशक्यतावच्छेदकीभूतसंसर्गे
निरूपितत्वप्रत्यासत्या विशेषणतामुपेत्य मत्वर्थीयो विधेय इति प्रतिपत्तिकृतगौरवम् । बहुव्रीहिविचिकीर्षायां
तु तस्य समासाघटकपदार्थरूपान्यपदार्थप्राधान्येन पूर्वमेव वर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति तत्कृतं
लाघवं मत्वर्थीयेनान्यपदार्थे प्रतिपादनीये कर्मधारयसमभिव्याहारस्वतन्त्रतः ऽऽश्रयणीया बहुव्रीहिणा तस्मिन्
प्रतिपादनीये तु न सेत्यपि लाघवं बहुव्रीहिकल्पे सूपादं तथापि सर्वधनी सर्वबीजी सर्ववैशीत्याद्यभि-
युक्तप्रयोगसामञ्जसाय प्रकृतात्सर्वादेः कर्मधारयादिनिरिति भाष्यकारीयवचनाल्लाघवानाश्रयणेनैव वाच-
निरुः कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति न्यभांत्युः प्राञ्चकाः । समानन्यायानामिति स्वसमन्वयहेतुभूत-
न्यायसञ्चारविषयत्वं शक्यसंबन्ध इत्यनेन ध्वन्यते । तेन नानन्दमयस्य त्याग इति । छत्रिणो यांतीत्यत्रैक-

सार्थवाहित्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्प्रकृतेऽपि गुणिसामान्यवाचकगुणवाचकान्यतरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेद-
कत्वस्योपगमात्तस्य च शक्यलक्ष्योभयसाधारणत्वादिति भावः । अत एव सूत्रषट्कानन्दमयपदस्योक्त-
धर्मावच्छिन्नलक्षकत्वादेव । उपलक्षणत्वमिति । विकारशब्देनान्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरिभावा उपलक्ष-
णीयाः 'नेतरः भेद, कामाच्चे'ति सूत्रत्रयनिरसनीयाक्षेपा आदिपदसंग्राह्या इति हृदयम् । स्वतन्त्रयुक्तीना-
मिति । तद्वेतुसूत्राद्युक्तासाधारणयुक्तीनामित्यर्थः ।

सु०— स्यादतत् । मुख्यार्थबाधे तद्योगे प्रयोजने च सति लक्षणा दृष्टा । तदत्र
वाचकशब्दप्रयोगे संभवति किं लाक्षणिकशब्दप्रयोगे प्रयोजनं सूत्रकारस्य । न चेयं रूढ-
लक्षणा । येन प्रयोजनानपेक्षेत्यत आह सूत्रस्येति ।

अनु०— सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशास्त्राविनिर्णये ॥

पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणान्तरम् ॥

यदि मुख्य एव प्रयोगः क्रियते । तदाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया
इत्येव प्रयोक्तव्यं स्यात् । तथा च सूत्रस्याल्पाक्षरत्वलक्षणं हीयेत । श्रुत्याऽर्थाद्वा ज्ञायमानस्या-
र्थस्यावचनं ह्यल्पाक्षरत्वम् । अयं चार्थोऽर्थाज्ज्ञायत इति रक्ष्यामः । अतः सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन
प्रयोजनेन लाक्षणिकप्रयोगः सूत्रकारस्येति ।

ननु सूत्रे यथाश्रुतमेव चेद् गृह्यते तदा कीदृशो दोषो येन लक्षणा व्याख्यात-
व्येत्यत आह सर्वेति । प्रवृत्तत्वादिति शेषः । यदि हि सूत्रे श्रुतमात्रं गृह्येन तदा सूत्रशतेन
वाक्यशतसमन्वय एव सिद्ध्येत् । न तु सर्वशास्त्रानिर्णयः । सर्वशास्त्रानिर्णयार्थं प्रवृत्तानि
चैतानि । सूत्रान्तराभावात् । अतः सर्वशास्त्रानिर्णायकत्वस्यान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुतमात्र-
परित्यागेन लक्षणा व्याख्येयेति गम्यते । लक्षणाऽऽश्रयणे हि सर्वशास्त्रानिर्णयः सिध्यतीति ।

ननु यथा यथाश्रुतग्रहणं बाधकमस्ति सूत्राणां विश्वतोमुखत्वासंभवः तथोपलक्षणा-
ऽऽश्रयणेऽपि बाधकमद्भावः समानः । आनन्दमयशब्देनान्नमयादीनामिव सर्वशब्दानामुप-
लक्षयितुं शक्यत्वेनोत्तराधिकरणारम्भानुपपत्तेरिति चेत् । किं समानन्यायशब्दान्तरविषयाधि-
करणानारम्भप्रसङ्गो बाधकः । किंवा न्यायान्तरविषयशब्दान्तरगोचराधिकरणानारम्भ-
प्रसङ्गः । नायः । इष्टत्वात् । न द्वितीयः । वैषम्यात् । अन्नमयदयो हि समानन्यायतया
संबन्धेनोपलक्षणया गृह्यन्ते । तदितरेषां तूपलक्षणार्था कः संबन्धः । न हि संबन्धेन विना
लक्षणा दृष्टा । शब्दत्वेन सन्दिग्धत्वेन चोपलक्षणमुपप्लवः । तथा मति तच्च समन्वयादि-

त्यनेनैव पूर्णत्वात् । अथ समानन्यायविषयत्वेऽप्यधिकरणान्तरारम्भो दृश्यते । उपलक्षणपक्षे न न स्यादित्यापाद्यत इत्यत्र आह पुनश्चेति । तत्र पूर्वाधिकरणव्युत्पादिन्यायविषयेऽप्यर्थे यदधिकरणान्तरारम्भ्यते तत्पूर्वाधिकरणन्यायाच्छादकाधिकाशङ्कालक्षणात्पुनरधिकरणान्तरारम्भप्रापकोद्देशतोर्विद्यमानाद्युच्यते । इदमुक्तं भवति । समानेऽपि न्याये पुनरधिकरणान्तरारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुत एव सूत्रार्थ इति यदुक्तं तन्न । अन्यथोपपत्तेः । अधिकाशङ्क्या तन्न्यायविषयत्वाभावे परेणाशङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य । विश्वतोमुखत्वमङ्गस्तु निरवकाश इति लक्षणाऽऽश्रयणमेव न्यायमिति ।

शे० — उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विकामित्येतावतैव व्याख्यानव्याख्येययोर्विसंवादाभावप्रतिपादनात्सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये इत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतो लाक्षणिकपदप्रयोगे प्रयोजनप्रतिपादकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेन लाक्षणिकपदप्रयोगे प्रयोजनस्यैवानपेक्षायां तत्प्रतिपादकतयोत्तरवाक्यसार्थक्यासंभवात्तदुपपादनपुरःसरमुत्तरवाक्यमवतारयति स्यादेतदिति ॥ वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम्' इत्यादिनेति शेषः । तथाऽपि सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनेत्येतावतैव प्रयोजनाभिधानादुत्तरवैयर्थ्यमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिप्रतिपादनार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावेन तथा तद्वाक्यमवतारयति नन्विति । समानन्यायानामित्येतददृष्टा शङ्कते नन्विति । समानन्यायशब्दान्तरोपलक्षणत्वाङ्गीकारान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन समाश्रिते किमिति । तत्कथमित्यतः संबन्धभावाभावाभ्यामित्याह अन्नमयादयो हीति । ननु संबन्धाभावेऽपि लक्षणोपपत्तेरुक्तवैषम्यमप्रयोजकमित्यतो व्यतिरेकमुखेन संबन्धस्य लक्षणोपयोगमुपपादयति न हीति । अस्तु संबन्धापेक्षा तथापि न समानन्यायतैव संबन्ध इति नियमोऽतिप्रसङ्गात् । ततश्च समानन्यायतयाऽन्नमयादिशब्दानामिव शब्दत्वादिसंबन्धान्तरेणान्येषामप्युपलक्षणोपपत्तेरधिकरणान्तरवैयर्थ्यमेवेत्यत आह शब्दत्वेनेति । उपप्लवमेवोपपादयति तथा सतीति । आद्यं पक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोषमनिष्टत्वोपदर्शनेन परिहरति अथेति ॥ दृश्यत इति । प्रागभ्युपगमादित्यादाविति शेषः ।

म० अर्थाज्जायत इति वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम्' इत्यत्र इत्यर्थः ।

प० — अधिकरणान्तरारम्भस्येति । आकाशाधिकरणेत्यर्थः । नन्वाधिकरणान्तरारम्भ इव विश्वतो मुखत्वमपि अन्यथा नीयताम् । येन तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणाऽऽश्रयणं स्यादित्यत आह विश्वतोमुखत्वेति ।

या० — वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटमि'त्यत्रेत्यर्थः ।

श्री० — विद्यतोमुखत्वभङ्गरित्विति । समानन्यायाक्रान्तशब्दोपलक्षणत्वाभावपक्ष इति शेषः ।

च० — वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम्' इत्यत्रेत्यादिः ।

अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवति । आनन्दमयेतरेषां ब्रह्मत्वव्यावृत्तिपुरस्कारेणानन्दमयस्य ब्रह्मत्वज्ञापकानन्दमय-
पदोपादानान्यथाऽनुपपत्तेरिति पूरणीयम् ।

सु० — ननु सर्वशाखानिर्णायकत्वमेवैषां सूत्राणां नास्ति । सर्वशाखानां कार्यनिष्ठत्वेना-
ब्रह्मविषयत्वात् । ब्रह्मनिष्ठस्तु वेदान्तभागोऽल्पीयान् विनापि लक्षणाऽऽश्रयणेन यथाश्रुतार्थैः
सूत्रैः शक्यो निर्णेतुमिति किं लक्षणाऽऽश्रयणेनेत्यत आह सर्वे वेदा इति ।

अनु० — सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः ॥

सर्वेषामपि वेदानां ब्रह्मनिष्ठतामाहेति शेषः ।

प० — श्रुतिरित्यन्तरमपेक्षितं पूरयति इति शेष इति ।

सु० — यद्यत्रोपलक्षणम् मिश्रितं स्यात्तदा प्रथमप्राप्तत्वादन्नमयशब्दमेवोपादद्यात् ।
आनन्दमयशब्दं तूपादत्तसूत्रकारस्तन्मात्रविवक्षां सूचयतीत्यत आह आनन्दमयेति ।

अनु० — आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छनोक्तितः ॥

समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयनाम हि ॥

अन्नमयादीनामब्रह्मत्वे विकारशब्दः साधारणोपपत्तिः । आनन्दमयरूपे तु ब्रह्म-
विदानोति परमित्युक्तस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पुच्छत्वोक्त्या समस्तस्यावयविन आन-
न्दमयस्याब्रह्मत्वप्राप्तिरधिकाऽऽनुपपत्तिरस्तीत्यतोऽत्रावहितैर्भावितव्यमिति ज्ञापयितुमानन्दमय-
नाम गृहीतं सूत्रकृतेत्यन्यथोपपत्तिरुक्ता भव(ती)ति । यद्यानन्दमयो ब्रह्म स्यात्तदा तदवयवस्य
समस्ताया मुख्याया आब्रह्मतायाः सम्पन्नब्रह्मताया अप्राप्तेरिति वा । ततश्च तद्वेदनात्परप्राप्तिः
श्रुता बाध्येतेति । नन्वनन्दमयेऽप्यधिकाऽनुपपत्तिरस्ति । 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।
स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति । 'तस्येदमेव शिरः' इति च । मैवम् । अस्यापि
विकारोपपादकत्वेन तदन्तर्भावात् । यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मणः
पुच्छत्वोक्त्या समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयविचारस्य प्रकृतेन सङ्गतत्वादानन्दमयनामग्रहण-
मिति योज्यम् ।

शे० अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवतीति । आनन्दमयमात्रविवक्षाज्ञापकानन्दमयशब्दोपादानान्यथाऽनुपपत्तेरिति शेषः ॥ विकारोपपादकत्वेनेति । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामत्रविकारशरीरस्यैवात्र विवक्षणीयत्वेन मयटो विकारार्थकत्वमेव न्याय्यं न प्रचुर्यार्थत्वमित्यनेन प्रकारेण विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ।

पा० - समस्तम्येत्यनुवादः । अवयविन इति व्याख्या । अद्विहितैः सावधानैरित्यर्थः । मास्तु पुच्छस्य मुख्यब्रह्मत्वमित्यत्र आह ततश्चेति । तद्वदनात् ब्रह्मविदोऽप्येति परमित्युक्तब्रह्मज्ञानात् । परब्रह्मप्राप्तिर्या श्रुता सा बाधिता स्यादित्यर्थः ॥ अधिकानुपपत्तिरिति । प्राकृतान्नविकारदेहपरामर्शादिरूपेत्यर्थः ॥ विकारोपपादकत्वेनेति । अत्र एव पूर्वशब्दज्ञाथामन्नमयादिशब्दे तावद्विकारार्थोऽङ्गीकार्य इत्यादिना तथैवोक्तमिति भावः ॥ प्रकृतेनेति । जिज्ञासासूत्रेणेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'तत्राऽऽनन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीता इत्यासनापादीयानुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशा सर्वापेक्षितानन्दप्रदोपासनाविषयमहागुणवाचित्वेनाध्यायादौ मंगलार्थत्वाच्चेत्यपि ध्येयं ॥

पा० — अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवतीति । तन्मात्रविवक्षाज्ञापकानन्दमयनामोपादानान्यथाऽनुपपत्तेरिति शेषः ।

च० — विकारोपपादकत्वेनेति । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामत्रविकारशरीरस्यैवात्र विवक्षणीयत्वे मयटो विकारार्थकत्वमेव न्याय्यमिति विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ।

सु० — ननु सूत्राणामुपलक्षणत्वाभावे सर्वशास्त्रानिर्णयाभावप्रमङ्गेनास्तूपलक्षणत्वम् । आनन्दमयशब्दस्यान्नमयाद्युपलक्षणत्वमियं विशेषः कुत इत्यत्र आह ब्रह्मशब्दम्येति ।

अनु० — ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ॥

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे हि हेतुत्वेन(यो) ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहितः सोऽन्नमयादिष्वपि समानः । तथा चान्नमयादीनामब्रह्मत्वेऽनैकान्तिकः कथमानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं साधयेत् । अतोऽन्नमयादिसाधारणं ब्रह्मशब्दाभ्यासं हेतुत्वेन वदता सूत्रकारेण तेषामपि पक्षत्वमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । च शब्देन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीत्यादिहेतूनामपि साधारण्यं सूचयति । आदिग्रहणादानन्दादीनां ग्रहणम् । तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति ।

शे० — अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीत्यादिहेतूनामिति । यद्यप्यत्र मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इत्यादिहेतूनामिति वक्तव्यम् । तस्याऽप्यन्नमयादिपञ्चकसाधारण्यात् । यद्वक्ष्यति 'अन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वं युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयितुं सूत्रमिति तथाऽपि व्युत्पादनसापेक्षत्वान्मान्त्रवर्णिकममाख्याया अत्राग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । अत्रादिपदेनान्नमयादिज्ञानान्मोक्षानुपपत्त्यादिहेतूनां परामर्शः ॥

आदिग्रहणादिति । आनन्दादीनामप्यत्र पक्षत्वमिति जापयितुं पञ्चरूपादिवित्यत्रादिपदमित्यर्थः । अन्यथाऽऽनन्दादिमाधारण्येनैकान्तिकतया ब्रह्म-ब्दस्य नानन्दमयब्रह्मत्वव्यवस्थापकत्वं स्यादिति भावः । यद्यपि 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इति वक्ष्यमाणरीत्या तेऽपि गुणवाचिन एव तथाऽप्यापातप्रतीत्यनुरोधेनैवमुक्तिरत एव द्वितीयपादे तथैव व्युत्पादयिष्यतीति ध्येयम् ।

स० — आदिग्रहणादानन्दादीनामिति । 'गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम्' इत्युक्तत्वेनात्राधिकरणे गुणवाचकानन्दादिशब्दानामपि निर्णेतव्यत्वेन 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादौ श्रूयमाणानामानन्दादीनामपि पक्षत्वम् । अन्यथा ब्रह्मशब्दस्य तत्र तत्र व्यभिचारप्रसङ्गादितिममर्थ आदि-शब्देनाहेत्यर्थः ।

प० — ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहित इति । ब्रह्मशब्दोऽभिहित इत्यर्थः । तथैव प्राक् 'ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादि'ति व्याख्यानात् । तथा च सोऽन्नमयादिष्वपि समान इति ग्रन्थस्साधुः ॥ इत्यादिहेतूनामिति । "अस्मिन्नि" तिसूत्रोक्तमुक्तगम्यत्व, "मान्त्रवर्णिक" सूत्रोक्तमंत्रवर्णोक्तत्व, तदुपलक्षित-भृगुवल्लीसमाख्याऽऽदिहेतूनामित्यर्थः ।

या० — विकारोपपादकत्वेनेति । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामन्नविकारिशरीरस्थैवात्र विवक्षणी-यत्वे मयटो विकारार्थत्वमेव न्याय्यमिति विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ॥ चशब्देनास्मिन्निति । यद्यपि 'मान्त्र-वर्णिकमेव च गीयत' इत्यादिहेतूनामिति वक्तव्यम् । तथाऽपि मान्त्रवर्णिकसमाख्यायाः पञ्चरूपविषय-त्वस्यास्पष्टप्रतिभासादेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । आदिपदेनेतरज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिमान्त्रवर्णिकसमाख्ययोस्त-दुपलक्षितभृगुवल्लीवाधूलशाखासमाख्यादेश्च ग्रहणम् ॥ आदिग्रहणादानन्दादीनामिति । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यादौ श्रूयमाणानामानन्दादीनामपि गुणवाचिनामत्र पक्षत्वम् । अन्यथा ब्रह्म-शब्दस्य तत्र व्यभिचारप्रसङ्ग इतीममर्थमादिशब्देनाहेत्यर्थः । यद्यपि 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्य-दुच्यते' इति वक्ष्यमाणरीत्या तेऽपि गुणवाचिन एव । तथाऽप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनै-वमुक्तिरित्यवधेयम् ।

च० — चशब्देनास्मिन्नित्यादि । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वं युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयितुं सूत्रमिति ग्रन्थकृदभिधास्यमानतया मान्त्रवर्णिकगानस्यान्नमयादिपञ्चकसाधारण्यादत्र मान्त्र-वर्णिकमेव च गीयत इत्यादिहेतूनामित्यभिधातव्यत्वेऽपि मान्त्रवर्णिकसमाख्यायास्तत्पञ्चकसाधारण्यस्य व्युत्पादनसापेक्षतया तन्निरपेक्षादरात्तथाऽनभिहितिरिति ध्येयम् । आदिपदमितरज्ञानान्मोक्षानुपपत्ति-मंत्रवर्णिकसमाख्याऽऽदिसंग्राहकम् । आदिग्रहणादिति । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादौ गुणवाचिनामानन्दादिपदानां प्रकृतपक्षतावच्छेदकामिमतगुणवाचकगुणिसामान्यवाचकान्यतर-

त्वरूपधर्माक्रान्ततां ध्वनयितुं पञ्चरूपादिष्विति मौलमादिपदोपादानमितरथा ब्रह्मशब्दस्य तत्रानैकान्त्य-
प्रसङ्गादिति भावः । 'प्राप्यत्वेन मयद्रोक्तेन तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्यनुव्याकर्त्रमिधास्यमान् दिशाऽऽनन्दादि-
पदानामपि गुणिवाचकत्वेऽपि लिङ्गवादे तथैव ग्रन्थकृदमिधास्यमानत्वेऽप्यापातप्रतीतिमनुरुध्येत्यमभिहित-
रिति ध्येयम् ।

सु० — नन्वानन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वम् । ब्रह्म पुच्छमिति ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभि-
धानात् । न च ब्रह्मशब्दोऽन्यपरः । तथा सत्यत्रैवानैकान्त्यापत्तेः । न च निरपवादो
ब्रह्मशब्दो हेतुः न ब्रह्मशब्दमात्रमिति वाच्यम् । ब्रह्म पुच्छमित्यत्राप्यपवादाभावात् । ब्रह्मा-
वयवत्वमिति चेन्न । अद्याप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेरिति ॥ अत्र प्रष्टव्यम् । किमवयवस्य
पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । किं वाऽऽनन्दमयस्यावयविनः पूर्णत्वे
तदवयवस्य पूर्णत्वाभावापादनम् । उतावयवावयविनोर्भेदादवयवस्य रमात्मत्वेप नावयविनस्त-
त्त्वमिति ।

आद्ये दोषमाह ब्रह्मतेति ।

तनु० — ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ॥

यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥

दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥

यदावयवेऽपि ब्रह्मता तथा सत्यवयविनि सा स्वतोऽनायासेन स्यात् । अवयविनोऽ-
वयवापेक्षया महत्त्वस्य दृष्टत्वात् । ततश्चावयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वानुपत्तिरिति विरु-
द्धमेतत् ।

द्वितीये व्याप्यभावं दर्शयति यथैवेति । एतच्च 'उद्ब्रवर्हीतमनः केशौ' इत्यादिना पुराणे
प्रसिद्धम् । अखिला निरुपचरिता । तथाऽऽनन्दमयावयवस्यापि भविष्यतीति शेषः । अत्र
प्रमाणमाह दर्शिता चेति । पार्थदर्शनं च द्वात्रापृथिव्योरित्यादि तद्वाक्यादवगम्यते । चशब्दः
पुराणाद्युक्तिसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्त्वेवं प्रमितैव न बाह्यात्रेणोच्यत इति संबध्यते । ननु
लोके योऽवयवः स परिच्छिन्नो दृष्टस्तत्कथमेतदित्यतः परमेश्वरस्याघटितघटकतया सर्वत्रा-
प्रतिबद्धया शक्त्याऽन्यत्रादृष्टमपि घटते काऽत्र कथन्तेत्याह निःसीमा इति । सीमसीमे स्त्रिया-
मुभे इति सीमन् शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोऽयं समासः । सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपि डाबु-
भाभ्यामन्यतरस्यामिति साधु ।

तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरम् । निःसीमा इति । हिशब्दो हेतौ । शिरो नारायण इत्यादि-
प्रसिद्धियोक्तो वा ।

शे० — तथा सतीति । ब्रह्मपुच्छमित्यत्र ब्रह्मशब्दस्यान्यपरत्व इत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ब्रह्मपुच्छमि-
त्यत्र ब्रह्मशब्दश्रवणेऽपि विष्णुत्वाभावादिति भावः ॥ न च निरपवाद इति । तथा च हेतोरेवाना-
गमनान्न व्यभिचार इति भावः ॥ अद्यापीति । तत्रश्चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ ब्रह्मावयवत्वरूपा-
पवादसिद्ध्या निरपवादब्रह्मशब्दस्य व्यभिचाराभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्व-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ व्याप्त्यभावादिति । यो यदवयवः सोऽपूर्ण एवेति व्याप्तेर-
भावादित्यर्थः । पूर्णत्वेऽपि कृष्णस्यावयवत्वस्यैवःसिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह एतच्चेति ॥ अत्रेति ।
कृष्णस्य निरुपचरितपूर्णतायामित्यर्थः । परप्रत्यक्षस्य परं प्रत्यसिद्धेः कथमेतदित्यतस्तद्वाक्यादेव तत्सिद्धि-
रेत्याह पार्थदर्शनं चेति । ननु निर्गता सीमा याभ्यस्ता इति सीमन्शब्दोत्तरपदतया समासस्य
ऋन्नेभ्यो ङीव्रिति प्राप्तस्य ङीपो 'मन' इति निषेधान्निःसीमान इति भवितव्यम् । निःसीमा इति तु
कथमित्यत आह सीमसीमे इति । सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपि समासस्य न दोष इत्याह सीमन्निति । अत्र
डाबुभाभ्यामित्येको योगः । मन्त्रन्तात्प्रातिपदिकादन्त्रन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाप् स्त्रियां स्यादिति तदर्थः । स
चार्थाद्विकल्पितः । नित्ये हि डापि न कचिन्नान्तमस्तीति मनोऽनो बहुव्रीहिरिति ङी निषेधो निर्विषयः
स्यात्ततोऽन्यतरस्यामित्यपरो योगः । डाबुभाभ्यामित्यनेनोक्तौ डाप्ङीप्निषेधौ द्वावपि वा स्त इति च
तदर्थः । तेन तयोरेभावेनान्तलक्षणो ङीवपि भवतीत्यर्थपर्यवसानात् डापि निःसीमा इति ङीप्निषेधं
निःसीमान इति, ङीपि निःसीम्य इति, रूपत्रयस्यापि सम्भवानुपपत्तिरिति ध्येयम् । (मनः । मन्त्रन्तान्न
ङीप् सीमा । सीमानौ । अनो बहुव्रीहेः । अन्त्रन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा बहुयज्वानौ ।
डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । सूत्रद्वयोपान्ताभ्यां डाब्बा स्यात् । सीमा सीमे सीमानौ । दामा दामानौ
दामे । नपुंसिदामेत्यमरः । बहुयज्वा) न चैवं सीमेत्यत्रापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यतरस्यामिति
योगे मन इत्यस्य निवृत्त्याऽन्त्रन्तबहुव्रीहिरेव विकल्पाश्रयणेन केवलमन्त्रन्तात्तदप्रसङ्गात् । न च मन इति
निवृत्तौ निःसीमन्निति मन्त्रन्तबहुव्रीहौ ङीपविकल्पो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र मन्त्रन्तङीव्वि-
कल्पानवकाशेऽप्यन्त्रन्तङीव्विकल्पस्य बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमानावित्यदाविवाधिरुक्त्यान् । न
चैवं मन्त्रन्तबहुव्रीहावप्यन्त्रन्तङीव्विकल्पप्रश्रयणेनैव महानाम्नाशब्दस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन कर्मनिर्णयटी-
कायां मन इति ङीप्निषेधाप्रवृत्तिव्युत्पादनायानित्यत्वाद्याश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । चिरन्तनरीत्याऽन्य-
तरस्यामिति 'योगविभागमनाश्रित्य तत्र तदाश्रयणादिति दिक् ॥ तृतीयेऽपीति । अवयवावयवचिन्तोर्मेदा-
दायकम् पुरमात्मत्वेन नावयविनः परमात्मत्वमिति तृतीयेऽपीत्यर्थः ॥ एतदेवेति । अप्रतिनघटकेश्वर

शक्त्या नावयविनोऽवयवत्वं विरुद्धमित्याशयः । उक्तस्यार्थस्य मूलारूढतायै हिशब्दं हेत्वर्थतया व्याचष्टे हिशब्द इति । ईश्वरशक्त्या प्रमितस्यैव दुर्घटस्य निर्वाहोऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चावयविनोऽवयवत्वं प्रमितं तत्कथं तथा निर्वाह इत्यत आह शिरो नारायण इत्यादीति ।

स० ननु सीमशब्दस्य नकारान्तत्वेन 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् निस्सीम्य इति भवितव्यम् । निस्सीमा इत्युक्तिस्तु ५थमित्यत आह सीमसीमे स्त्रियामित्यादिना । तथा च नान्तत्वाभावाच्च ङापः प्राप्तिरिति भावः । नान्तत्वमभ्युपेत्याप्याह सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपीति । अत्र ङापि टिलोपे च सति आकारान्तत्वमेव भवतीति भावः ।

प० नथेति मूलपदस्यार्थमाह तथामतीति ॥ उद्धर्हति । 'उद्धर्हतात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अयतीर्य भुवो भारकेशहानिं करिष्यतः' इत्यादिविष्णुपुराणे पंचमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अत्र प्रमाणमाहेति । व्यासत्वेऽर्जुनप्रत्यक्षं प्रमाणमाहेत्यर्थः । 'धावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्यासं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा' इत्येकादशीतास्यार्जुनवाक्यादवगम्यते पार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ पुराणाद्युक्तीति । पुराणेतिहासादौ व्यासत्वोक्तिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु सीमन्शब्दस्य नकारान्तत्वेन 'ऋन्नेभ्यो ङीवि'तिप्राप्तङीप्प्रत्ययस्य 'मन' इतिसूत्रेण मन्त्रतात्प्रातिपदिकात् ङीप् न भवतीति निषेधेपि 'निस्सीमानोस्य शक्तय' इति वाच्यमित्यत आह सीमसीमे स्त्रियाश्रुमे इतीति । इत्यमरोक्तेरिति योज्यं ॥ डाबुभाभ्यामिति । मन्त्रतात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्विकल्पेन डाप्प्रत्ययो भवतीति चतुर्थाद्यादे पाणिन्युक्त्या डाप्प्रत्ययातत्वात् साधुरित्यर्थः । उतावयवावयविनोर्भेदादित्यादिनोक्तपक्षं निराह तृतीयेऽपीति ॥ इत्यादिप्रसिद्धीति । भाष्योक्तस्मृतिप्रसिद्धीत्यर्थः । तथाच 'अंगागित्वेन भगवान्स्वानंदानुभवे स्थितः । स एव व्यूह चात्मानं पृथग्रूप इव स्थित' इत्यैतरेयभाष्योक्तदिशा नारायणवासुदेवादिरूपैर्नारदविनिर्मितप्रतिमावत्पुंजीभूतदिव्यलक्षणरूपविशेषेण भगवत एवांगत्वमंगित्वं चोपपन्नमिति द्वयोः परमात्मत्वं नायुक्तमिति भावः ।

या० — ननु सीमन्शब्दस्य नकारान्तस्य स्त्रियां मन इति ङीप्निषेधान्निःसीमान इति भवितव्यं निःसीमा इति कथमित्यत आह सीमसीमेति । नान्तत्वमभ्युपेत्याप्याह सीमन्शब्दोत्तरेति । मन्त्रतात्प्रातिपदिकादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च ङीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । सीमे सीमानौ बहुयज्वे बहुयज्वानामित्युदाहरणम् । तथा चनेन ङापि टिलोपे चाऽऽकारान्तत्वं साध्वित्यर्थः ॥

श्री० — ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभिधानादित्यत्र ब्रह्मण इत्यस्य जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । ब्रह्मशब्द इति । ब्रह्मपुच्छमित्यत्रेत्यर्थः ॥ अन्यपर इति । जिज्ञास्यब्रह्मव्यतिरिक्तचतुर्मुखादिपर

इत्यर्थः ॥ उद्धर्हन्ति । “उद्धर्हन्ति मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानि करिष्यत ” इत्यादिना विष्णुपुराणप्रसिद्धमित्यर्थः । अत्र व्यासत्वे । प्रमाणमनुप्रत्यक्षरूपं प्रमाणम् । “यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि, व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः” इत्येकादशाध्यायगीतावाक्याज्ज्ञायतेऽर्जुनप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ सीमसीमे इति । सीम च सीमा च सीमसीमे इत्यर्थः ॥

च० — तथा सति ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यघटकब्रह्मपदस्यान्यपरत्वे । अत्रैव ब्रह्म पुच्छमिति वाक्यप्रतिपाद्य एव । ब्रह्मदश्रवणेऽपि तस्य विष्णुत्वानवगतेरिति भावः । निरप्वाद इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यनुशसनादपवादोपादानकनिष्क्रान्तिविशेषित इत्यर्थः । तथा च प्रकृतहेतुताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्राभावात् द्रव्यं गुणकर्मन्यत्रं सति सत्त्वादित्यद विव साध्याभावाधिकरणनिरूपिताधेयतावच्छेदकीभूतहेतुनावच्छेदकत्ववरूपनैकान्त्यानवकाश इति भावः । उक्तार्थे विष्णुपुराणं प्रमाणयति एतच्चेति । “उद्धर्हन्ति मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानि करिष्यतः” इत्यादिना विष्णुपुराणे पञ्चमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु सीमन्शब्दोत्तरपदसमासस्य नान्तताया ‘ऋन्नेभ्यो ङीष्’ इति प्राप्तस्य ङीपो ‘मन’ इति सूत्रेण मन्तन्तात्प्रातिपदिकात् निषेधात् निस्सीमान इति विन्यासेन भवितव्यतया निस्सीमा इति विन्यासः कथं सङ्गच्छत इत्यत आह सीमन्शब्देति । समासस्य सीमन्शब्दोत्तरत्वोपमेऽपि न क्षतिरित्यह सीमन्शब्दोत्तरेति । मन्तन्तात्प्रातिपदिकादन्तनाङ्गुलीहेश्च डाप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । सीमे सीमानौ । बहुयज्वे बहुयज्वानावित्युदाहरणम् । इत्थं चानेन योगेन डापि द्वित्वाद्विलोपे चादन्तत्वं सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

सु० — स्यादेतत् । ब्रह्मशब्दबलेनान्नमयादीनां विष्णुत्वं न निश्चेतुं शक्यते । ‘ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम्’ इति तापनीयवा-

अनु० — ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥

क्ये रुद्रेऽपि परंब्रह्मशब्दश्रवणादित्यतः पूर्वोत्तरार्थे भिन्नविषयतया व्याख्याति ऋतमिति । इति पूर्वार्थे विष्णुवाक्यं परंब्रह्मोक्तमिति योजना । अन्यत्र उत्तरार्थे विरूपाक्षवाक्यमुक्तमिति पूर्वोत्तरार्थयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् । भिन्नविषयत्वेऽन्वयः कथमित्यत उक्तं तत्प्रत्युर्ध्वरेतमिति । अनेन ऋतमित्यादीनि द्वितीयान्तान्यूर्ध्वरेतमित्यादीनि प्रथमान्तानीत्युक्तं भवति । तर्हि नपुंसक-

लिङ्गप्रयोगः कथमित्यत उक्तमपरं ब्रह्मेति । अमुख्यया वृत्त्या जीवेऽपि ब्रह्मरुद्धमद्वावाच-
दपेक्षया नपुंसकलिङ्गमिति । तत्प्रत्युर्ध्वरेतमिति विवृणोति तद्वत् स्थितमिति ।

विष्ण्वस्त्यमुक्तमन्यत्र ह्युर्वरेतं च तत्प्रातः ॥

विरूपाक्षाल्यमपरं ब्रह्मेकं तद्वत् स्थितम् ॥

एकविषयतया प्रतीयमानयोः पूर्वोत्तरार्धयोः कुतो भिन्नविषयता कल्पयत इत्यत
आह समानेति ।

अनु० — समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम् ॥

कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति ॥

समानमेकमधिकृतमधिकरणं विषयो ययोः पूर्वोत्तरार्धयोस्तैः समानाधिकृते तयोर्भावः ।
यदि पूर्वोत्तरार्धयोरेकविषयत्वं स्यात्तदोत्तरम् उत्तरार्धोक्तं नीललोहितम् कृष्णपिङ्गलरूपेण
पूर्वार्धोक्तेन निमित्तेन पुनरुक्तं भविष्यति । कृष्णपिङ्गलनीललोहितशब्दयोरेकार्थत्वात् । अतः
प्रतीतमप्येकविषयत्वं परित्यज्य भिन्नविषयत्वग्रहणं न्याय्यमिति ।

शे० — ननु पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्ववर्णनेनैव सौत्रहेतोरव्यभिचारसिद्धेर्भाष्ये तत्प्रतीत्यधिक-
मित्यतो नेदं विषयभेदप्रतिपादनार्थं किं नाम पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वे प्राप्तान्वयानुपपत्तिपरिहाराया-
न्वयप्रदर्शनार्थमित्याशयेन तत्तथा योजयति भिन्नेति । तथाऽपि भाष्येऽपरब्रह्मेत्यंशस्याधिक्यमित्यतः
'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम्' इत्येतेषां पूर्वार्धेन प्रथमान्ततयाऽन्वये प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदि-
त्याशयेन योजयति तर्हीति । प्रथमान्ततया पूर्वार्धेऽन्वये ऊर्ध्वरेता इत्यादि पुल्लिङ्गमेव स्यान्न नपुंसक-
मित्यर्थः । तदपेक्षयेति । तथा चोत्तरार्धे ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यतयाऽनुवर्तनीयमित्युक्तं भवति ॥ विवृणो-
तीति । तथा च न तद्वत् स्थितमित्यंशस्यापि वैयर्थ्यमिति भावः ।

प० — 'कृष्णपिङ्गलं' इत्यनंतरं 'इति पूर्वार्धे परंब्रह्मे'ति पदद्वयमध्याहृत्य योजयति इति
पूर्वार्ध इति ।

या० — तदपेक्षया नपुंसकेति । तथा चोत्तरार्धे ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यतयाऽनुवर्तनीयमिति भावः ।

च० — तदपेक्षया नपुंसकेति । उत्तरार्धे विशेष्यवाचकब्रह्मपदमनुषङ्गनीयमिति भावः ।

सु० — किञ्च ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरित्युत्तरवाक्ये ब्रह्म अधिपतिर्यस्य रुद्रस्य
असौ ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य ब्रह्म अधिपतिः प्रतीयते । यस्य चाधिपतिरस्ति कथं ताप पर-
ब्रह्मता स्यादित्यतश्च पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्याशयवानाह ब्रह्माधिपतिरिति ।

अनु० — ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः ॥

ऋतं सत्यमिति वाक्यं यद्वतम् अत्र तापनीयश्रुतौ ऋतमित्यस्मात्पुरः पुरतः उपरिष्ठा-
दिति यावत् । ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य पराधीनताप्रतिपादकं पदमस्तीति योजना ।

स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्य बहुव्रीहित्वं स्यात् । न चैवम् । षष्ठीतत्पुरुषे कर्म-
धारये वा संभवति बहुव्रीहित्वनिश्चयकभावादित्यत आह स्वरितेति ।

अनु० — स्वरितब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेव्यति ॥

यस्माद्ब्रह्माधिपतिप्रातिपादिकं स्वरितब्रह्मशब्दान्तं तस्मान्बहुव्रीहित्वमेवप्राप्नोति ।
न समासान्तरत्वम् । तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्त्ममिव मङ्गेऽपूर्वदस्य
(स्वरितान्तता) स्वरितपूर्वपदान्तता न स्यात् । अथवोद्ग्रन्थमेव पूर्वं तमर्थमुक्तोक्तं ह्योन-
रत्वेन समस्तोऽपि श्लोको योज्यः । यद्यपि बहुव्रीहित्वं पूर्वसिद्धमेव । तथाऽपि तन्निश्चया-
पेक्षयैष्यतीति प्रयोगः ।

ननु पूर्वपदान्तस्वरस्य स्वरितत्वेऽपि कुतो बहुव्रीहित्वमिति चेत् । उदाहरणदर्शना-
दित्याह स्वाहेति ।

अनु० — स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्व यद्बहुव्रीहिः भामगात् ॥

यद्यस्मात्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेत्यन्त्रेन्द्रशत्रुप्रातिपादिकं स्वरितेन्द्रशब्दान्तं बहुव्रीहितां प्राप्तं
तस्मादिदमपि तथाविधं बहुव्रीहिरेवेति ।

शे० ब्रह्माधिपतिरित्युक्तवाक्ये किञ्चन्युक्तार्थस्य स्पष्टमप्रतिभासादित्याशयवानित्युक्तम् ।
ब्रह्माधिपतिप्रातिपादिकस्य षष्ठीनपुङ्गवत्वे ब्रह्मणोऽधिपतिरित्युत्तरवाक्येन गतार्थत्वमित्यर्थं मनसिनिश्चायाह
कर्मधारये वेति ॥ बहुव्रीहित्वनिश्चयकभावादिति । समासप्राचुर्यदेव कर्मधारयत्वनिश्चय इति
भावः । हेतुत्वसमर्थकभावेन स्वरेन ब्रह्मशब्दान्ततास्य बहुव्रीहित्वे हेतुत्वस्यैवावगन्तुमशक्यत्वाद्यत्तच्छब्दा-
ध्याहारेण कथञ्चित्तद्वगमेऽपि विक्षेपावकाभावेनाप्रयोजकत्वात्कथमनेन बहुव्रीहित्वनिश्चय इत्यतो हेतु-
च्छिजेरेव विक्षेपावकाभावात्प्रयोजकतेत्याह यस्मादित्यादि ॥ स्वरितेति । ब्रह्मशब्दस्य मनिन्प्रत्यया-
न्तत्वेन निदन्तत्वात् । जित्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारस्यनु-
दात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यैव स्वरितत्वेन ब्रह्मशब्दस्य स्वरितान्तत्वादित्यर्थः ॥ न
समासान्तरत्वमिति । षष्ठीतत्पुरुषत्वकर्मधारयत्वरूपमित्यर्थः ॥ तथात्वे हीति । समासस्येत्यनेन
समान्यतः समासान्तोदात्ताया विहितत्वादिति भावः । पूर्वोक्तमर्थमिति । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्या-

दियो ननेत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ उक्तशङ्कोति । स्यादेव यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वे-
नेत्यर्थः ।

म० — स्वरितब्रह्मशब्दान्त इति । ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वे जित्यादिर्नित्यमित्यनेन
बृहन्नेराद्युदात्तत्वे परस्य मन्प्रत्ययस्य 'म्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित'
इत्यनेन मन्प्रत्ययस्य स्वरितत्वम् । ततश्च ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति ज्ञेयम् । स्वरितः ब्रह्मशब्दान्तो
यस्मिन्समासे प्रातिपदिके तदिति विग्रहो द्रष्टव्यः । तथात्वे अन्तोदात्तत्वेनेति । समासस्येत्यनेन सामा-
न्यतः समासस्यान्तोदात्तताया विहितत्वादिति भावः ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्येति । यत्रान्त्यः स्वर
उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः ।
पूर्वपदस्य इत्यस्य प्रमङ्गेनेति संबन्धः । स्वरितपूर्वपदान्तना समासप्रातिपदिकस्येति शेषः ॥ पूर्वोक्तमर्थ-
मिति । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिना पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ उक्तशङ्कोत्तर-
त्वेनेति । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ स्वरितेन्द्रशब्दान्तमिति ।
इन्द्रशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् ब्रह्मशब्दे कथितरीत्या स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

प० — अत्रेति मूलपदस्यार्थमाह । ऋतं सत्यमितिवाक्यं यद्वतं अत्रेति ॥ स्वरितेति
स्वरितं ब्रह्मशब्दान्तं यस्य तदिति विग्रहः । एवमत्रेपि ॥ तथात्वं इति । तत्पुरुषादिसमासांतरं
इत्यर्थः । 'समासस्येति' पष्ठाद्यपादातिमसूत्रेण सामान्यतोऽन्तोदात्तताया विधानादिति भावः
अनुदात्तमिति । यस्योदात्तादिस्वरो विधीयते तं वर्णं वर्जयित्वाऽवशिष्टं पदमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तस्वर
प्रसंगेनेत्यर्थः । पूर्वं हि पुर इत्यन्तरं 'रुद्रस्य पराधीनत्वप्रतिपादकं पदमस्ती'त्यध्याहृत्य योजयित्वा त-
शकानिरासकत्वेनोत्तरार्धं योजितमिदानीं विनैव पदाव्याहारं योजनामाह अथवेति । उद्ग-
मूलास्पृष्टमेव । किं च 'ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्युत्तरवाक्य इत्यादिना पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्य-
न्तेनोक्तमर्थमुक्त्वा स्यादेवं यदीत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेन 'ब्रह्माधिपतिरित्यादिसमग्रश्लोको व्याख्ये-
इत्यर्थः ॥ स्वरितेन्द्रेति । औणादिकरन्प्रत्ययांतस्येन्द्रशब्दस्य 'जित्यादिर्नित्य'मित्युदात्तत्वे शेषनिघा-
'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितान्तत्वादिति भावः ।

या० — स्वरितब्रह्मशब्देति । ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वेन जित्यादिर्नित्यमित्यनेन प्रकृति-
रूपबृहन्नेराद्युदात्तत्वे परस्य मन्प्रत्ययस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्य-
मन्प्रत्ययस्य स्वरितत्वम् । ततश्च ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति ज्ञेयम् ॥ तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेनेति
समासस्येत्यनेन सामान्यतः समासस्यान्तोदात्तताया विहितत्वादिति भावः ॥ अनुदात्तं पदमिति

यत्रान्त्यः स्वर उपात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्ट सर्वोऽच् अनुदात्तोः भवतीति सूत्रार्थः ॥ **वर्जोक्तमर्थमिति** । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिना योजनेत्यन्तेनेक्तमर्थमित्यर्थः ॥ उक्तशङ्केति । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्वरितेन्द्रशब्देति** । इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् ब्रह्मशब्दवत्स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

श्री० — कर्मधारय इति । ब्रह्मा चासावधिपतिश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः ॥ **प्रातिपदिकमिति** । समासप्रातिपदिकमित्यर्थः । **स्वरितब्रह्मशब्दान्तमिति** । बृहधातोर्मनिन् प्रत्यये अमागमे यणादेशे च सति निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः । तथा च जिनित्यादिर्नित्यम् । जिति निति च प्रत्यये परे प्रकृतेरादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते बृहधातोरादेर्वृ इत्यत्रत्यक्त्ववर्णरूपस्याच उदात्तस्वरवत्त्वे सति, उत्परतो विद्यमानस्य मनिन्प्रत्ययस्य मकारस्थिताकाररूपस्याच इति यावत् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेणानुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा हि । यत्रान्त्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽप्यच् अनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । एवं च वृ इत्यत्र त्रवर्णस्वरस्योदात्तत्वे तद्व्यतिरिक्तस्याचो मकारस्थस्याकारस्यानुदात्तस्वरवत्त्वे प्राप्ते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' उदात्तात्स्वरात्परस्यानुदात्तस्वरस्य स्थाने स्वरितः स्वर आदेशो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च मकारस्यानुदात्तस्वरस्य स्वरितत्वे ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति मन्तव्यम् ॥ तथात्व इति । षष्ठातत्पुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तरत्व इत्यर्थः ॥ **अन्तोदात्तत्वेनेति** । ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । पूर्वपदस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसङ्गेनेत्यन्वयः । पूर्वपदस्य ब्रह्मपदस्य । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रविहितानुदात्तस्वरवत्त्वस्य प्रसङ्गेनेत्यर्थः । स्वरितपूर्वमृद्वान्तता ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । अयमर्थः । ब्रह्माधिपतिरित्यस्य, बहुव्रीहिभिन्नषष्ठोत्तपुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तत्वे "समासस्य" समासस्यान्त उदात्तो भवतीति सूत्रेण समासस्यान्ते उदात्तस्वरविधानाद्ब्रह्माधिपतिरिति समासस्यान्ते तकारस्ये इकारे उदात्तस्वरप्राप्तौ । "अनुदात्तं पदमेकवर्ज"मिति सूत्रेण तद्व्यतिरिक्तस्य पूर्वस्याचोऽनुदात्तस्वरविधानाद्ब्रह्माधिपेत्यत्र स्थितानां चतुर्णामप्यचामनुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा च ब्रह्मपदे ब्रेत्यत्रानुदात्तस्वरं ह्येत्यत्र मकारे च स्वरान्तस्वरं वैदिकाः पठन्ति तन्न स्यादिति । अधःपठ्यमानः स्वरोऽनुदात्तः । दक्षिणभागे समाहारेण पठ्यमानः स्वरः उदात्तः । ऊर्ध्वं पठ्यमानः स्वरः स्वरितः । तदूर्ध्वं पठ्यमानस्तु स्वरः प्रचय इति वैदिकसम्प्रदायः । **उद्ग्रन्थमिति** ग्रन्थादुद्भूतं ग्रन्थव्याख्यानरूपं न भवतीत्यर्थः ॥

च० — स्वरितब्रह्मशब्दान्तमिति । ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वेन निदन्तत्वात् । 'जिनित्यादिर्नित्यं जिति निति च प्रत्यये परतः आदिरुदात्तो भवतीत्यादिभूताकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जयश्चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं पदमनुदात्तं भवतीति शेषांशस्यानुदात्तत्वे

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीति तस्यैव स्वरितत्वेन ब्रह्मशब्दस्य स्वरितान्त्वद्वाह्मधाधिपतिप्रातिपदिकं स्वरितान्तब्रह्मशब्दावयवकं भवतीति बहुव्रीहितां प्राप्नोतीत्यर्थः । न भवामान्तरत्वमिति । षष्ठीनत्पुरुषत्वं कर्मधारयत्वं वेत्यर्थः । तथात्वे दर्शितसमासान्तररूपत्वे । समासयेत्यनेन समासत्वावच्छिन्नसर्वन्धिचरमावयवस्यानुदात्ताया विहिततया उदात्तं पदमिति शेषनिष्ठातापक्ष्या स्वरितान्तपूर्वपदावयवयकता न स्यादित्यर्थः । पूर्वोक्तमर्थमिति । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिक्योन्येत्यन्तेनाभिहितमर्थमित्यर्थः ॥ उक्तशङ्केति । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिकाभिहितशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ कुतो बहुव्रीहित्वमिति । ब्रह्माधिपतिशब्दपक्षकबहुव्रीहित्वसाध्यकस्वरितान्तपूर्वपदावयवकत्वलिङ्गकानुमानाङ्गभूतायाः प्रकृतसाध्यनिरूपितप्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तेर्निर्दर्शनाभावेन दुर्दर्शत्वादिति भावः । इदमपि ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकमपि । तथाविधं स्वरितान्तपूर्वपदावयवकम् । स्वरितेन्द्रशब्दान्तमिति । स्वरितान्तेन्द्रशब्दावयवकमित्यर्थः । रुजेन्द्राग्रवज्रविप्रकृन्नुब्रक्षुरखुरभद्रोऽभेरभेलगुक्तशुक्लगौरवन्तेरामाला इत्युणादिक्रितीयपादीयसूत्रेणैकोनविंशतिशब्दानां रत्नन्ततया निपातनात्तदन्तर्गतेन्द्रशब्दोऽपि तादृश इति ब्रह्मशब्दवत्स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

सु० — इन्द्रशत्रुप्रातिपदिकस्यापि कृतो बहुव्रीहित्वम् । षष्ठीसमासत्वमम्भवादित्यत आह ॥ तस्मादिति ॥

अनु० — तस्मादस्येन्द्र एवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥

यस्मादिन्द्रशब्दः स्वरितान्त उपात्तस्तस्मात् । मन्त्रस्याभिमतस्वरहीनतादोषात् । अस्य वृत्रस्येन्द्रः शत्रुः शतयिताऽभवत् । न पुनस्तत्पुरुषमिप्रायानुसारेणेन्द्रस्य शत्रुर्भवत् । इत्युत्तरवाक्यबलादिदं ज्ञायते यदिन्द्रशत्रुप्रातिपदिकं बहुव्रीहिर्न तत्पुरुष इति । तथा चाहुः 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति ।

शे० — ॥ कुतो बहुव्रीहित्वमिति । दृष्टान्ताभावेन स्वरितपूर्वपदान्तत्वस्य बहुव्रीहित्वेन व्याप्यसिद्धेरिति भावः । इदमपि ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकमपि । तथाविधं स्वरितब्रह्मशब्दान्तमित्यर्थः । ॥ स्वरितान्त इति ॥ इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तत्वात् जिनित्यादिनित्यमित्यादिभूतेकारस्थोदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारस्यानुदात्तत्वे तस्यैवोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वेनेन्द्रशब्दस्य स्वरितान्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ मन्त्रो हीन इति । दुष्टः शब्दः स्वरत इत्यप्रसिद्धः पाठः । अतः प्रसिद्धस्यैवोदाहरणम् । स्वरेणेति स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्

स्वरकृतादपराधाद्यजमानं हिसितवान् । इन्द्रमभिचरता हतपुत्रेण त्वष्टा इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्रः प्रयुक्तः । तत्र षष्ठीसमासार्थं विवक्षितेऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तः । तत्र बहुव्रीह्यर्थोपसंहारादिन्द्र एव शत्रुरभवत् । कः पुनर्वहुव्रीहि तत्पुरुषयोरर्थभेदः । यावता यस्येन्द्रः शत्रुरिन्द्रस्याप्यसौ । शत्रुरेव । सपत्न-पर्यायो हि शत्रुशब्दः । नैष दोषः । क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दः शातयिता शत्रुरिति । तथा चेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थः । बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति स्पष्ट एवार्थभेदः । कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वा अन्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः । यावता यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्या भवितव्यम् । अयमप्यदोषः । तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । यदि वैकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायस्तथा यस्तु प्रयुङ्क्त इत्यत्र श्लोके दुप्यति चापशब्दैरिति दोषो दर्शितः । तस्मादस्त्यपशब्दप्रयोगेऽधर्म इति ।

म०—यथेन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रः ॥ स्वरतोऽपराधादिति ॥ स्वरतो जातादपराधादित्यर्थः ॥

प०—शिक्षामन्त्रश्लोकमुदाहरति तथाचाहुरित्यादिना । मिथ्याप्रयुक्तः अयथाप्रयुक्तः । वाग्वज्रः वाग्रूपवज्रः । इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रः । स्वरतोऽपराधात्स्वराग्रंशनिमित्तात् । उदाहृतश्च श्लोको महामाप्ये पस्पशाहिके ॥

या०—स वाग्वज्र इति । सः स्वरवर्णहीनः प्रयुक्तो मन्त्रो वज्रवद्विसर्गो यजमानं हिनस्ति । तत्र पुराकल्पसिद्धमुदाहरणम् यथेन्द्रशत्रुरिति । इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रो यथा स्वरतो जातादपराधा-दित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः शक्रेण हतः । स त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं लिप्सुस्तदर्थं सोमायण-मनुतिष्ठन् भागलिप्सुमपीन्द्रं नाजुहाव । इन्द्रः स्वयमेवागत्य प्रसह्य सोमरसं पयो । त्वष्टा सोम-पात्रेऽवशिष्टं सोमरसमिन्द्रस्य शातयिता पुत्रो भूयादित्याशंसमानः स्वाहेन्द्रशत्रो वर्धस्वेति मन्त्रेण जुहाव । तदेन्द्रशत्रुरिति शब्दे स्वाभिप्रेतफलाय तत्पुरुषस्वरोहः कर्तव्यः । तं विहाय यथास्थितो बहुव्रीहिस्र एव तत्र प्रयुक्तः । तेन स्वरापराधेन तत्रोत्पन्नस्य वृत्रासुरस्य शत्रुः शातयिताऽभूदिति त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिसिद्धमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥

श्री०—इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इति । इन्द्रशब्दस्यापि रन्प्रत्ययान्तत्वेन 'जित्यादिर्नि'-त्यमिति सूत्रेण नितिप्रत्यये परे इन्द्र् धातोरादेरुदात्तत्वे तत्परतः स्थितस्य रन्प्रत्ययस्थरेफस्थस्याकारस्यानु-दात्तं तदेक-जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन तस्य रादेशे इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इत्यर्थः ।

च०—मन्त्रो हीन इति । मिथ्याप्रयुक्तः अयथाप्रयुक्तः । वाग्वज्रः वाग्रूपवज्रः इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रः स्वरतोऽपराधात् । स्वरनिमित्तग्रंशान् । उदाजहार च भाष्यकारः स्पशायामेतश्चल्लोकम् । पुंसोः

पुलिङ्गयोरिति । एतच्चाश्रयते गोपते इत्यादौ पूर्वपदस्वरितान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावात्तत्रव्यभिचारपरि-
 हारायेत्युक्तं नयचन्द्रिकायामिति व्याचक्षते । कन्याप्रियो मृदङ्गः धान्यपतिरित्यादिः तत्पुरुषस्थले
 पूर्वपदान्तरस्वरितत्वसत्त्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावेन व्यभिचारवारणायेदं विशेषणम् । कन्याप्रियो मृदङ्ग
 इत्यत्र 'प्रीनौ च' इति सूत्रेणातिशयितप्रीनौ गम्यमानायां मुखप्रिययोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषसमासे पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । धान्यपतिरित्यत्र च पत्यावैश्वर्यं इत्यैश्वर्यवाचिपतिशब्देऽपरे तत्पुरुषसमासे पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । कन्याधान्यशब्दौ च किट्सूत्रेण स्वरितान्तौ । तथा च तत्रोक्तनियमस्य
 व्यभिचारे प्राप्ते पुंसोरित्युक्तम् । उक्तोदाहरणयोस्तु कन्याधान्यशब्दयोरपुंस्त्वेन समस्यमानयोरुभयोः
 पुंस्त्वस्य विवक्षितस्याभावाच्च व्यभिचार इत्यपि व्याकुर्वते । अत्र पदद्वयस्यापि पुंस्त्वनियमो न विवक्षितः
 अन्यथा पूर्वपक्षानुसारेण सहस्रप्रधानेतद्वियत्र बहुव्रीहिर्न स्यात् । किञ्चेत्युत्तरपक्षानुसारेणानवधैरभित्युभि-
 रित्यस्य पूर्वोदाहृतस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न स्यादिति द्रष्टव्यम् । तत्र ब्रह्माधिपतिरित्यत्र ब्रह्मशब्दस्य
 नपुंसकत्वेऽपि न तद्विषये एतत्सूत्रोदाहरणासङ्गतिरिति ध्येयम् । वस्तुतो ब्रह्माधिप्रतिर्नित्येति प्रकृते उभयोः
 पुलिङ्गत्वमप्यदोषः । न च पुलिङ्गब्रह्मशब्दस्य न विष्णुपरत्वमिति वाच्यं 'स आविवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं
 चतुर्मुखमित्यादौ पुलिङ्गस्यापि ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ प्रयोगादिति द्रष्टव्यमित्यपि प्रपञ्चितम् ।

सु० — न केवलं पूर्वपदान्तस्वरितत्वे बहुव्रीहित्वमुदाहरणबलादुदाहरणेऽप्युत्तरश्रुतिबला-
 न्कल्पयते । किं नामानुशासनमप्येवमस्तीत्याह । पूर्वान्तस्वरित इति ।

अनु० — पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेव्यति ॥

महाव्याकरणं सूत्रमिति स्वविनिर्णये ॥

पुंसोः पुलिङ्गयोः समस्यमानयोः पूर्वपदान्ते स्वरं स्वरिते सति तत्समासप्रातिपदिकं बहु-
 व्रीहित्वमेव्यतीति सूत्रार्थः । अत्र केचिद्व्यभिचारमुद्भावयन्ति तदसत् । सामान्यलक्षणप्राप्तं हि
 पुनविशेषणलक्षणैरपोद्यत इति व्याकरणप्रक्रिया । यथोक्तम् । सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति ।
 तत्र विशेषलक्षणान्यपर्यालोच्य सामान्यलक्षणे व्यभिचारोद्भावनं कथं युज्यते । किञ्चानेन
 सूत्रेण बहुव्रीहौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यते । ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वात् । तथा च
 कुतो व्यभिचारः । यथाऽऽह पाणिनिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति । अत एव स्वरवि-
 निर्णय इत्याह । अन्यथा समासनिर्णय इत्यवश्यम् । अपिच सन्देहे सति स्वरेण समास-
 निर्णयार्थमिदमुच्यते । यथोक्तम् । असन्देहं प्रयोजनं व्याचक्षणेन भाष्यकृता स्थूलपृषती-
 मनङ्गवाहीमालभेतेत्यत्र स्थूलपृषतीशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीहिसन्देहं व्युत्पाद्य यदि पूर्वपदप्रकृतित्वं

बहुवीहिः तदा यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा तत्पुरुष इत्यादि । तथा चासन्दिग्धे व्यभिचारा-
रोद्धावनमसङ्गतमिति ॥ ननु पूर्वान्तस्वरित इति कथम् । सामर्थ्याभावेन समासानुपपत्तेरिति ।
मैवम् । समासप्रातिपदिके पूर्वान्तस्वरिते सतीति व्याख्यानात् । तथापि स्वरितपूर्वान्त इति
स्यात् । बहुवीहौ विशेषणस्य पूर्वनिपातात् । । न । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वात् ।
आहिताग्न्यादित्वादेति ।

शे०— ॥ पुंसोरिति ॥ अत्र पदद्वयस्यापि पुंस्त्वनियमो न विवक्षितः । अन्यथा
पूर्वपक्षानुसारेण सहस्रप्रधानेचित्यत्र बहुवीहिर्न स्यात् किं केत्युत्तरपक्षानुसारेण चानववैरभि
द्युभिरित्यत्राभ्युभिरित्यस्य पूर्वोदाहृतस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ तथाच
ब्रह्माधिपतिरित्यत्र ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि न तद्विषये एतत्सूत्रोदाहरणासङ्गतिरिति बोध्यम् । वस्तु-
तस्तु ब्रह्माधितिर्त्यस्येति प्रकृते उभयोः पुल्लिङ्गत्वेऽप्यदोषः । न च पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दस्य न विष्णुपर-
त्वमिति वाच्यम् । 'स आविवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं च चतुर्मुखम्' इत्यादौ पुल्लिङ्गस्यापि ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ
योगादिति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये यतोऽनाव इत्याद्युदात्ततुल्यपूर्वपदकतुल्यधेत
इत्यादि तत्पुरुषे । इगन्तकालेत्यादिविषये ङः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष इत्यादि
द्विगौ । आर्यो ब्राह्मणेत्यादिविषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्थत्र ह्यण इत्यादिकर्मधारये । सङ्ख्ये-
त्यादिविषये कन्नन्ताद्युदात्तैकपूर्वपदकैकादेशेत्यादि द्वन्द्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुवीहिर्वाभावाद्यभि
चार उक्तलक्षणमपेति केपाञ्चिद्वैय्याकरणमन्यानां श्रुतिं प्रतिक्रियन्तुमुद्भावयति अत्र केचिद्
व्यभिचारमुद्भावयन्तीति । पूर्वान्तस्वरित इति सामान्यवतोऽस्य महाव्याकरणस्थलक्षणस्य समासान्तर
विधायकतुल्यार्थादिविशेषवत्तत्सूत्रविषये व्यभिचारोद्भावनं कर्मण्यणित्यादेरातोऽनुपसर्गे क इत्यादि
विषये गोदः कम्बलद इत्यादौ व्यभिचारोद्भावेन समासस्येत्यस्य बहुवीहौ प्रकृत्येत्यादिविषये व्यभि-
चारोद्भावेन च तुल्ययोगक्षेममित्यसाम्प्रदायिकं वैय्याकरणानामित्यभिप्रेत्य वैय्याकरणसम्प्रदायं तत्स-
म्पदैव दर्शयन्माधत्ते सामान्येति । सामान्योपेतं लक्षणं सामान्यलक्षणमित्युत्तरपदलोपी तत्पुरुषः ।
एवं विशेषलक्षणैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । शब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पनां प्रति करणे सामान्य-
विशेषवता लक्षणेनेति तृतीया । विशेषलक्षणानीति महाव्याकरणस्थानीति शेषः । एवं सूत्रस्य यथा
स्थितार्थमङ्गीकृत्य परन्यायेनैव व्यभिचारसमाधानमभ्यधायि । अधुना परकीयव्यभिचारशङ्काऽवकाश-
शून्यप्रसिद्धव्याकरणानुसारिसूत्रस्यार्थान्तरमाह विश्वेति । एवंच निमित्तैमित्तिकभावव्यत्यासं बहुवीहि-
त्वशब्दार्थान्तरगतभावंप्रत्ययस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वोपलक्षकपूर्वान्तस्वरितशब्देन सम्बन्धं चाङ्गीकृत्य

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ननु सूत्रस्य यथास्थितार्थकत्वे स्वरेण
 समासनिश्चायकत्वेनास्य प्रकृतोपयोगेऽप्यर्थान्तरपक्षे समासेन स्वरनिश्चायकत्वापत्त्या नास्य सूत्रस्य प्रकृतो-
 पयोग इत्यतो बहुव्रीहिनितिप्रकृतपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विदधताऽप्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण कार्येण बहुव्री-
 हिरूपनिमित्तनिश्चयस्याभ्यनुज्ञातत्वाद्युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्य कथं ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुसमासयोः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं येन बहुव्रीहत्वं निश्चिनुम इत्याशङ्कापरिहाराय तयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपत्वमुपपाद-
 यति ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति । ब्रह्मशब्दस्य मनिप्रत्ययान्तत्वेनेन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तत्वेन च नित्वात्
 ञिन्त्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारेकारयोः रुदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारयोरनुदात्तत्वे उदात्तादनुदा-
 त्तस्य स्वारत इति तयोरेव स्वरितत्वे ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वादित्यर्थः । समासानन्तर्गतयोरेतत्स-
 मासान्तर्गतयोश्चेति शेषः । नन्वेवमपि पूर्वोदाहृतेष्वेव सत्यपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहत्वाभावाच्च्यभि-
 चार इत्यतो बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रसिद्धव्याकरणेऽप्येवं निमित्तनैमित्तिकभावाश्रयणात् ।
 यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तर्हि बहुव्रीहत्वमिति वदता भाष्यकृता पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहत्व-
 निश्चयस्याभिप्रेततत्वात्तत्रत्यव्यभिचारशङ्कायाश्च सामान्यविशेषभावादिनोभयसमाधेयत्वान्नास्मान्प्रत्येव
 पर्यनुयोगो युक्त इत्याह तथा चेति । अन्यथा परस्यापीदं दूषणं समानमित्याह यथाऽऽहेति । एवम्
 अर्थान्तरवर्णनेऽनुव्याख्यानज्ञापकमाह अत एवेति । अस्मिंश्च पक्षे यथास्थितनिमित्तनैमित्तिकभावव्यत्या-
 साद्यभ्युपगमगौरवमुपलभ्य यथास्थितनिमित्तनैमित्तिकभावपक्षमेवाभ्युपेत्य विशेषनिर्णायकाभावेन सन्देह-
 प्रसक्तिस्थल एव निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य प्रकारान्तरेणासन्दिग्धे व्यभिचारोद्भावनमप्यहमप्रदायिकं
 वैग्याकरणानामित्यभिप्रेत्य सन्देहस्थल एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुव्रीहत्वादिनिश्चायक-
 मित्येतद्वाप्यसम्भृत्या द्रष्टव्यमिति अपि चेति । एतेन स्वरविनिर्णय इत्येतदप्यन्यथासिद्धमित्युक्तं भवति ।
 एतेन द्वितीयपक्षेऽपि व्यभिचारचोदनं गर्भस्त्रावेणैव गतं वेदितव्यम् । असन्देहं सन्देहप्रागभावमित्यर्थः ।
 वैग्याकरणस्य सन्देहाभावेन तदध्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ सन्देहं व्युत्पाद्येति । स्थूला चासौ
 स्पृष्टती चेति स्थूलस्पृष्टतीति कर्मधारयः । अत्र स्पृष्टतीशब्दो मत्वर्थलक्षणया स्पृष्टतीं बिन्दुमतीं धेनुमाह ।
 स्थूला च सैव । बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु । स्थूलानि स्पृष्टन्ति यस्यामिति बहुव्रीहिः ।
 अत्र स्थौल्यं स्पृष्टतामेव लभ्यते । स्थौल्यं तानवं वा गोलित्विति विशेषः ॥ यदीति । अन्तोदात्तस्थूल-
 शब्दस्य समासेऽपि तथैव श्रवणात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहत्वनिश्चय इति वाक्यशेषः । आदि-
 शब्देन च सन्देहस्थल एव नियमार्थं प्रवृत्ते 'पृष्ठी स्थानेयोगे'त्यनेन विशेषविहितावयवपृष्ठा निवृत्तिरिति
 'पृष्ठी स्थानेयोगे'त्यत्रत्यभाष्यग्रन्थसङ्ग्रहः ॥ सामर्थ्याभावेनेति । पूर्वान्तपदस्य पुंसोरित्येतत्सापेक्षत्वादिति
 भावः ॥ इति व्याख्यानादिति । तथा च न तत्सापेक्षत्वमिति भावः ॥ बहुव्रीह्याविति । सप्तमी

सतीत्यादिना ॥ असंदेहं प्रयोजनमिति ॥ व्याकरणशास्त्रं निष्प्रयोजनमिति अनारम्भणीयमित्या-
शङ्कायां वैदिकप्रयोगेषु संदेहाभाव एव व्याकरणप्रयोजनमिति व्याचक्षणेनेत्यर्थः ॥ तथा चासंदिग्धे
व्यभिचारोद्भावनमिति ॥ एवं च संदिग्धसमासत्वे सति यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स बहुव्रीहिरिति द्वितीय
व्यासौ विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोषः । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये यतोनाव इत्याद्युदात्ततुल्य-
पूर्वपदतुल्यश्चेत् इत्यादितत्पुरुषे इगन्तकालेत्यादिविषये जः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष
इत्यादिद्विगौ आर्यब्राह्मणेत्यादि विषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये सङ्ख्ये-
त्यादिविषये कृचन्तान्युदात्तैकपूर्वपदकैकादशेत्यादि द्वन्द्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वभावात्
व्यभिचार उक्तलक्षणस्येति केषांचिद्वैद्याकरणमन्यानां भ्रान्तिं प्रतिक्षेप्तुमुद्भावयति ॥ अत्र केचिदिति ॥
पूर्वान्तस्वरित इति सामान्यवतोऽस्य महाव्याकरणमूलक्षणस्य समासान्तरविधायकतुल्यार्थादिविशेषवत्स्थल-
सूत्रे विषये व्यभिचारोद्भावनं धर्मपणित्यादेः आतोऽनुपसर्गेक इत्यादिगोदः कम्बलद, इत्यादौ व्यभिचारो-
द्भावनेन, समासस्येत्यस्य बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिविषये व्यभिचारोद्भावनेन च तुल्ययोगाक्षेममित्यसां-
प्रदायिकं वैयाकरणानां इत्यभिप्रेत्य वैयाकरणसंप्रदायं तत्संमत्यैव दर्शयन्समाधत्ते ॥ सामान्येति ॥
शब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पनाप्रकरणे । सामान्यविशेषता लक्षणेनेति । तृतीया एवं
सूत्रस्य यथास्थितार्थं मङ्गीकृत्य परन्याये नैवास्य व्यभिचारसमाधानमभ्यधायि । अधुना परकीयव्यभिचार-
शङ्कावकाश शून्यप्रसिद्धव्याकरणानुसारि सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ किञ्चेति ॥ एवं च निमित्तमिति कभा-
व्यत्यासं बहुव्रीहित्वं शब्दान्तर्गतभावप्रत्ययस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वोपलक्षकं पूर्वान्तस्वरितशब्देन संबन्ध-
चाङ्गीकृत्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ननु सूत्रस्य यथास्थितार्थकत्वे
स्वरेण समासनिश्चायकत्वेनास्य प्रकृतोपयोगेऽप्यर्थान्तरपक्षे समासेन स्वरनिश्चायकताऽऽपत्या नास्य सूत्रस्य
प्रकृतोपयोग इत्यतो बहुव्रीहिनितकपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विदधताप्यनेन पूर्वपदप्रतीतिस्वरेण कार्येण
बहुव्रीहस्वरूपनिमित्तनिश्चयस्याभ्यनुज्ञातत्वात् युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्य कथं ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुसमा-
सयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं येन बहुव्रीहित्वं निश्चिनुमः इत्याशङ्का परिहाराय तयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुप-
पादयति ॥ ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति । ब्रह्मशब्दस्य भनिन् प्रत्ययान्तस्त्वेनेन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तस्त्वेन नित्वान्
ञित्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारेकारयो रुदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषभूताकारयोऽनुदात्तत्वे उदा-
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तयोरेव स्वरितत्वे ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितात्वादित्यर्थः । यथास्थित निमित्तनैमि-
त्तिकभावव्यत्यासाद्यभ्युपगमगौरवमुपलभ्य समासान्तर्गतयोरेतत्समासान्तर्गतयोश्चेति शेषः । नन्वेवमपि
पूर्वोदाहृतेष्वेव सत्यपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वाभावाद्याभिचार इत्यतो बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिप्रसिद्ध-
व्याकरणेऽप्येवं निमित्तनैमित्तिकभावाभ्रयणत् । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तर्हि बहुव्रीहिरिति वदता भाष्य-

कारेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहिविनिश्चयस्याभिप्रेतत्वात्तत्रत्यव्यभिचारशब्दायाश्च सामान्य-
विशेषाभावादिनोभयसमाधेयत्वात् नास्मान्प्रत्येव पर्यनुयोगो युक्त इत्याह तथा चेति ॥ अन्यथा पर-
स्यापीदं दूषणं समानमित्याह यथाऽऽहेति ॥ एवमर्थान्तरवर्णनेऽनुव्याख्यानपदमाह ॥ अत-
एवेति ॥ अस्मिन् पक्षे । यथाश्रितनिमित्तनैमित्तिकभावपक्षमेवाभ्युपेत्य विशेषनिर्णयिकाभावेन संदेह-
प्रसक्तिस्थल एव निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य प्रकारान्तरेणासंदिग्धे व्यभिचारोद्भावनयप्यसांप्रदायिकं वैया-
करणानां इत्यभिप्रेत्य संदेहस्थल एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुव्रीहिविनिश्चयकं इत्येतद्वाच्य-
संमत्या द्रढयति ॥ अपि चेति ॥ एतेन स्वरनिर्णय इत्येतदध्यन्यथास्मिद्धमित्युक्तं भवति । एतेन
द्वितीयपक्षेऽपि व्यभिचारचोदनं गर्भसावेणैव गतं वेदितव्यम् ॥ असंदेहमिति ॥ संदेहप्रागभावमित्यर्थः ।
वैयाकरणस्य संदेहासंभवेन तदुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ संदेहं व्युत्पाद्येति । स्थूलाचासौ पृष-
ती चेति स्थूलपृषतीति कर्मधारयः । अत्र पृषतीशब्दो मत्वर्थलक्षणया पृषद्वती बिन्दुमती धेनुमाह ।
स्थूला च सैव । बिन्दूनां स्थूल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु । स्थूलानि पृषन्ति यस्यामिति बहुव्रीहिः ।
अत्र स्थूल्यं पृषतामेव लभ्यते । स्थूल्यं तानवं वा गोरस्त्विति शेषः ॥ यदीति ॥ अन्तोदात्तस्थूल-
शब्दस्य समासेऽपि तथैव श्रवणात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहिविनिश्चय इति वाक्यशेषः । आदि-
शब्देन संदेहस्थल एव नियमार्थं प्रवृत्ते 'षष्ठास्थाने योगे'त्यनेन विशेषविहितावयवपष्ठया निवृत्तिगिति
षष्ठीस्थाने योगेत्यत्रत्यभाष्यग्रन्थसंग्रहः ॥ सामर्थ्याभावेनेति ॥ समस्यमानयोः पुंसोर्मध्ये पूर्वपदे
पूर्वान्तस्वरिते स्तीतिस्तीहि न वाक्यार्थो घटते । अतः कथं पूर्वान्तस्वरित इति समास इत्यर्थः ॥
समासप्रातिपदिक इति ॥ पूर्वान्तस्वरित इत्यस्य यदि पूर्वपद इति विशेष्याध्याहारः तदा परमसामर्थ्य-
स्यात् । न चैवं । किन्तु समासप्रातिपदिक इति विवक्षितत्वादिति भावः । यद्वा पूर्वान्तपदस्य पुंसोरित्येतत्सा-
पेक्षत्वेनेति भावः ॥ इति व्याख्यानमिति ॥ विशेषणस्य भेदकत्वेन पूर्वान्तपदस्यापूर्वान्तात् स्वरित-
व्यावर्तकत्वस्य स्वरितपदस्य चास्वरितात् पूर्वान्तव्यावर्तकत्वसंभवेनोभयोरपि तत्त्वसंभवादित्यर्थः ।
विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् स्वरितशब्दस्य पूर्वान्तनिष्ठधर्मा-
भिधायकत्वेनाप्रधानवाचित्वात्तस्यैव पूर्वनिपातेन भाव्यं । अन्यथा कर्मधारये गुणवाचकयोः क्रिया-
वाचकयोर्गुणक्रियावाचकयोर्वाद्रव्यपूर्वनिपातानियमवत् गुणद्रव्यवाचकयोः क्रियाद्रव्यवाचकयोर्द्रव्यवा-
चकयोरपि बह्वलपविषययोः पूर्वनिपातानियमः स्यादित्यस्वरसात्पक्षान्तरमाह आदिताग्न्यादित्वादिति ।

प० — पुंसोः पुंस्तिगयोरिति । 'एतच्चाश्रपते गोपते' इत्यादौ पूर्वपदस्वरितांतरेष्वपि
बहुव्रीहिवत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचारनिरासायेत्युक्तं नयचंद्रिकायां ॥ व्यभिचारमिति । 'समस्यमानपदयोः
20क

पूर्वपदस्य स्वरिते सति तस्मात्प्रातिपदिकं बहुव्रीहत्वमेप्यती 'त्यत्र अन्यतो व्यतिरेकश्च वैया-
करणाय व्यभिचारमुद्गावयंतीत्यर्थः । तथाहि । आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये पूर्वपदस्य
स्वरितांतत्वेपि तत्र बहुव्रीहत्वाभावात् । आर्येतिपदस्य ऋगतावितिधातोः ' ऋहलोर्ण्यदि ' ति सूत्रेण-
प्यन्प्रत्यये निष्पन्नत्वात् । प्यन्प्रत्ययस्य ' तिक्वरित ' मितिपष्ठान्नपादीयसूत्रेण स्वरितत्वात्तदंतस्यार्थेति
पूर्वपदस्य स्वरितांतत्वात् । नच 'समासस्येति सूत्रेण समासांतोदात्तत्वे' अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिशेष-
निधातेनानुदात्तत्वात्तस्वरितान्तत्वमितिवाच्यम् । ' आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरिति पष्ठद्वितीयपादीयसूत्रेण
ब्राह्मणकुमारशब्दयोः परयोरार्यशब्दः प्रकृतिस्वरं प्राप्नोति कर्मधारये इति प्रकृतिस्वरेण स्वरितांतत्वात् ।
' ब्रह्मचारिपरिपंद ' इति बहुव्रीहौ ब्रह्मचारिपदस्य स्वरितांतत्वाभावेपि बहुव्रीहिदर्शनात् । अत एव
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमितिपष्ठद्वितीयाद्यसूत्रे वृत्तौ ब्रह्मचारिपदं कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तमित्युक्त-
मिति ॥ सामान्यलक्षणेति । लक्षणशब्दोत्र सूत्रपर्यायः । स्वरितांतं पूर्वपदं बहुव्रीहिर्भवतीति सामान्य-
सूत्रम् । तस्यार्यब्राह्मण इत्यादावार्य इत्यादिविशेषसूत्रेणापवादित्वेपि न दोषः । नह्यपवादकृतव्यभिचारो
दोषाय । ' व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वात् । पस्पशाग्रथे महाभाष्योक्तमाह
यथोक्तमित्यादिना । सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति । शब्दानुशासनं क्रियत इति योज्यम् ॥ अनेन
सूत्रेणेति । महाव्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यत इति । तथा च ब्रह्माधिपती-
त्यादौ तत्पुरुषादिस्वे समासांतोदात्तनाप्राप्तौ शेषनिधातेन पूर्वपदस्य स्वरितांतत्वं न स्यादिति भावः ।
नन्वेवं प्रकृतेऽसंभव इत्यत आह । ब्रह्मेद्रशब्दयोरिति । समासकोपीति शेषः ॥ अत एवेति ।
प्रकृतिस्वरोपलक्षकत्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्वरितांतपूर्वपदस्यैव बहुव्रीहत्व इत्यर्थः । तथा च
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य कचिदंतोदात्तत्वेपि स्वरितांतत्वे च न दोषो भवतीति । प्रकारांतरेण व्यभिचार
दोषं निराह । अपि चेति ॥ इदमिति । पूर्वपदांते स्वरिते मनीत्यादिना प्रागुक्तसूत्रमित्यर्थः । यद्वा
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतदित्यर्थः । यथोक्तं पस्पशाह्निके किं प्रयोजनं व्याकरणस्येति शंका-
परिहारार्थं ' रक्षोहागमलध्वसदेहाः प्रयोजनमित्युक्त्वा ' एवं वा समासः अन्यथा वेत्यादिसंदेहाभावः
प्रयोजनमिति । तद्विवृतं महाभाष्यकृत्येत्यर्थः ॥ तथा चासंदिग्धइति । आर्यब्राह्मणइत्यादौ कर्मधारय
त्वस्य निर्णीतत्वाद्विशेषणभावेन व्याप्यस्यैवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्गावनं संग-गिति भावः ।
सामर्थ्याभावेनेति । पूर्वपदांते स्वरिते मनीत्यर्थे पूर्वांतस्वरितपदयोरसामर्थ्येन समर्थः पदविधिरिति
समर्थाधिकारे पूर्वांतं च स्वरितं चेति ' विशेषणं विशेष्येण बहुल ' मित्युक्तसमासानुपपत्तिरिति भावः ।
पूर्वांतं स्वरितं यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य समासप्रातिपदिक इति पदाध्याहारेण समाधत्तं भवमित्या-
दिना । पुंसोः समस्यमानपुंसोः संबन्धिनि समासप्रातिपदिक इति योजनेति भावः ॥ कामचारित्वा-

दिति । तथा चात्र स्वरितपदस्यैव विशेष्यत्वाददोष इति भावः । विशेषणत्वं तस्योपेत्याध्याह
आहितेति । आहिताभ्यादिगणे विशेष्यस्यापि पूर्वनिपातोक्तेः तद्वर्णमन्वेऽस्यापि ग्रहणसंभवादिति
भावः ॥

या० — पुंभोः पुंलिङ्गयोरिति । इदं च विशेषणम् कन्याप्रियो मृदङ्गो धान्यपतिरित्या-
दितत्पुरुषे पूर्वपदान्तस्वरितत्वसत्त्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावेन व्यभिचारवाग्णाय । तथा हि । कन्याप्रियो
मृदङ्ग इत्यत्र प्रीतौ चेति सूत्रेणातिशयितप्रीतौ गम्यमानायां सुखप्रियरोत्तरपदयोः तत्पुरुषसमासे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । तथा धान्यपतिरित्यत्र पत्यावैश्वर्य इत्यैश्वर्यवाचिपतिशब्दे परतस्तत्पुरुष-
समासे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वम् । कन्याधान्यशब्दौ तिलयशिक्यमर्त्यकाष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणां
अन्तरिति फिट्सूत्रेण स्वरितान्तौ । तथा च तत्रोक्तनियमस्य व्यभिचारे प्राप्ते पुंसोरित्युक्तम् ।
उक्तोदाहरणयोस्तु कन्याधान्यशब्दयोरुत्त्वेन समस्मानयोरुभयोः पुंस्त्वस्य विवक्षितस्याभावान्न व्यभिचार
इति ॥ अत्र केचिदिति । अत्र यो बहुव्रीहिः मः स्वरितपूर्वपदान्तः । यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहु-
व्रीहिरित्युभयथाऽपि व्याप्तिरभिमतः । अस्य सूत्रस्य स्वरविनिर्णयार्थतया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरत्राभि-
प्रेतेति गम्यते । प्रकृते समासनिर्णयार्थमुपात्तत्वाद् द्वितीयाऽपि । एवं चात्राभिमते व्याप्तिद्वये
केचिद्वैय्याकरणा व्यभिचारमुद्गाढयन्तीत्यर्थः । तथा हि । न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति । ब्रह्म-
चारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहेः स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावात् । तत्र पूर्वपदभूतब्रह्मचारिपदस्य कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरणान्तोदात्तत्वात् । समासान्तोदात्तत्वस्य च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यपोदितत्वात् । नापि
द्वितीया । आर्यब्राह्मण आर्यकुमार इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् । आर्यशब्दस्य ण्यदन्तत्वेन
तित्स्वरितमिति स्वरितान्तत्वात् । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरित्यनेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानेन न
समासान्तोदात्तताप्राप्तिः । ततश्चोभयथाऽपि व्याप्तिरयुक्तेति । अत्र यद्यपिप्रकृतसङ्गतत्वात् द्वितीयैव
व्याप्तिर्वाच्या । तथाऽप्याद्याया अपि सूत्रार्थनयाऽभिप्रेतत्वस्य मूले व्यक्तत्वात्साऽपि विचार्यते इत्यव-
गन्तव्यम् ॥ मामान्यलक्षणोति । सागान्यसूत्रेणोत्सर्गः प्रसं हीत्यर्थः ॥ विशेषलक्षणादीति । तथा-
च विशेषसूत्रापोदितोदाहरणव्यतिरिक्तोदाहरणेषु प्रागुक्तस्याप्योरुपपत्तिः । ब्रह्माधिपनीन्द्र-मुपाति-
पदिकयोश्च पूर्वपदान्तस्वरितयोर्न समासान्तप्रापकं विशेषसूत्रमस्तीति भावः । एवं व्याप्तिद्वये शङ्कित-
व्यभिचारं साधारण्येन परिहृत्याद्यन्यासावेव समाधानान्तरमाह किञ्चानेनेति । नन्वेवं प्रकृतसम्भव
इत्यत आह ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति ॥ स्वरितान्तत्वादिति । समासकालेऽपीति शेषः । तथा च यो
बहुव्रीहिः स प्रकृतिस्वरितपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । अतो नोव्यभिचारस्त

शङ्केति भावः । यद्यप्येवमपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यादिना विश्वदेव इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वराप-
 दादेनान्तोदात्तताया विहित्वाद्यभिचार एव । तथाऽपि सामान्येत्यनेन विहितसमासान्तोदात्तत्वा
 भावस्यैव व्यापकतयाऽत्र विवक्षितत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु प्रकृतानुपयुक्त्ये-
 न्यासिरेतत्सूत्रार्थतया कुतोभिमतेति कल्प्यते । येन तद्यभिचारपरिहरणं सङ्गतं स्यादित्यत आह
 अत एव स्वरिति यत इयं व्यासिरेतत्सूत्रार्थतया ग्रन्थकृतोऽभिमताऽत एवेत्यर्थः । द्वितीयव्याप्तावप्य-
 साधारणं समाधानमाह अपि चेति सन्देहे सतीति । तत्पुरुषबहुव्रीहिसन्देहे सतीत्यर्थः ॥
 असन्देहं प्रयोजनमिति । व्याकरणशास्त्रमनारम्भणीयं निष्प्रयोजनत्वादित्याशङ्कापरिहाराय रक्षोहा-
 गमलब्धसन्देहाः प्रयोजनमिति प्रतिज्ञातम् । सन्देहानुत्पादरूपं विवृण्वतेत्यर्थः ॥ इत्याद्युक्तमिति ।
 स्थूलपृषतीमनइवाहीमालभेतेत्यत्र श्रुतौ स्थूलपृषतीशब्दः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वेति सन्देहः । तत्र यदि
 कर्मधारयस्तदा पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणाया पृषद्वती बिन्दुमती स्थूला गौरेवाभिधीयते । बिन्दूनां
 स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा तत्र नादरः । यदा बहुव्रीहस्तदा स्थूलत्वस्य पृषद्विशेषणत्वेन बिन्दूनां स्थौल्य-
 मायाति, गोस्तु पृषद्वस्त्वमत्रायाति । स्थौल्ये तु नादरः । एवं च यदि स्थूलशब्दान्तोदात्तता तदा
 कर्मधारय इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ तथा चासन्दिग्ध इति । तथा च सन्दिग्धसमासत्वे सति यः पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयान्यासौ विवक्षितम् । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारय इत्यस्य
 सपुंसुपेति वा साधनं कृतेति वा स्वरेण विनिर्णय इति तृतीयातत्पुरुषत्वं ज्ञातव्यम् । सामर्थ्याभावेनेति ।
 समस्यमानयोः पुंसोर्मध्ये पूर्वान्ते स्वरिते सतीति ह्यत्र विवक्षितो वाक्यार्थः । न चैतदर्थमभिधानेऽयं समासः
 शक्तोऽस्मात्तथाऽप्रतीतेः । अतोऽत्र न सामर्थ्यम् । उक्तं हि काशिकायाम् । विग्रहवाक्यार्थमभिधाने
 यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति । तथा च समर्थः पदविधिरित्यधिकारात् प्रकृते च सामर्थ्या-
 भावात्कथं समास इत्यर्थः । स्यादयं दोषो यदि पूर्वान्ते स्वरिते सतीति वाक्यार्थोऽत्र विवक्षितः स्यात् ॥
 न चैवम् । किन्तु पूर्वान्तः स्वरितो यस्य स इति वाक्यार्थस्य विवक्षणात् । नन्वेवमन्यपदार्थभूतविशेष्य-
 प्रातिपादकपदाभावात् साकाङ्क्षं वाक्यमपूर्णमित्यत आह समासप्रातिपदिक इति । तथा चाध्याहारेण
 वाक्यस्य निराकाङ्क्षतेति भावः । न चैवं पुंसोरिति निर्धारणः सङ्गतिः । पुंसोः सम्बन्धिनि सामान्यप्राति-
 पदिक इति विवक्षितत्वान् विशेषणम्येति । चित्रगुप्त्यादौ चित्रादिविशेषणपदानां पूर्वनिपातदर्शना-
 दिति भावः ॥ समाधानमाह ॥ विशेषणेत्यादिना ॥

श्री० — पुंलिङ्गयोरिति । कन्यायाः प्रियः कन्याप्रियः । धान्यानां पतिः धान्यपतिरिति
 पृष्ठीनपुरुषसमासौ । पृष्ठीतत्पुरुषसमासे च कन्याधान्यशब्दौ कन्याधान्यराजन्यमनुप्याणामन्तरिति

फिट्सूत्रेण स्वरितान्तत्वेन निपातितौ । ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरुक्तरीतेरत्रासम्भवात् । तथाच तत्र स्वरितपूर्व-
दान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्यभिचारः स्यादतः पुंलिङ्गये रित्युक्तम् । तथाच कन्याप्रियशब्दयोरुभयोः
पुंलिङ्गत्वाभावात् धान्यशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन पतिशब्दस्य च नित्यपुंलिङ्गत्वाभावाच्च व्यभिचार
इत्यर्थः । प्रकृते च ब्रह्माधिपतिशब्दयोरुभयोरपि पुंलिङ्गत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र केचिदिति । यो
बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्तः यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरिति व्याप्तिद्वयं विवक्षितम् ।
स्वरविनिर्णय इति स्वरस्य निर्णयताया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरभिप्रेतेति गम्यते । प्रकृते समा-
निर्णयार्थमुपात्तत्वाद्वितीयापि । एवं च व्याप्तिद्वयेऽपि केचिद्वैयाकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः ।
तथा हि न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति । ब्रह्मचारी परिस्पन्दो यस्य स ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहि-
समासे स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावेन व्यभिचारात् । चारिशब्दशब्दस्य इन्द्रप्रत्ययान्तत्वात् । तस्य च कृद-
तिङितिसूत्रेण कृत्योक्तेः । गतिकारकोपपदान्कृदिति सूत्रेण कृदन्तस्योदात्तस्वरविधानात् । पूर्वपदे
ब्रह्मचारिपदे अन्तस्येकारस्योदात्तस्वरवत्त्वेन स्वरिनस्वरवत्त्वाभावात् । ननु समासस्येति सूत्रेण समास-
स्यानुदात्तत्वोक्तेर्ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति समासान्तद्वयकारस्थानकारस्योदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यवशिष्ट-
स्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वप्राप्त्या न व्यभिचार
इति चेत् । उच्यते । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । अत्र पूर्वपदग्रहणं पूर्वपदस्वरे उदात्ते स्वरिते वा
वर्तते । तथाच बहुव्रीहौ समासे पूर्वस्य पदस्य यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा स प्रकृत्या भवति ।
स्वभावेनैवावतिष्ठते । न विकारं समासान्तोदात्तत्वप्रत्युक्तमनुदात्तत्वमापद्यत इति सूत्रार्थः । अयं च
समासस्येति सूत्रविहितं यत्समासान्तोदात्तत्वं तत्प्रयुक्तम् यदनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादिसूत्रविहित-
मनुदात्तत्वादि तदपवादः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे कृदन्तत्वप्रयुक्त
प्रकृतिस्वरस्योदात्तस्वरस्य स्वभावेनैवावस्थितत्वेनानुदात्तत्वादिरूपविकाराभावात्स्वरितपूर्वपदान्तत्वं-
नास्तीति व्यभिचारः स्यादेव । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयापि व्याप्तिरयुक्ता ।
आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् । तथाहि । आर्यशब्दो हि
ण्यदन्तः । ऋगतावित्यस्मान् ण्यप्रत्यये णकारतकारयोर्लोपे ऋवर्णस्थाकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे
णित्वादादिवृद्धौ च मत्यामार्येति रूपम् । एवं च ण्यप्रत्ययस्य नित्वात्तदन्तस्यार्थपदस्य तित्स्वरान्तमिति
सूत्रेण स्वरितान्तत्वादर्यब्राह्मण इति समासस्य स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्यभिचार इति
व्यभिचारद्वयं साधारण्येन परिहरति सामान्यलक्षणे इति । सामान्यसूत्रेत्यर्थः । विशेषलक्षणै-
र्विशेषसूत्रैः ॥ सत्र विशेषलक्षणानीत्यादि । तथा च पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहत्वमेप्यतीति महाव्या-
करणसूत्रं सामान्यसूत्रम् । तथाच यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्त इत्युत्सर्गः । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द

इत्यादौ तु बहुव्रीहिव्येऽपि गतिकारकोपपदात्कृदिति विशेषसूत्रेणोदात्तस्वरविधानेनापवादसद्भावात्.
 व्यतिरिक्तस्थलेऽयं नियमः । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरित्यपि सामान्यव्याप्तिरुत्सर्गः च ।
 आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि कर्मधारयसमासप्रापक आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरिति कर्म-
 धारयसमासप्रापक आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरिति कर्मधारयसमासविधायकविशेषसूत्रापवादसद्भावाच्च्यतिरिक्त-
 स्थलेऽयं नियम इति भावः । आद्यव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह किञ्चानेनेति ।
 पूर्वान्तस्वरित इत्यनेन बहुव्रीहौ पूर्वपदेन प्रकृतिस्वरवस्त्वमुपलक्ष्यते । एवंच यो बहुव्रीहिः स प्रकृति-
 स्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । प्रकृतिस्वरश्च धातुस्वरः । स च क्वचिदुदात्तः
 क्वचित्स्वरितः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे प्रकृतिस्वरवस्त्वमस्येव ।
 भारीत्यत्र चरधातोर्गुप्तप्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वेनोदात्तस्वरवस्त्वात् । प्रकृते च ब्रह्माधिपतिरित्यत्रेन्द्रशत्रुरित्यत्र
 च बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मपदे इन्द्रपदे च प्रकृतिस्वरवस्त्वं वर्तत एवेति न व्याप्त्यसम्भवः । कथं
 प्रकृतिस्वरवस्त्वमस्तीत्यत आह ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वादिति । उदात्तस्वरितयोः मयोरपि
 प्रकृतिस्वरत्वेनात्रोदात्तस्वराभावेऽपि स्वरितस्वरसद्भावात्प्रकृतिस्वरवस्त्वमक्षतमिति भावः । द्वितीयव्याप्तौ
 व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह अपि चेति ॥ सन्देहे सतीति । अत्र तत्पुरुषशब्देन कर्मधारयो
 ग्राह्यः 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति सूत्रेण समानाधिकरणतत्पुरुषस्य कर्मधारयः बोक्तेरिति
 ज्ञेयम् । तथा चैवं सन्देहं व्युत्पाद्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वं यदोक्तं तदा सन्दिग्धसमासत्वे
 सतीति विशेषणं हेतावभिप्रेतमिति सूचितं भवति । तथाच सन्दिग्धसमासत्वे सति यः प्रकृतिस्वरोपेत-
 पूर्वपदः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयव्याप्तौ विवक्षितत्वात् । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारयत्वस्य निर्णीतत्वेन
 सन्दिग्धसमासत्वरूपविशेषणाभावेन तद्विशिष्टहेतोरेवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं सङ्गतमिति भावः ॥
 विशेषणस्येति । स्वरितेतिविशेषणस्येत्यर्थः ॥ कामचारित्वादिति । तथाच पूर्वान्त इत्यस्यैव
 विशेषणत्वमभिप्रेतमिति भावः ॥ विशेषणस्येति । स्वरितेति विशेषणस्येत्यर्थः ॥ कामचारित्वादिति ।
 तथाच पूर्वान्त इत्यस्यैव विशेषणत्वमभिप्रेतमिति भावः ॥ आहितेति । आहितोऽग्निर्येनासावित्यात्राहि-
 तशब्दस्य परनिपातेनाग्न्याहित इति भवति । एवं स्वरितः पूर्वान्तो यत्रेत्यत्रापि स्वरितशब्दस्य परनिपातेन
 पूर्वान्तस्वरितं त्युक्तमित्यर्थः । उत्तरवाक्यबलेन ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः ।

च० — अत्रकेचिदिति । बहुव्रीहित्वे स्वरितान्तपूर्वपदावयव क्वचनिरूपिता स्वरितान्तपूर्वपदावय-
 वत्वे बहुव्रीहित्वनिरूपिता च व्याप्तिर्द्वयमभिप्रेयते । स्वोदाहृतमहाव्याकरणासूत्रस्य स्वरविनिर्णयार्थताया
 मूलकाराभिहिततयाऽऽद्या प्रकृते समासनिर्णयार्थं तस्य तदुदाहृततया द्वितीयापि । इत्थं च दर्शित-

ग्रन्थकृदभिप्रेतव्याप्तिद्वये केचित्पाणिनीया अनैकान्त्यमुद्भावयन्तीत्यर्थः । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहिघटकपूर्वावयवभूतब्रह्मचारिपदस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्ततया स्वरितांतपूर्वपदावयवकत्वाभावेन सामासिकान्तोदात्तत्वस्य च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यपोदिततयाद्यव्याप्तिर्भाक्षीदेव । आर्य-ब्राह्मण आर्यकुमार इति कर्मधारयघटकपूर्वावयवभूतार्यपदस्य ऋहलोरित्यनुशिष्टण्यदन्तत्वेन तित् स्वरिति स्वरितान्ततया तत्र च बहुव्रीहित्वाभावेनार्यो ब्राह्मणकुमारयोरित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेन सामासिकान्तोदात्तत्वस्याप्यप्राप्तया द्वितीयाऽपितथैव । प्रकृतौपयिकद्वितीयव्याप्तेरेव विचार्य-तायामपि प्रथमव्याप्तिरपि सूत्रार्थतया मूलकारामिहितेति सापि विचार्यत इति हृदयम् । विशेषवतेत्यादिमामान्यशब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पना क्रियत इत्यर्थः । सामान्यलक्षणोति । करणसाधनत्वं तलक्षणशब्दोऽयं च सूत्रवचनः । उत्सर्गशास्त्रप्राप्तं हीत्यर्थः । तत्रेति । महाव्याकरणस्थानी-त्यर्थः । विशेषलक्षणनीति इत्थं च नाज्ञ लौनपदान्तद्विर्वचनआतोनुपसर्गेकइत्यादिविशेषशास्त्रापोदितसूत्र एव तुल्यास्यप्रयत्नम् अत्र परस्मिन्कर्मणीत्यादिकमुत्सर्गशास्त्रं च गतीति । ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुप्रातिपदिकयोश्च स्वरितांतपूर्वपदावयवयोः समासान्तगविधायकविशेषानुशासनवैधुर्येण विशेषशास्त्रानपोदिततया तत्रोत्सर्गशास्त्रमनङ्कुशं संचरतीति भावः । प्राक् विशेषलक्षणगापर्यालोचननिबन्धना शङ्का निर्दलेति समाधाय संप्रति महाव्याकरणसूत्रस्यान्यदीयानैकान्त्यशंकापनोदकं पाणिनीयसूत्रार्थमनुसंधानमर्थोत्तरमभिदधान आद्यव्यामौ समाधत्ते । किंचेति । अनेन सूत्रेण महाव्याकरणस्थसूत्रेण । उक्तमर्थं पक्षनिर्देशनयोः संगमयति । ब्रह्मेत्यादि । स्वरितांतत्वादिति । समासदशायामपीतिपूरणीयम् । इत्थं च बहुव्रीहित्वे प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपदावयवकत्वनिरूपिता व्याप्तिरेवोपेयते न स्वरितांतपूर्वपदावयवकत्वनिरूपितेति नानैकांत्यशंकाऽवकाश इति भावः । अर्थांतराभिधानमपि मूलकृदभिप्रेतमित्यत्र तदीयविन्यासमेव प्रमाणयति । अत एवेति । दर्शितव्याप्तेर्मूलकृदभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । श्रूयमाणसौत्रविन्यासमनुसंधान एव विशेषादर्शनादिघटितसामग्री-निष्पाद्यसमासविशेषत्वतदभावकोटिकसंदेहदशायामेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुव्रीहित्वाद्यवधारकमिति पस्पशायां भाष्यकृदुक्तदिशा द्रढयन् द्वितीयव्याप्तौ समाधत्ते । अपि चेति । संदेहे स्तीति । तत्तुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयइत्यनुशासनात्कर्मधारयत्वबहुव्रीहित्वकोटिकसंदेहे सतीत्यर्थः । यथोक्तमिति । पस्पशायां किं प्रयोजनं व्याकरणस्येतिशंकापनुत्तये रक्षोहागमलब्धसंदेहाः प्रयोजनमित्यभिधाय एवं वा समास अन्यथा वेत्यादिसंदेहाभावः प्रयोजनमिति स्फुटीकृतं भाष्यकृतेत्यर्थः । अत्र व्याकर्तारः । असंदेहः । संदेहप्रागभावमित्यर्थः । वैय्याकरणस्य संदेहाभावेन तद्व्यवसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । संदेहं व्युत्पाद्येति । सूत्रा चासौ पृथ्वी चेति कर्मधारयः । अत्रपृथ्वीशब्दो मत्वर्थलक्षणया पृथ्वी विंदुमती धेनुमाह । सूत्रा च सैव । विदूनां स्त्रौव्यं तानवं वा यथा तथास्तु । म्थूलानि पृषंति यस्यामिति

बहुव्रीहिः । अत्र मलौच्यं पृथगमेव लभ्यते । मलौच्यं तानवं वा गोरस्त्विति विशेष इति व्याचक्षते । इत्थं व्याख्याने संदेहे सति स्वरेण समासनिर्णयार्थमिदमुच्यते इति सौधवचनेनभाव्यकाग्रीयेण कर्मधारयबहुव्रीहि-संदेहोत्तरकालीनस्वरविशेषानुसंधाननिवर्त्यत्वाभिधानेन च संदेहप्र-वंसस्य प्रयोजनवाध्यवसित्या संदेहपदं संदेहप्रागभावार्थकतया व्याख्याय वैय्याकरणस्य संदेहाभावेन रतद्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यमित्यात्मीयोक्तेरसं-देहः संदेहप्रागभाव इति कैश्चिदोक्तेश्च तादृक्सौधभाष्यग्रंथाभ्यामैककंठ्यं विभादनीयम् । असंदिग्ध इति । विशेषलक्षणार्थाधीनविशेषदर्शनदशयां संदेहानास्कंदित इत्यर्थः । असङ्गतमिति । सामानाधिकरण्यप्रत्या-सक्त्या संदिग्धसमासत्वविशेषितपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वस्यैव बहुव्रीहित्वव्याप्यतोपगमेन निर्णीतकर्मधारयत्वके-आर्यब्राह्मणइत्यादौ सामानाधिकरण्येनैकविशेषितापराधिकरणतायां सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वस्य तत्रतया तद्राहित्यनिबन्धनहेतुताऽवच्छेदकविशिष्टाभावेन द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाविच प्रकृतसाध्या-भाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वरूपनैकात्यानवकाशादिति भावः । सामर्थ्याभावेनेति । पुंस्त्रिगपदद्वयघटिनसमासघटकपूर्वपदरूपावयवे स्वरिते सतीति प्रकृताभिमतार्थबोधने पूर्वान्तस्वरित इत्यस्य सामर्थ्याभावादित्यर्थः । विशेष्यवाचकसमभ्यंतपदाभ्याहारात् क्षतिरिति समाधत्ते । समा-सेति । पुंसोः समस्यमानपुंसोः संबंधिनि समासप्रातिपदिक इति योजनेत्यशयः । बहुव्रीहावितिसप्तमीविशे-षणे बहुव्रीहावितियोगेनेत्यर्थः । चित्रगुरित्यादौ विशेषणाभिधायकचित्रादिपदानां विशेष्याभिधायकगोपदा-दितः पूर्वनिपातदर्शनादित्यपि स्थितं कामचारित्वादिति । अपूर्वान्नप्रतियोगिकस्वरितानुयोगिकशेदानुमाप-कत्वरूपभेदकत्वात्मकविशेषणत्वं पूर्वान्तत्यस्यस्वरितातप्रतियोगिकपूर्वतानुयोगिकभेदानुमापकत्वरूपभेदक-त्वात्मकविशेषणत्वं स्वरितत्यस्य च संभवतीति प्रकृते स्वरितपदस्यैव विशेष्याभिधायकत्वोपगमात् क्षति-रिति भावः तत्पदस्य विशेषणाभिधायकतामूरीकृत्यापि पाणिनायदिशा समाधत्ते । आहितेति ।

सु० — एवं पुनरुक्तिप्रसङ्गनोत्तरवाक्यबलेन च “कृतं मत्यमिति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्न-विषयत्वमुपपाद्य सङ्क्षेपेण व्याख्यातं वाक्यं विस्तरेण व्याख्याति । श्रुतमिति ।

कृतं सत्यं परं ब्रह्मत्याद्युद्देश्य द्वितीयका ॥

विमक्तिरूप-वैरूतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ॥

इत्यादीति सुपां सुलुगिति प्रथमाया लुक् । इत्यादिपूर्वार्धस्थं यत्तदजातं तत्रस्थमिति वा । द्वितीयेत्येतावत्पुच्यमाने कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयते । प्राबल्यात्कारकविभक्तेः । न च तत्स-म्भवति । क्रियापेक्षत्वात्कर्मत्वस्य । अत्र च क्रियाऽभावात् । अत उद्देश्यद्वितीयेत्युक्तम् । तर्हि प्रतिशब्देन भाव्यम् । सत्यम् । अध्याहरिष्यते । श्रौतप्रयोगदर्शनादकारान्तो रेतशब्दो

वा समासान्तोऽप्रत्ययः वाऽनुसर्तव्यः ॥ ऊर्ध्वरेतादिरिति । ऊर्ध्वरेतमित्यादिपदावयवभूता ।
एवं रुद्रगोचरेतिदत्पूर्वं विष्णुगोचरेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं विषयविभक्ती तदर्थं चोक्त्वा
योजनामाह तस्मादिति ।

तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः ॥

ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥

उक्तश्रुतिसमुदायात् ॥ ऊर्ध्वरेता इत्येतदुलपक्षणमित्याशयेनोक्तम् व्रते स्थित
इति ।

शे०— सङ्क्षेपेणेति । विष्णुवाक्यमुक्तमन्यत्रेत्यादिना पूर्वोत्तरार्धविषयप्रदर्शनेनोर्ध्वरेतं च
तत्प्रतीत्यनेनान्वयप्रदर्शनेन चेत्यर्थः ॥ विस्तरणेति । विषयविभक्तितदर्थकथनेनेत्यर्थः । अतो न
पौनरुक्त्यमिति भावः । ननु विभक्तिविशेषणत्वादित्यादिभिर्भवितव्यम् । इत्यादीति तु कथमित्यत
आह इत्यादीतीति । अत्र पक्षे विभक्तिविशेषणप्रथमाः शब्दादसलुक्कल्पनाभिया पदजातविशेषणता-
मङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह इत्यादीति । अत्र पक्षे तत्रस्थेति पदाभ्याहार इति ध्येयम् ॥ प्राबल्यादिति ॥
उपपदविभक्तेः सकाशादिति शेषः । अन्तरङ्गक्रियासम्बन्धापेक्षकारकनिमित्ताया विभक्तेरप्यन्तरङ्गत्वात्
बलीयस्त्वमिति भावः । अत एव कर्मणि द्वितीयाया हरिं भजतीत्यादौ सावकाशत्वान्नमोयोगे चतु-
र्थ्याश्च नमो देवेभ्य इत्यादौ सावकाशत्वान्नमस्करोति देवानित्यादौ द्वितीयाचतुर्थ्योः प्रसङ्गे परविप्रति-
षेधेन चतुर्थ्या एव प्रभक्तावपि तस्या उपपदविभक्तिव्येन दुर्बलत्वात्कर्मणि द्वितीयायाश्च कारकविभक्ति-
तया प्राबल्यात्तथैव चतुर्थ्याप इति ध्येयम् ॥ अध्याहरिष्यत इति । ततश्च विष्णुभक्तत्वप्रकारं
प्राप्तस्य चैत्रस्य विष्णोश्च विषयविषयिभावस्य प्रतिना द्योतनादिस्थंभूताख्याने 'लक्षणेत्थंभूताख्याने'ति
सूत्रेण कर्मप्रवचनीयत्वात्प्रतिशब्दस्य तद्योगे कर्मप्रवचनीयश्रुते द्वितीया इत्यनेन द्वितीयावदत्रापि तद्वत्त-
स्थितत्वप्रकारं प्राप्तस्य रुद्रस्य विष्णोश्च विषयविषयिभावस्य प्रतिना द्योतनादिस्थंभूताख्याने कर्मप्रवचनीय-
प्रतिशब्दयोगे द्वितीयेयमिति भावः । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः । एवमर्थेषु विषयभूतेषु
प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः । लक्षणं । वृक्षं प्रति । परि । अनु वा विद्योतते विद्युत् ।
इत्थंभूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा । भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा । हरेर्भाग
इत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् षत्वम् । एषु किं,
परिषिञ्चति । यद्वा । नात्र प्रतिः कर्मप्रवचनीयः किन्तु तद्व्रते स्थितिरूपक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः ।
तथा च 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चने'त्यादाविवाकर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगे उभसर्वतसोः कार्येति

वार्तिककृद्गुणगीत्या द्वितीयेयमित्यर्थः । (उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽपि दृश्यते । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरिलोकं हरिः । अन्यधिलोकम् । अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति मिश्रितम् । तस्य परमाग्नेडितम् । द्विरुक्तस्य परं रूपमाग्नेडितसंज्ञं स्यात् । पटपटेति । आग्नेडितं द्विभिरुक्तमिति च । उपसर्गाः क्रियायोगे । प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः) ननु रेतःशब्दस्य सकारान्ततया रेतआदिरिति भाष्ये भवितव्यम् । रेतआदिरिति तु कथमित्यत आह श्रौतेति । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमिति श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ समासान्त इति । ऊर्ध्वं रेतो यस्येति बहुव्रीहिसमासात्तद्धिता इति बहुवचनज्ञापिततद्धितगतिवैचित्र्याद्भुप्रत्यये डित्वाद्ध्वरेतशब्दस्य टिलोपे च सत्यकारान्तोर्ध्वरेतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । एवमित्यस्यैव विवरणम् रुद्रगोचरेतिवदिति । यद्वा । यथा पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपादयितुं विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेति विभक्तिविशेषणमुक्तमेवं विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यस्यापि विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यतो न्यायसूचनाय रुद्रगोचरेतिवदित्युक्तम् । एवं चात्रैवमित्यस्य व्यर्थमिति शङ्का निरस्ता भवति ॥ उक्तयुक्तीति । कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यतीत्यादिनोक्तपौनरुक्त्यादियुक्तिसमुदायादित्यर्थः ।

स० — ननुर्ध्वरेतादिरिति कथं । रेतःशब्दस्यसकारान्तत्वेनोर्ध्वरेतआदिरिति वक्तव्यमित्यत आह श्रौतप्रयोगदर्शनादिति ॥ तद्धिता इति बहुवचनेन ज्ञापिततद्धितगतिवैचित्र्यादिति भावः ॥ समासान्त इति ॥ ऊर्ध्वरेतेति । समासान्ते डप्रत्यये टिलोपे अकारान्तोपपत्तिरिति भावः ।

प० — उत्तरेति । ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः ॥ सुपांसुलुगितीति । 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाङ्ग्यायाजाल' इति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्राबल्यादिति । उपपदविभक्तित इति शोध्यम् । ननुर्ध्वरेतादिरिति कथम् । रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेन ऊर्ध्वरेतआदिरिति भाव्यमित्यशङ्क्य समाधत्ते श्रौतप्रयोगेति । 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' इति श्रौतप्रयोगेत्यर्थः ॥ उक्तयुक्तीति । पौनरुक्त्यापत्तिवाक्यशेषवरूपमुक्तिद्वयाद्वाक्यशेषस्य बहुव्रीहिवद्योतकमुक्तिबलाच्चेत्यर्थः ।

या० — सुपांसुलुगिति । 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाङ्ग्यायाजालः' सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाङ्ग्यायाजाल इतीतरैतयोर्गो द्वन्द्वः । एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः । ऋजवः

सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते जसः सुः । आर्दे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते लुक् । मती । मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । सखाया इति प्राप्ते औकारस्य आ । नताद् ब्राह्मणं । नतमिति प्राप्ते अम आत् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । न युष्मे वाजबन्धवः । यूयं वयमिति प्राप्ते जसः शे । यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वात् । उरुया । उरुणेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । अनुष्टुभ्याजयामसि । अनुष्टुभा इति प्राप्ते डया । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् इत्युदाहरणानि । तथा चार्दे चर्मन्नित्यत्र यथा सप्तम्यालुक् एवमत्र प्रथमाया लुगिति भावः । अत उद्देश्येति । तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेन द्वितीयेति भावः ॥ प्रतिशब्देनेति । प्रतिशब्दश्च लक्षणेऽथम्भूताख्यानेत्यनेन कर्मप्रवचनीय इति भावः । ननु ऊर्वरेतादिरिति कथं । रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेनोर्ध्वरेतादिरिति वक्तव्यमित्यत आह श्रौतप्रयोगेति । ऊर्वरेतं विरूपाक्षमिति श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ समासान्त इति । ऊर्वरेता इति समासान्ते इप्रत्यये टिलोपे अकारान्तोपपत्तिरिति भावः ॥ एवं रुद्रगोचरेति दि ते । यथा पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपादयितुं विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेति विभक्तिविशेषणमुक्तम् । एवं विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यपि तद्विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यतो न्यायसूचनाय रुद्रगोचरेतिवदित्युक्तम् । एवं चात्र एवमित्यस्य वैयर्थ्यमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् ॥

श्री० — कर्मणि द्वितीयैव कुतः प्रतीयेतेत्यत आह प्राबल्यात्कारकविभक्तेरिति । परंब्रह्म प्रति रुद्रो ब्रते स्थित इति कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीयाया विहितत्वादुपपदविभक्तिर्जाता । कर्मणि द्वितीयेति विहिता कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिः कारकविभक्तिः । नतश्चोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गम्यमीति न्यायात्कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयत इत्यर्थः । तदर्थं विभक्त्यर्थमुद्देश्यद्वितीयारूपत्वम् ॥ उपलक्षणमिति । विष्णुं परं ब्रह्म प्रति ऊर्वरेता इत्यस्यान्वयाभावादुपलक्षणतया ब्रते स्थित इति ब्राह्ममित्यर्थः । तथा च ब्रते स्थित इति पदमध्याहार्यमिति भावः ।

च० — सुपाभिति । 'सुपां सुलूक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' सुपांस्थाने सुः । लुक् । पूर्वसवर्णाः । आ । आत् । शे । या । डा । डया । याच् । आल् । एते आदेशाः स्युः । ऋजवःसंतु पन्थाःपन्थान इति प्राप्ते जसः सुः । परमे व्योमन् । व्योम्नीतिप्राप्ते डेरुक् । धीतीमतीसुष्टुती । धीत्यामत्यासुष्टुयेतिप्राप्ते पूर्वसवर्णः । यासुरथारथीतमादिविस्पृशा अश्विना । यौ सुगथौ दिविस्पृशावितिप्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणं । नतमितिप्राप्ते आत् । नयुष्मेराजबन्धवःअस्मेइन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमितिप्राप्ते शे । उरुयाधृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेतिप्राप्ते या । नाभापृथिव्याःनाभावितिप्राप्ते डा । अनुष्टया च्यावयतात् । अनुष्टानमनुष्टा । आडो डया । साधुया ।

माधुनेतिप्रोमे वाचा वसता वसेत् । वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति उदाहरणानि । तथा चात्र प्रथमायाः लुगिति भावः । प्राबल्यादिति । ग्रामे गच्छतीत्यादौ कर्मणि द्वितीयाया हरये नम इत्यादौ नमःशब्दसमभिव्याहारे चतुर्थ्याश्च सावकाशतया नमस्वरोति देवानमस्यति देवानित्यादौ विप्रतिषेधशब्देन चतुर्थ्या एव प्राप्तौ तस्या उपपदविभक्तित्वेन दुर्बलत्वात् कर्मणि द्वितीयायाश्च कारकविभक्तित्वेन प्राबल्यात्तयैव चतुर्थी बाध्यत इति हृदयं । उद्देश्यद्वितीयेति । तथाच नेयं कर्मणि द्वितीयेत्यनुशिष्टा द्वितीया किंतु कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेनानुशिष्टेति भावः । कर्मप्रवचनीयसमभिव्याहारविरहात्कथं तेन सेत्यत आह । अध्याहरिष्यत इति । भक्तो विष्णुं प्रतीत्यादौ चैत्रादिवृत्तिभक्तिविषयतामापन्नस्य विष्णोस्तद्विषयकभक्तिमत्तामापन्नस्य चैत्रादेश्च भक्तभजनीयभावसंसर्गे द्योत्ये लक्षणेत्यंभूताख्यानेत्यनेनेव प्रकृतेऽपि रुद्रकर्तृकोपासनारूपव्रतविषयतामापन्नस्य विष्णोस्तद्विषयकोपासनारूपव्रतकर्तृतामापन्नस्य रुद्रस्य च दर्शितसंसर्गे द्योत्ये 'लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवत्पाम्नु प्रतिपर्यनव' इत्यनेन प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'त्यनेनात्र द्वितीयेति भावः । नायं प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः किंतु तद्व्रते स्थितिरूपक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः । नतश्च बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचिदित्यादाविवाहितः परितः समयानिकषासाप्रतियोगेऽपीत्यनेन द्वितीयेत्यपि न्यभात्यः । ननु भाष्यकारीय ऊर्ध्वरेतादिरिति विन्यासो न संगच्छते । रेतःशब्दस्य सकारांततया रेतःआदिरिति भवितव्यत्वादित्यत आह । श्रौतेति । 'ऊर्ध्वरेतं' विरूपाक्षमित्यादि श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । भमामात इति । तद्धिता इति बहुवचनज्ञापिततद्धितगतिवैचित्र्यात् बहुव्रीहिप्रकृतिकुटुम्बप्रत्यये नन्य इतिवादिशेषे चाकारांततोपपद्यत इति भावः । एवं रुद्रगोचरेतिवदिति । यथा पूर्वोत्तरद्वयस्य विषयभेदप्रत्यायनफलकम् विभक्तिजदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेतिविभक्तिविशेषणमुक्तं तद्विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यपि तद्विशेषणमभिधानान्यमित्यर्थः । रुद्रगोचरेतिवदिति च न्यायसूचकं ।

मु० न केवलमुपपत्तिबलादेवं श्रुत्यर्थो व्याख्यायते । अपितु श्रुत्यन्तरसमाख्यानादपीत्याह ऋतमिति ।

कुरुं मय्यंशं ब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः ॥

ऊर्ध्वरेता ध्यायतीह शङ्करो नीललोहितः ॥

इत्यर्थमेतमेवाह नीलश्रीवश्रुतिः परा ॥

आश्वर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ॥

ध्यायति । तमेव । अनेन ध्यायतीत्यध्याहारेण कर्मणि वा द्वितीयेति ज्ञायते । आश्वर्वणीत्युक्ते प्रसङ्गात्तापनीयश्रुतिरित्येव प्रतिभाति ॥ अत उक्तम् ॥ पराऽन्येति । तर्हि

किं नामधेया । नीलग्रीवश्रुतिः । एवं पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयतया व्याख्यानेन लब्धमाह परं ब्रह्मेति । ऋतं सत्यमित्यस्यां श्रुतौ प्रतीतमिति शेषः । तस्मात्पूर्वार्धस्य विष्णुविषयत्वात् ।

प० — परंब्रह्मेत्यस्योच्यते इत्यनेनान्वितत्वाद्वायतीत्यस्य कर्मपक्षायामाह तमेवेति ॥ अनेनेति । समाख्याकथनेनेत्यर्थः ॥ कर्मणि वा द्वितीयेति । प्रागुद्देश्यद्वितीयेत्युक्ता द्वितीयेत्यर्थः ।

श्री० — पराऽन्येति । परा अग्न्या तापनीयश्रुतिमित्रा । आथर्वणी अथर्वणवेदेष्वा । नील-
ग्रीवश्रुतिर्नीलग्रीवप्रतिपादकत्वेन तन्नाम्नी श्रुतिः । तन्नामिका शाखाऽस्तीत्यर्थः ।

सु० — बाधकान्तरमाह । तदेवेति ।

तदेवर्तमिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः ॥

अवधारयन्ती तस्यैव ह्युत्पादिकमञ्जमा ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति पूर्वार्धोऽपि यदि रुद्रविषयः स्यात्तदा तदेवर्तं तद-
मत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिस्तस्य विष्णोर्ऋतत्वादिकं कथमञ्जसा कवीनां
सम्मत्या प्राह । परस्परविरोधेनान्यतरश्रुतेरप्रामाण्यं प्रसज्येतेति भावः । ऋतमिति श्रुती
रुद्रस्य ऋतमत्यब्रह्मत्वादीन्याह । तदेवेति (च) श्रुतिर्विष्णोः । तत्र श्रुतिद्वयबलाद्द्वयोरपि
ऋतादिशब्दवाच्यत्वे क्वास्ति विरोध इत्यत उक्तम् तस्यैवेति । तत्कथमित्यत उक्तमवधारय-
न्तीति । विरोधे चाऽद्यश्रुतेरेव बाधो युक्तः । तदेवेति श्रुतेः प्रबलत्वाच्चैतच्छ्रुत्या आपातप्रती-
तिजभ्रान्तिबाधात्मकत्वादवसीयते । न ह्यप्राप्तप्रतिषेधो युज्यते । नापि श्रुत्याभासाद्विना तत्-
प्रापकमस्तीति ।

शे० — क्वास्ति विरोध इति । ततश्च नान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्त्वेवं
परस्परविरोधेनान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यप्राप्तिस्तथाऽपि तदेवर्तमिति श्रुतिविरोधेन ऋतं सत्यमित्यस्या एवाप्रा-
प्यमिति विवक्षितार्थासिद्धिरेव । ऋतं सत्यमिति श्रुतिविरोधेन तदेवर्तमिति श्रुत्यप्रामाण्येऽपि परस्पर
विरोधप्रयुक्तान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यनिर्वाहादित्यत आह विरोधे चेति ॥ आद्यश्रुतेरिति । प्रथममुदाहनाया
ऋतं सत्यमिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ तच्चेति । प्राग्व्यमित्यर्थः ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतेतात्पर्यापरिज्ञाननिमित्तक-
भ्रान्तिबाधात्मकत्वादित्यर्थः । ननु तदेवर्तमित्यस्याप्राप्तप्रतिषेधकत्वं तस्यैवोपपन्नत्वान्प्राप्तप्रतिषेधकत्वेऽपि
वा प्रमाणान्तरेणैव तत्प्राप्तिसम्भवाच्च श्रुत्यापातप्रतीतिजभ्रान्तिबाधात्मकत्वसिद्धिरित्यतः पक्षद्वयं क्रमेण
दूषयति न हीत्यादि । नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्यो न दिवीत्यप्राप्तप्रतिषेधवदिहापि स्यादिति चेन्न । तत्र
हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति विधिस्तुत्यर्थतया तदुपपत्तावपि प्रकृते तदभावादित्याशयः ।

श्री० — तत्रेति । प्राबल्यमित्यर्थः ॥ एतच्छ्रुतीति । कृतं सत्यमिति श्रुतीत्यर्थः । आपानेति । पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयकत्वाननुसन्धा उदशायमित्यर्थः ॥

मु० — ननु तर्हि रुद्रस्य विष्णोवात्मकत्वेनाविरोधोऽस्तु । पुनरुक्तिपरिहागयोत्तरार्धोक्तो विरुद्धाक्षस्त्वप्यगो भविष्यति । एवं तर्हि विष्णोरेव ब्रह्मशब्द इति क्वास्ति सौत्रस्य हेतोर्व्यभिचारः । न हि एके व्यभिचारः शङ्क्यत इति । किञ्च रुद्रादीनां सर्वेषां प्रलयेऽसतां सृष्टावीश्वरा-
ज्जन्मदातां ब्रह्मत्वं कथमुपपद्यते । जन्मादिमन्वेव तेषां कुतोऽवगम्यत इत्यत आह एकइति ।

अनु० — एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥

वासुदेवोऽय एवासीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥

नेन्द्रसूर्यौ न च गुह्यो न सोमो न विनायकः ॥

इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगा ॥

इत्यादिवाक्यतो रुद्रादीनां प्रलयेऽभावो विष्णोरुत्पत्तिश्चावगम्यते ॥ उत्पत्ति-
मत्त्वेनावब्रह्मत्वे विष्णोरपि तथात्वं स्यात् । तस्यापि रामकृष्णादिरूपस्योत्पत्तिसद्भावादित्यत आह
विष्णोरिति । उत्पत्तिरुत्पत्तिवाक् । अवतारगा प्रादुर्भावविषया । न तु शरीरादिलाभलक्षणा ।
नत एतदित्याशङ्कायामेक इत्यादिपूर्ववाक्यं सम्बद्धयते । इत्यादिवाक्यतो विष्णोर्महाप्रलयेऽप्य-
वस्थानावगमादित्यर्थः । स्वरूपमात्रेणावस्थानेऽपि शरीरादिलाभलक्षणोत्पत्तिः किं न स्यादिति
चेन्न । स्वरूपसत्त्वस्य ब्रह्मशङ्करादावपि समानत्वेन 'न ब्रह्मे'त्याद्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति ।

शे० — विष्णोरिति । सकाशादिति शेषः । आदिशब्दोपात्त'तत एते व्यजायन्त विश्वो
हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्राः' इति वाक्यबलादवगम्यत इत्यर्थः ।

प० — 'इत्यादिवाक्यत' इति मूलानुवादपूर्वं शेषमाह इत्यादिवाक्यत इत्यादिना ।
शङ्कते ॥ उत्पत्तिमत्त्वेनेति । 'एक इत्यादिपूर्ववाक्यमि'त्यस्मिन्पक्षे 'इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरव-
तारगे'त्येकान्वय इति भावेनार्थमाह इत्यादिवाक्यतो विष्णोरिति ।

श्री० — उत्पत्तिश्चावगम्यत इति । इत्यादिवाक्यत इत्युक्तत्वाद्व्याक्यशेषे 'स मुनिर्भूत्वा
समन्विन्नयत्त एते व्यजायन्तः विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्राः ।' इत्युक्तत्वादिति भावः ।

सु० — ननु यदि ब्रह्मशब्दो विष्णोरेव तदा जीवादौ व्यवहारो न स्यात् । तथा च
ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसकप्रयोग इति न स्यात् । ब्रह्मणोऽधिपतिरित्यपि व्याहृतं स्यादित्याशङ्कां
परिहरन्नुपसंहरति मुख्यमिति ।

अनु० — मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात् ॥

अन्वेष्यमुख्यया वृत्त्या ब्रह्मशब्दाङ्गीकारालोक्तदोष इति भावः । अत एवापरं ब्रह्मेति प्रागुक्तम् ।

शे० — तथा च ब्रह्मत्वापेक्षयेति । अपरब्रह्मत्वापेक्षया शङ्करं नीललोहितमिति नपुंसकनिर्देश इति पूर्वोक्तं समाधानमसत्स्यादित्यर्थः ॥ व्याहृतं स्यादिति । अधिपतियुक्तत्वपरब्रह्मत्वयोर्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ उक्तेति । शङ्कितेत्यर्थः ।

प० — जीवादौ व्यवहाराभावे को दोष इत्यत आह तथा चेति । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमित्यादेः प्रथमान्तत्वेन नपुंसकप्रयोगः कथमित्यतो 'विरूपाक्षमुख्यमपरं ब्रह्मेति' मित्यत्र ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसक इति यदुक्तं तन्न स्यादित्यर्थः ॥ व्याहृतमिति । स्वस्यैव ब्रह्मत्वे स्वस्मात्स्वस्योत्तमत्वं व्याहृतमित्यर्थः ॥ प्रागिति । विरूपाक्षमुख्यमपरं ब्रह्मेति मित्यत्रेत्यर्थः ॥

या० — व्याहृतं स्यादिति । ब्रह्मण इत्यनेनाधिपतित्यस्य विष्णोरेव गृहीतत्वादिति भावः ।

सु० — ननु यद्यमुख्यतया ब्रह्मशब्दस्य विष्णोरन्यत्र वृत्तिरङ्गीकृता तर्ह्यन्नमयादयोऽप्यमुख्यब्रह्मतया कुतो न व्याख्यायन्ते । न ह्यत्र मुख्यब्रह्मत्वज्ञापकं किञ्चिदस्तीत्यत आह प्रस्तावइति ।

अनु० — प्रस्तावः परमिष्यपि ॥

अत्र हि ब्रह्मविदामेति परमिति परस्यैव ब्रह्मणः प्रस्तावः प्रसङ्गोऽस्ति । तेनोत्तरेषामपि ब्रह्मशब्दानां परब्रह्मविषयत्वनिश्चयान्नात्रामुख्यार्थाऽऽशङ्का कार्या । अपिशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः ।

शे० — वक्ष्यमाणेति । शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वरूपवक्ष्यमाणप्रमाणेत्यर्थः ।

प० — परस्यैवेति । परस्य प्राप्यत्वस्यैव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वाश्रवणोप्यन्यज्ञानेनान्यप्राप्तेरयोगाद्ब्रह्मविदित्यत्रापि परब्रह्मविदितिगम्यत इति भावः ॥ वक्ष्यमाणेति । मुख्यब्रह्मग्रह इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥

श्री० — वक्ष्यमाणेति । अनुपदमेव मुख्यब्रह्मेति मुख्यार्थे बाधकाभावरूपेत्यर्थः ।

सु० — अङ्गीकृत्य चेदं ज्ञापकमुक्तम् । वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वात् बाधकाभावाच्च नामुख्यार्थकल्पना युक्तेत्याह मुख्येति ।

अनु० — मुख्यब्रह्मग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते कचिन् ॥

असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ।

मुख्यधर्मोऽयमुख्यग्रहणं किं न स्यादिति चेत् (न) । मुख्यासम्भवे एवा-
मुख्याङ्गीकार इति व्याप्तेरित्याह असम्भवे हीति । यद्वा कथं तर्हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादौ
ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थग्रहणमित्यत आह क्वचिदसम्भवे हीति ।

श्लो० — नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्याद्यावपि शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रवाहस्य प्रथमप्राप्तत्वा-
त्प्रवाहाद्यन्वापस्याऽमुख्यार्थकल्पना न स्यादित्यतस्तत्र बाधकवशात्प्रथमप्राप्तस्य परित्यागेऽपि प्रकृते
बाधकाभावात् तत्परित्याग इत्याह बाधकाभावाच्चेति ।

श्री० — ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म वेद चेद्ब्रह्मैव जीव एव भवति न जीवभावोऽस्य गच्छतीति
द्वितीयब्रह्मशब्दस्य जीवरूपामुख्यार्थस्य गृहीतत्वेन तत्र स्यात् । मुख्यस्यैवात्र ग्रहणे ब्रह्माभेदप्राप्तेरिति
भावः ।

सु० — ननु नान्नमयादयः परमात्मा विकारवाचिनो मयदशब्दस्य श्रवणात् । परमा-
त्मनोऽन्नादिविकारत्वानुपपत्तेः । न च ब्रह्मशब्दानुपपत्तिः । अमुख्यार्थसम्भवात् । न च
एतावविरोधो मुख्यस्य बाधकाभावश्चेत्युक्तमिति वाच्यम् । विकारार्थस्य मयदप्रत्ययस्य
बाधकत्वात् । तत एव प्रस्तावस्याप्यपवादादित्याशङ्क्य तत्परिहाराय सूत्रम् ॐ विकारशब्दान्नेति
चेन्न प्राचुर्यादिति ।

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ

तत्रानन्दमयविषयावेवाक्षेपपरिहाराविति प्रतीतिनिरासाय सिद्धान्तांशं ध्याचष्टे
प्राचुर्यार्थाच्चेति ।

अनु० — ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ

प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः ॥

चशब्दोऽवधारणे । अत्र श्रुतौ । कुत इत्यत आह प्रतिपादिता इति । अयमर्थः ।
मयदशब्दो हि विकार इव प्राचुर्येऽपि मुख्यः । तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनात् । न च
ब्रह्मशब्दोऽन्यत्र मुख्यः । न च सावकाशेन निरवकाशस्य बाधोऽस्ति । अतो निरवकाशब्रह्म-
शब्दबलात्सावकाशस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वोपपत्तेर्न तद्वलादन्नमयादीनामपरमात्मत्वं कल्प्यमिति ।
एतेन विकारप्रवाहमध्यपतितत्वाच्चानन्दमयशब्दः प्राचुर्यार्थ इत्येतद्भेदावेगैव गतम् । अन्न-
मयादिष्वपि मयटः प्राचुर्यार्थात्स्वीकारात् । परेणापि हि प्राणमये न विकारार्थत्वं वक्तुं
युक्तम् । प्राणानां प्राणविकारत्वासम्भवात् । यथाकथञ्चिद्विकारकल्पने मुख्यार्थपरित्यागात् ।

स्यादेतत् । अन्नविकारत्ववदन्नप्राचुर्यमपि नेथरस्य सम्भवति । तद्वि पार्थिव-
शरीराणामन्नोपजीविनां स्यादिति चेन्न । अत्रान्नशब्दस्य प्रसिद्धान्नार्थत्वाभावात् । स्वयमेव हि
श्रुतिः 'अथतेऽन्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इत्यन्नशब्दं निर्वक्ति । अदिधातोः कर्मणि
कर्तरि च क्तप्रत्यये सति रूपमेतत् । न च भूतात्तृत्वं प्रसिद्धान्नस्य सम्भवति । तस्मादन्न-
शब्दोऽयं भावप्रधानो भूताद्यत्वं भूतात्तृत्वं च वक्ति ।

शे० — तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं
प्रतिपादनं भावे ल्युट् । ततश्चायं सूत्रार्थः । तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमाना-
त्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवतीति । अन्नमयं यवागूमयात्याद्यस्योदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुता यवागूरित्या-
दिस्तदर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढो न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची तथाऽपि प्रकृत
इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लक्ष्यते । वचनग्रहणं हि लोके यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं
प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य
प्रत्यायनं प्रसिद्धम् । न चैवं प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयड्विधिरूपत्वेनानन्दमयशब्दात्सूत्रोपात्त-
प्राचुर्यमात्रलाभेऽपि कथमानन्दप्रचुरधर्मिर्पर्यन्तत्वलाभ इति वाच्यम् । मत्वर्थीयात्प्रत्ययान्तत्वाश्रयणेन
तल्लभसंभवादिति ध्येयम् । यद्वा । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति
प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणान्नित्यर्थः ।
विकारप्रवाहमध्यपतितत्वाच्चानन्दमये मयटः प्राचुर्यार्थत्वं युक्तमिति प्रागुक्तं दूषणमप्यतिदेशेन परिहृयति
एतेनेति ॥ एतेनेत्युक्तमेव विशदयति अन्नमयादिष्वपीति । तथा चान्नमयादीनां चतुर्णामब्रह्मत्वम-
ङ्गीकृत्यानन्दमयमात्रस्य ब्रह्मत्ववादिनं प्रत्युक्तीत्या प्रायपाठबाधप्रसक्तावपि मयाऽन्नमयादीनामपि ब्रह्म-
त्वाङ्गीकारेण तत्रत्यमयटामपि प्राचुर्यार्थत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वाच्च मत्पक्षे विकारप्रायपाठभङ्गप्रसक्तिरिति
भावः । अङ्गीकृत्यैव च प्रायपाठबाधस्योद्वाध्यत्वं तत्प्रमाधानमभिहितम् । वस्तुतस्तु तस्य परेणानु-
द्वाध्यत्वान्न समाधेयत्वमपीत्यभिप्रेत्य कुनस्तदित्यतः स्वं प्रत्यप्यविशिष्टत्वादित्याशयेन परं प्रति तदुपपा-
दयति परेणापीति । प्राणमय इत्युपलक्षणम् । प्राणमयादिवित्यर्थः । प्राणानामिति । प्राणादीना-
मित्यर्थः । कचित्प्राणमयादीनामित्येव पाठः ॥ प्राणविकारत्वाग्रभवादिति । प्राणादिविकारत्वा-
संभवादित्यर्थः । प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वस्यात्माश्रयत्वप्रसङ्गेनासंभवादिति भावः । ननु प्राणादीनां
प्राणादिविकारत्वाभावेऽपि प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यात्मनः प्राणादिशब्देन ग्रहणात्तस्य च प्राणादिविका-
रत्वं संभवत्येव घटाद्यवच्छिन्नस्य गगनस्य घटादिविकारत्वदर्शनादित्यत आह यथाकथञ्चिदिति ॥
मुख्येति । प्राणादिशब्दानां प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नपरत्वेन मुख्यार्थत्यागप्रसङ्गादिति भावः ॥ पार्थिव-

शरीराणामिति । ईश्वरस्य चाप्राकृतविग्रहत्वान्न पार्थिवशरीरत्वमिति भावः । अदिधातोरिति । अद्यन इति कर्मण्यप्युक्तीति कर्तरि चादिधातोर्विष्ठाक्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन दकारात्परस्य दकारस्य च नत्वे श्रौतत्वाद्वाष्ण इत्यत्रान्नादिति निर्देशाच्च जग्ध्यादेशाभावे च सत्यन्नमिति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ वक्तीति । ततश्चान्नप्राचुर्यमीश्वरस्य संभवतीति भावः ॥

स० — तत्प्रकृतवचने मयडितीति ॥ तदिति प्रथमासमर्थात् प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे मयडिति यूनार्थः । उदाहरणं त्वत्रान्नमयो यज्ञ इति द्रष्टव्यम् ॥ परेणापि प्राणमय इति ॥ परेण हि प्राणेन्द्रियादिसंघात एव शरीरम् अन्नमयादिशब्दाभिधेयमित्युच्यते । तस्य चान्नविकारित्वेनान्नमयत्वेपि शरीरशब्दार्थनिवेष्टप्राणानां प्राणविकारत्वासंभवादित्यर्थः । एवं मनोमयेऽपि न विकारार्थत्वं वक्तुं युक्तम् । शरीरशब्दार्थनिविष्टमनसो मनोविकारत्वासंभवादिति परेणासङ्गतोक्तिरित्यामति । तथापि यादवप्रकाशीयमतानुसारेण्यमुक्तिः । तेन प्राणमयमनोमयोः मयटः स्वार्थिकत्वाङ्गीकारादित्यदोषः ॥ प्राणानां इन्द्रियाणाम् । यथा कथञ्चिदिति ॥ प्राणसंबन्धेन प्राणविकारो मयडर्थत्वेन गौणो व्याख्यायते प्राणानाम् प्राणसंबन्धश्च तादात्म्यादिरूपः कश्चन भविष्यतीति कल्प्यते । प्राणशब्देनेन्द्रियावयवादिग्रहणेन वा तद्विकारित्वकल्पने मयटः प्राणशब्दस्य च मुख्यार्थपरित्यागप्रसङ्गादिति भावः ॥ अदिधातोरिति ॥ रदाभ्यामित्यनेन नत्वे अन्नमिति रूपनिष्पत्तिर्दृष्टव्या ।

प० — विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति । तावतोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यत आह अयमर्थ इति ॥ तत्प्रकृतवचन इति । प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे प्रथमान्तात्मयड्भवतीति पाणिन्युक्तेरित्यर्थः । परस्यैव विकारप्रायपाठत्याग इत्याह परेणापि हीति ॥ प्राणानां प्राणविकारत्वेति । वायुविकाराग हि प्राणाः । नेषामेव तद्विकारत्वायोगादित्यर्थः । प्राणशब्दस्य वायुलक्षकत्वमुपेत्य विकारार्थत्वमुपेत्य इत्यत आह यथाकथञ्चिदिति । 'अदिधातोरित्यादि । 'अदमक्षण' इत्यनः अद्यत इति वा अर्थाति वाऽर्थे क्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति नत्वेऽन्नमिति रूपमित्यर्थः ॥ अयमिति । मयडन्तोऽन्नशब्द इत्यर्थः ॥ प्राणनेति ! चेष्टेत्यर्थः ।

या० — ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ तत्प्रकृतवचन इति । इदं सूत्रं व्याकरणैर्द्वेधा व्याख्यानम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवतीत्येकोऽर्थः । अस्यान्नमयं यवागूमर्यात्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नमित्यादिस्तदर्थः । यथापि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रवाचा न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची । तथापि प्रकृत इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादवस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं पराङ्मते न च यथा म्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडनैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं

प्रसिद्धमिति । अपरस्त्वर्थः । प्रकृतं प्रस्तुतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्था-
 स्प्रकृतवचनेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति । अस्यान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणम् । प्रकृतमन्नमस्मिन्यज्ञ
 इत्यादिस्तदर्थः । अस्मिन्नर्थे प्रकृतादर्थार्थान्तरे प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन च प्रस्तुतमात्रमुच्यते न तु
 प्राचुर्यविशिष्टमिति पूर्वमादर्थद्विशेषः । अत्र च न द्वितीयव्याख्यानं प्रकृतोपयोगि, प्राचुर्यप्रत्यायका-
 भावात्, किन्तु, प्रथमव्याख्यानमेव । तत्रापि सूत्रोपात्तप्राचुर्यं शाब्दं, आनन्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वं त्वार्थि-
 कमित्यवगन्तव्यम् । 'अन्नमयादीनां पञ्चानामपि न ब्रह्मत्व'मिति यत्सङ्करेणोक्तं तदुक्तान्तिदेशेन दूषयति
 एतेन विकारेति ॥ परेणापीति । 'देहप्राणमनोबुद्ध्यानन्दरूपा अनात्मान व क्रमेणाक्षमयादि-
 शब्दवाच्या' इति परस्याभिप्रेतम् । तत्तद्देहस्यान्नविकारस्त्वेऽपि, न प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वम् ।
 आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतः स्वार्थिकत्वमेवात्र मयटामिति त्वयाऽपि वाच्यम् । सति चैवमानन्दमये
 प्राचुर्यार्थतास्वीकारे, कथं प्रायपाठविरोधस्त्वदेकदेशिनं प्रति त्वयोक्त इति भावः । प्राणमय इत्युप-
 लक्षणम् । प्राणमयादिवित्यर्थः । एवं प्राणानामित्यादिकमपि प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वासम्भा-
 दिति व्याख्येयम् । अत एव भामत्याम्, 'न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात्स्वार्थिको मयडित्या-
 शङ्क्य निराकृतम् । तदीयनिराकरणमेव'भिप्रेत्याह यथाकथञ्चिदिति । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म
 भवति प्राणादिविकारो, घटाकाशमिव घटविकार इति प्राणाद्युपाधिविभक्तलक्षणविकारकल्पन इत्यर्थः ।
 मुख्यार्थ इति । उपाधिज्ञाप्यविभागस्य मुख्यविकारत्वाभावादेवं कल्पने मुख्यार्थपरित्याग इति भावः ।
 यद्यप्येतन्मतमग्रे निराकरिष्यते । तथाऽप्युक्तदूषणातिदेशसौकर्यायात्रापि दूषितम् । अत एवाग्रे
 नैतद्दूषणं वक्ष्यतीत्यवगन्तव्यम् ॥ क्तप्रत्यये सतीति । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द' इत्यनेन
 तकारदकारयोः नकारे च सतीति शेषः ।

श्री० — ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ अन्नशब्दस्य अन्नमयशब्दे विद्य-
 मानस्यान्नशब्दस्य ।

च० — तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति । तदितिप्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिद-
 मित्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अन्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नमित्यादि-
 स्तदर्थः । प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुतमात्रनिरूपितसमुदायवृत्तिकत्वेन क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाचकत्वविरहेपि
 प्रकृत इत्येवामिधातये वचनग्रहणसामर्थ्यादीदृशार्थाधिगतिर्भवति ॥ यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं
 लोके प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके मयडेतैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं
 प्रसिद्धम् । न चैवं प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयडिविधिरूपत्वेनानन्दमयशब्दात्पूत्रवटकप्राचुर्य-

मात्रलाभेपि कथमानंदप्रचुरधर्मिपर्यंतत्वलाभ इति वाच्यम् । मत्वर्थीयाचूप्रत्ययांतत्वाश्रयणेन तत्लाभसंभवा-
दिति व्याचक्षते । यदभ्यधात्संकरोऽन्नमयादीनां पंचानामपि न ब्रह्मत्वमिति तदुक्तातिदेशेन प्रतिविधत्ते ।
एतेनेति ॥ प्राणानामिति । आत्माश्रयप्रसङ्गेन प्राणादीनां प्राणविकारत्वस्य दुरुपगमत्वादिति भावः ।
प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वस्योक्तदिशा दुरुपपादत्वेपि घटाद्युपहितगगनस्य तत्तदुपाधिविकारत्वस्येव
प्राणाद्युपहिचैतन्यस्य प्राणादिशब्देन ग्रहणेन प्राणाद्युपाधिविकारत्वस्य सूपपादत्वादिति भामत्युक्तसमा-
हितं प्रत्याख्याति । यथाकथंचिदिति । मुख्यार्थेति । प्राणादिशब्दानां तदुपहितपरत्वे मुख्यार्थ-
परित्यागप्रसंगादिति भावः । क्तप्रत्यये सतीति । तयोरेवकृत्यक्तेतिकर्मणि अदेः सकर्मकत्वेऽपि धातो
रर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिये'तिवचनादत एव नेह पच्यते
नेहभुज्यत इत्यादौ भावे लकार इति हरदत्ताद्युक्त्या पच्यादिवददेरपि प्रकृतेऽविवक्षितकर्मतया गत्यर्थकर्मक
श्लेषशीङ्गस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति सूत्रे तादृशानामपि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्याद्यनुरोधेनाकर्म-
कपदेन गृहीततया तादृशाददेः कर्तरि च क्तप्रत्यये रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वपद इति प्रकृतिप्रत्ययावयवद-
कारतकारयोर्नत्वे च सतीदं रूपं निष्पद्यत इति भावः । अदो जग्धिर्ल्यप्तिक्तीति प्रकृते तादिकृत्परत्वात् ।
जग्धिरित्यादाविव जग्धादेशेन भवितव्यमिति शङ्का तु अन्नाण इति सूत्रे अन्नादितिनिर्देशेन तदभाव-
ज्ञापनान्निरसनीया । भूताद्यत्वम् भूतकर्तृकादनक्रियाकर्मत्वम् । भूतात्तृत्वं भूतकर्मकादनक्रियाकर्तृत्वम् ।

सु० — तथाऽपि न तत्प्राचुर्यं परमेश्वरस्य युज्यते । भूतात्तृत्वस्य संहर्तृत्वेन सम्भवेऽपि
भूताद्यत्वस्य कथमप्यसम्भवादित्यत आह भोग्यत्वमिति ।

अनु० — भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥

अत्राद्यत्वं नाम गौण्या वृत्त्या भोग्यत्वमेव । भोग्यत्वं च हरेः सर्वभूतोपजीव्य-
तया युज्यते । एवं प्राणमनोविज्ञानशब्दानामपि वाच्यन्तःकरणबुद्धिलक्षणप्रसिद्धार्थतां परित्यज्य
प्राण(व)बोध(न)विज्ञानार्थतामुपादाय तत्प्राचुर्यमशरीरेऽपि परमात्मन्युपपादनीयम् । तत्रोदाहृत-
श्लोकार्थानां प्रसिद्धार्थेऽनुपपत्तेरिति । मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽपि नात्रमयादित्वं परमात्मनो
युज्यते । तत्प्रचुर इत्युक्ते तद्विरुद्धस्याप्यल्पस्य प्रसक्तेः । ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इति यथा ।
न हि परमात्मन्यज्ञानदुःखादिलेशोऽप्यस्ति । मैवम् । विरुद्धार्थप्राप्तेरशब्दत्वात् । तत्प्रचुरशब्दो
हि तस्य तस्मिन्महत्त्वमात्रमाह । विरुद्धसद्भावस्तु प्रमाणान्तरगम्यः । अन्यथाऽन्नप्रचुरो मखः
प्रकाशप्रचुरः सवितेत्युक्ते मखे सवितरि च दुर्भिक्षान्धकारलेशप्रसङ्गात् ।

शे०— प्रसिद्धार्थ इति । वा वन्तःकरणबुद्धिरूपप्रसिद्धार्थ इत्यर्थः । कुतस्तत्प्रचुर इत्यु-
क्त्या तद्विरुद्धस्याल्पस्य प्रतीतिरित्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह ब्राह्मणेति । ब्राह्मणप्रचुरशब्देन ब्राह्मण-
विरुद्धशूद्रादिसद्भावसिद्धिदर्शनादित्यर्थः । विरुद्धार्थप्रतीतेरशाब्दत्वे कथं ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यतस्त-
त्सिद्धिरित्यतो न तत्र शब्दात्तत्सिद्धिः किन्तु मानान्तरादेवेत्याह विरुद्धेति । विरुद्धार्थप्राप्तेः शाब्दत्वं-
मेवास्तु किं मानान्तरगम्यत्वकल्पनयेत्यतो बाधकमाह अन्यथेति । अत्र प्रचुरप्रकाशो रविरिति वदिति
भाष्यानुसारेण प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युदाहरणेन विवक्षितसिद्धावपि तथाऽनुदाहृत्य प्रकाशप्रचुरः सविते-
त्याद्युदाहरणेनैतदपि निरस्तं भवति । यदाह कल्पतरुकारः प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य
विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियम एव । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम
इत्यादौ तद्दर्शनात् । आनन्दमय इत्यादौ च प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वादिति । अन्नप्रचुरो मखः प्रकाश
प्रचुरः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि तस्मिन्तद्विरुद्धार्थाप्रतिभासात् ।

प०— इति यथेति । तत्र शूद्राल्पता प्रतीतेरिति भावः । अशब्दार्थत्वेऽप्याक्षेपात्तद्विरुद्धस्य
लाभ इति शङ्कते ननु प्राचुर्यमिति ॥ पदार्थान्तरेति । विजातीयसमानाधिकरणाल्पापेक्षया ब्राह्मण-
प्रचुरो ग्राम इति वन्नक्षत्रादिपदार्थान्तरगताल्पप्रकाशापेक्षया प्रचुरकाशो रविरिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः ।
तथा च ब्रह्माणि दुःखादिप्रसक्तेरभावेऽपि जीवरूपपदार्थान्तरगताल्पमुखाद्यपेक्षयाऽऽनन्दमयो ब्रह्मेत्यादि
प्रयोगोपपत्तिरिति भावः ॥ यथा विरुद्धेत्यादि । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे विरुद्धधीर्नेति परैरप्यङ्गीकारा-
द्विशेषणतया तात्पर्यानाहेत्यर्थः । सामान्यैः साधारणगुणपुरुषैः ।

या०— अन्यथाऽन्नप्रचुरो मख इति । अनेन प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य
विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम
इत्यादौ दर्शनात् । आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरुक्तमपि निरस्तं वेदितव्यम् ।
अन्नप्रचुर इत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि तद्विरुद्धाप्रतीतेः ।

श्री०— हररूपजीव्यत्वं च नारायणानिरुद्धरूपेण भोज्यवस्तुषु स्थित्वा तर्पकत्वादिति
ध्येयम् ॥ अशरीरेऽपीति । तथाच तद्वि पार्थिः शरीराणामित्युक्तमप्रयोजकमित्याशयः ॥ प्रमाणान्तर-
गम्य इति । ब्राह्मणप्रचुर इत्यादौ शूद्रादिसद्भावप्रापकप्रत्यक्षरूपमानान्तरवत्प्रकृते परमात्मनि विरोधि-
दुःखादिप्रापकं मानान्तरं नास्तीत्याशयः । अन्यथा विरुद्धार्थप्रतीतेः शाब्दत्वे ।

च०— अशाब्दत्वात् । ब्राह्मणविरुद्धाल्पगोचरप्रतीतेर्ब्राह्मणपदसमभिव्याहृतप्रचुरपदशक्तिप्रति-
संधानानधीनत्वात् । प्रमाणान्तरगम्यः प्रत्यक्षादिजनेताधिगतिविषयः । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन

ईषदनुवृत्तिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दर्शनात् । आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरुकारोक्तिं तस्य विशेष्यत्वेऽपि तद्विरुद्धाप्रतीतेरनुभूयमानत्वेन प्रतिविधत्ते अन्नप्रचुरो मय इत्यादि ।

सु० — ननु प्राचुर्यं प्रतियोग्यपेक्षयैव भवति । सत्यम् । पदार्थान्तरगताल्पतद्धर्मपेक्ष-
योपपत्तेरित्याशयान्यथा विरुद्धप्रतीत्यवकाशो न भवेत्तथाऽन्नमयादिशब्दतात्पर्यानाह
महाभोक्तेति ।

अनु० — महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् ॥

महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥

अन्नमये परमेश्वरेऽन्नमयशब्देनोक्त इति शेषः । महाप्राणो महाव्यापार इति प्राणमय-
शब्देनोक्तार्थो भवेदिति योज्यम् । मनु अवबोधन इत्यस्माद्भावेऽसुन्यप्रत्यये मनो बोधः ।
अत्रापि इत्यर्थो मनोमयशब्दस्य विज्ञानमयशब्दस्य भवेदिति योज्यम् । अपिशब्दान्महानन्द
इत्यानन्दमयशब्दार्थो भवेदिति ग्राह्यम् ।

शे० — ननु प्राचुर्यस्य समानाधिकरणप्रतियोग्यरूपत्वापेक्षत्वाद् ब्रह्मण्यनन्दादिविरुद्धदुःखादि-
रूपप्रतियोगिनोऽल्पस्याभावात्कथं तन्निरूप्यानन्दादिप्राचुर्यसिद्धिरित्याशङ्कते नन्विति । प्राचुर्यस्य प्रति-
योग्यरूपत्वापेक्षत्वेऽपि न प्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यनियमः । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधि-
करणस्य विजातीयशुद्धादेरल्पत्वेनेव प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादि-
प्रकाशस्याल्पत्वेनापि प्राचुर्यस्य दर्शनात् । प्रकृते च सैषानन्दस्येत्यादिश्रुत्यैव व्यधिकरणस्य सजातीयस्य
जीवानन्दस्याल्पत्वमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य यतो वाच इत्यादिना महत्त्वोक्तेरित्याशयवानाह सत्यमित्या-
दिना ।

स० — ननु प्राचुर्यप्रतियोग्यपेक्षयेति । तथाच प्राचुर्यवशात्समानाधिकरणएव प्रतियोग्यल्पता
शब्दात्प्रतीयते इति कल्पनीयमिति भावः । पदार्थान्तरगतेति पदार्थान्तरेच तत्प्रतीतेः प्रमाणांतरजत्वसंभ-
वेन न शब्दत्वमिति भावः । प्राणमयशब्देनोक्तार्थो भवेदिति योज्यमिति । प्राणशब्दस्य चेष्टामात्रार्थ-
कत्वेन प्राणमयशब्दस्य महाचेष्टकत्वार्थलाभात् महाव्यापार इत्यस्य साक्षात्तदर्थत्वाभावात् । प्राणमयशब्दे-
नोक्तो भवेदित्युक्तमिति ध्येयः ॥ विज्ञानमयशब्दस्येति ॥ तस्य साक्षाच्छब्दार्थत्वादिति भावः ॥

या० — ननु प्राचुर्यमिति । प्रतियोगिभूतं चाल्पत्वं समानाधिकरणविजातीयगतमेव ब्राह्मण-
प्रचुरो ग्राम इत्यादौ दृष्टम् । तथा च प्राचुर्यवत्समानाधिकरणगतप्रतियोग्यपि शब्दात्प्रतीयत इति

कल्पनीयम् । न चात्रप्रचुरो मख इत्यादावपि तत्प्रतीतिप्रसङ्ग उक्त इति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्रापि शब्दाद्विरोधनुवृत्तिः प्रतीयते । मानान्तरेण तु तदभावावगम इति शङ्कितुराशयः ॥ पदार्थान्तर-
गतेति । तथा च प्रतियोगी विजातीयसमानाधिकरणगत एव सर्वत्र वाच्य इति नियमोऽसिद्धः ।
दृश्यते हि ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशूद्रादेरुपत्वेनैव प्रचुरप्रकाशः सवि-
तेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाशस्याप्युपत्वेनापि प्राचुर्यम् । पदार्थान्तरे चाल्पत्वस्य
प्रतियोगिनः प्रतीतिः प्रमाणान्तरजन्यैवानुभूयत इति न तस्याः शाब्दत्वमिति भावः ।

श्री० — प्रतियोग्यपेक्षयेति । प्राचुर्यस्य प्रतियोगिनिरूपकत्वमल्पत्वम् । तथाच प्राचुर्यं हि
स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वं यत्तदपेक्षयादृष्टम् । ब्राह्मणप्रचुरोग्राम इत्यत्र, ब्राह्मणप्राचुर्यं
स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकब्राह्मणविजातीयशूद्राल्पत्वापेक्षया दृष्टम् । एवमानन्दमचुरो विज्ञानप्रचुरो
मनःप्रचुर इत्यादावप्यानन्दप्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकानन्दादिविजातीयदुःखाद्यल्पत्वापेक्षयैव
वक्तव्यम् । तथाच ब्रह्मणि दुःखादिकं वाच्यमिति भावः ॥ पदार्थान्तरगतेति । स्वमिन्नजीवगताल्प-
सुखादिधर्मापेक्षयेत्यर्थः । अयं भावः । प्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वापेक्षया यथा
दृष्टम् एवं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकसजातीयाल्पत्वापेक्षयाऽपि दृष्टम् । यथा प्रचुरप्रकाशः सवि-
तेत्यत्र प्रकाशप्राचुर्यं व्यधिकरणस्वनिरूपकप्रकाशसजातीयनक्षत्रादिप्रकाशाल्पत्वापेक्षया भवति । नक्षत्रा-
दिप्रकाशापेक्षया प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युच्यते । एवमानन्दप्रचुर इत्यादावप्यानन्दादिप्राचुर्यं व्यधिकरण-
स्वनिरूपकानन्दादिसजातीयजीवानन्दाल्पत्वापेक्षयाऽपि सम्भवति । जीवानन्दापेक्षयेत्परः प्रचुरानन्दो
जीवज्ञानापेक्षयेत्परः प्रचुरज्ञान इत्यादि । विनिगमकं तु दुःखाद्यङ्गीकारे 'निरनिष्टो निरवधो' 'यः
सर्वज्ञः' 'सुखमुख' इत्यागमविरोध एवेति ध्येयम् । असुनिति । नकारलोपे मनस् इति प्रातिपदिकम् ।

च० — ननु प्राचुर्यस्य समानाधिकरणप्रतियोग्यरूपतानिरूप्यत्वस्य ब्राह्मणप्रचुर इत्यादौ दर्शना-
त्प्रकृते च ब्रह्मणि तादृशविरोधिभूतदुःखादिलेशाभावेन कथं तन्निरूप्यमानान्दादिप्राचुर्यं सिध्यतीत्याशङ्कते ।
नन्विति । प्राचुर्यप्रतियोगिभूताल्पसमानाधिकरण्यं न नियतं वैयधिकरण्यस्थलेपि प्रकाशप्रचुरः सविते-
त्यादौ नक्षत्रादिप्रकाशाल्पत्वेनापि तद्दर्शनात् इत्थं च प्रकृते सैषानन्दस्येत्यादिमीमांसितजीवान्दाल्पत्वेनापि
निरूप्यता ब्रह्मानन्दप्राचुर्ये संगच्छत इत्याशयेन समाधत्ते । सत्यमिति ।

सु० — नन्वन्वमयादित्वे परमात्मनोऽनेकत्वप्रसङ्गादेकमेवेति श्रुतिविरोधः स्यात् ।
तथा विज्ञानं प्रचुरमस्मिन्नानन्दः प्रचुरोऽस्मिन्निति विज्ञानादीनां परमेष्ठिनस्य च भेदप्रसङ्गेन
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । तथा मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वे मनोविज्ञानशब्द-

योगेकार्थत्वेन विज्ञानमयो मनोमय इति पृथगुक्तिर्नोपपद्यत इत्यत आह विशेषेति ।

अनु० — विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि ॥

एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः ॥

अत्रैवं विवक्षाभेदेन परिहारत्रयं द्रष्टव्यम् । एकस्य निर्भेदस्यापि हरेर्विशेषबलेनानेकत्वसङ्ख्या-
वत्त्वाद्धिभागतोऽन्नमयाद्यनेकत्वोक्तिर्युज्यते । एवं ज्ञानरूपस्य ज्ञानानन्दाद्यात्मकस्यापि हरेर्विशेष-
शक्त्यैव विभागतस्तद्वत्त्वेनोक्तिर्युज्यते एवं मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वेऽपि (विज्ञानं) विज्ञानमय
इति मनोमय इत्यपि विभागतः पृथगुक्तिर्युज्यते । कथम् । विशेषसामान्यतया विशेष-
सामान्यविषयतया । विज्ञानशब्दो हि विशेषज्ञानमाह । 'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम
गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितमि'ति वचनात् । मनःशब्दस्तु ज्ञानमात्र-
वाची विज्ञानशब्द(स्य) सहपाठबलात्सामान्यज्ञाने पर्यवस्यति । विद्येते हि परमार्थतः सामान्य-
विशेषाकाराविति समस्ततद्विषयज्ञानमुपपन्नमेवेश्वरस्येति ।

शे० — कुत्र एतदित्याह सामान्यैरिति । साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः ॥ विद्येते हीति ।
भगवज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकमन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरिति भावः ।

स० — सामान्यैरिति ॥ साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः ॥ विद्येते हि परमार्थत इति । भगव-
ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकम् । अन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरिति भावः ॥

प० — इति वचनादिति । गीताभाष्योक्तवचनादित्यर्थः ।

या० — सामान्यैरिति । साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः । मम गोचरा मज्ज्ञानगोचराः ॥ विद्येते
हीति । भगवज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकमन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरिति भावः ।

श्री० सामान्यैरिति । प्रमाणं विज्ञानशब्दस्य विशेषज्ञानार्थत्वमात्र एवेति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
देवादीनामित्युक्ततेः । सामान्यविशेषाकारौ जगतीति शेषः ।

च० — सामान्यैः साधारणपुरुषैः ।

मु० — तथाऽपि नान्नमयादयः परमात्मा । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर
आत्मा प्राणमय इत्यादिनाऽन्नमयादीनामन्योन्यमन्यत्वावगमात् । परमात्मनि तु भेदाभावा-
दित्यत आह अभेदेऽपीति ।

अनु० — अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ॥

भेदप्रतिनिधितया भेदकार्यनिर्वाहकेण विशेषेणैव । न तु भेदेन । येन विरोधः

स्यादित्यर्थः । न चात्र यतिभङ्गः शङ्कनीयः । 'पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तार्या यणादेशः परादिवत्' इति वचनात् ।

शे०— यतिभङ्ग इति । यतिर्विरतिः । यतिर्विच्छेदसंज्ञित इत्युक्तेः । तद्भङ्गः पदमध्ये विरामादिति भावः । पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धावित्यस्यायमर्थः । योऽयं पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरः सन्धौ सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवद्द्रष्टव्यः । यथा 'कस्ते दारिद्र्यदावानल वदतु यशो वावदूकोऽपि दाने' इति । यथा वा 'धर्मविश्वसितो धर्मास्पदं भवति पूरुषः' इति । कचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्यः । यथा 'अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुने'ति । यथा वा 'अधर्मनर्मचतुरस्यात्मा स्याद्दुःख-भाजनम्' इति । अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति तद्वक्तृत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परादिवदेव द्रष्टव्यः । यथा 'सप्ताकूपारपारे प्रथितपृथुयशस्यर्थिसार्थं कृतार्थः' इति । यथा वा 'संभूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पूरुषादि'ति । यथा वा 'दिनाधीशं त्रियामा विभ्वालोचनमुपैति तमि'ति । अत्रापि व्यञ्जनस्य परादिवद्भाव इष्यत इति । प्रकृते चैकादेशस्यैकारस्य पूर्वान्तवद्भाव इति भावः ॥ वचनादिति । वृत्तरत्नाकरे सम्मतितथोदाहृतवचनादित्यर्थः ।

स०— पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धाविति ॥ केचित्तु योऽयं पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरः सन्धौ सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवत् कचिदेव कचित्परादिवच्च द्रष्टव्य इत्याहुः स्वरः एकादेशः स्वयं परादिरपि पूर्वस्यान्तवत् भवति यथा धर्मविश्वसितेः शर्मास्पदं भवति पूरुष इति कचिच्च स्वयंपूर्वान्तोऽपि परस्यादिवद्भवति यथा अधर्म-नर्मचतुरस्यात्मा स्याद्दुःखभाजः मिति । अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति तद्वक्तृत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवदेव भवति यथा 'संभूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पूरुषाद् । दिनाधीशं त्रियामा विभ्वालोचनमुपैति तम' इति प्रकृते चैकारः पूर्वान्तवज्जात इति भावः । व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भाव इष्यते यथा इत्यौमुवयादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाच इति ॥

प०— न चात्र यतिभंग इति । यतिस्वरूपमुक्तं प्राक् ॥ पूर्वान्तवत्स्वर इति । स्वरोऽजक्षरमुच्यते । अचः स्वरा इति प्रसिद्धेः । प्रकृते च विशेषणैवेत्यत्र एवशब्दावयवभूत एकार-रूपोऽच् । स च 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौकारभावं गतः परस्यैव शब्दस्यादिभूतोऽपि पूर्वस्यान्तवद्भवति यति-चिन्तायां । अतः पदमध्ये विच्छेददोषो नेत्यर्थः । यणादेशः पूर्वभक्तोऽपि परादिवद्भवति । तस्यो-पयोगोऽग्रे ध्येयः ।

या०— पूर्वान्तवत्स्वर इति । स्वर एकादेशरूपाः सवर्णदीर्घादिः स्वयं परादिरपि पूर्वस्यान्त-वक्चिद्भवति । यथा धर्मविश्वसितो धर्मास्पदं भवति पूरुष' इति । कचिच्च स्वयं पूर्वान्तोऽपि परस्यादि-वद्भवति । यथा 'अधर्मनर्मचतुरस्यात्मा स्याद् दुःखभाजनम्' इति । अत्र स्वरस्य परादिभावे व्यञ्जनमपि

परादिवद्भवति । तद्वक्तृत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवदेव भवति । यथा 'सम्भूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पूरुषात्' । 'दिनाधीशं त्रियामा विभ्वालोचनमुपैति तमि'ति । प्रकृते चैकादेश ऐकारः पूर्वान्तवज्जात इति भावः ।

च० — यतिभङ्गः यतिर्विच्छेदसंज्ञित इति वचनाद्विच्छेदो यतिः । पदमध्ये विरामात्तद्वङ्ग इति भावः । पूर्वान्तवत्स्वर इति । अस्यायमभिसंधिः । 'एकः पूर्वपरयोरि'त्यधिकृत्य विहितः स्वर्यणीदीर्घादिरूपस्वरपदाभिधेयाज्वर्णः परस्याद्यावयवभूतोपि पूर्वस्य चरमावयवो भवतीति वृत्तरत्नाकरादौ सिद्धा-
तिततया प्रकृते च तदधिकृत्य विहितो वृद्धिसंज्ञक ऐकारः परस्यैवशब्दस्याद्यावयवतामापन्नोपि पूर्वस्य चरमावयवतामापद्यते इति पदमध्ये विच्छेदरूपोक्तक्षत्यनवकाश इति ।

सु० — विशेषो भेदकार्यं व्यवहारादिकं निर्वहतीति पूर्वमेवोक्तम् । अत्र विशेषनिष्ठमागमं चाह भेदशब्दा इति ।

अनु० — भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥

ब्रूयुः

भेदनिमित्ता अन्यादिशब्दा भेदशब्दाः ।

हरौ विशेषं ब्रूयुरित्यस्यापवादमाह हरेरिति ।

हरेर्जीवजडैरपि भेदं हि मुख्यतः ॥'

ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवम्

एवमन्यत्र भिन्नतामित्यस्यापि क्वचिदपवादो द्रष्टव्यः । न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिर्ब्रह्मतर्क-
वचोऽप्येवमावेदयतीत्यपेरर्थः ।

शे० — पूर्वमेवेति । जन्माधिकरण इत्यर्थः ॥ उक्तमिति । 'अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः' इत्यादिनेति शेषः ॥ अत्रेति । भगवतीत्यर्थः ॥ विशेषनिष्ठमिति । भेदशब्दान् भेदप्रतिनिधिविशेषपरत्वप्रतिपादकमित्यर्थः । अन्यादिशब्दानां विशेषनिष्ठत्वलाभायाह भेदेति । अनेन मूले मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति ।

क्वचिदिति । गुणगुण्यादावित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तोपपत्तिरिति । अभेदेऽपि विशेषे-
णैवान्य इत्यादिनोक्तोपपत्तिरित्यर्थः । ब्रह्मतर्कवचोऽपीत्यपिशब्दो न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिर्ब्रह्मतर्कवचो-
ऽप्येवमावेदयतीति व्याख्यातः ।

म० — अत्र विशेषनिष्ठमिति ॥ विशेषार्थज्ञापकमित्यर्थः ।

प० — भेदकार्यकरत्वं कथं तस्येत्यत आह विशेषो भेदकार्यमिति ॥ पूर्वमेवेति । अभि-
न्नेपि विशेषोयमि'त्यादिना जन्माधिकरणे । विशेषनिष्ठं विशेषविषयकं । इह विषयवाक्ये भेदशब्दा-
भावादाह भेदनिमित्तेति ।

इत्यभ्यापि कचिदपवाद इति । व्यतिरेको गन्धवदित्यादावंशांशिगुणगुण्यादिस्थले प्रयुक्तो
भेदशब्दो न भिन्नतां वक्ति । किंतु विशेषमित्येवंरूपापवाद इत्यर्थः । पूर्वोक्तोपपत्तिरिति ।
जन्माधिकरणोक्तभेदनिषेधभेदकार्यदर्शनोभयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिरित्यर्थः ।

था० — पूर्वमेवेति । द्वितीयाधिकरण इत्यर्थः ॥ भेदनिमित्ता इति । अन्यथा प्रकृता-
सङ्गतेरिति भावः ।

कचिदिति । गुणगुण्यादावित्यर्थः ।

श्री० — अत्र विशेषनिष्ठमिति । पूर्वमभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापततीति व्यवहारा-
न्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता । अत्र तु पुनर्विशेषप्रतिपादकमागमरूपं प्रमाणमुच्यत इत्यर्थः ।

मूले हरौ हरिरूपविषये प्रवर्तमानभेदप्रवृत्तिनिमित्तकान्यादिशब्द इत्यर्थः । मूले-
ऽन्यत्र भिन्नतामित्यत्र हरेरन्यत्र । जीवो जडादन्योजडं जीवादन्यदिति प्रयोग इति शेषः । हरेर्जीव-
जडभेदं हीत्यत्र मूले हरिर्जीवान्यो जडान्य इति प्रयोग इति शेषः ॥ कचिदिति । खण्डितत्वशून्ये
गुणगुण्यादौ गुणो गुणिनोऽन्य इति प्रयोगेऽन्य शब्देन विशेष एव ग्राह्य इति भावः ।

च० — पूर्वमेवेति । जन्मादिनय इत्यर्थः । भेदनिमित्ताः शब्दा इति । समाना-
धिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां वोत्तरपदलोपो वक्तव्य इति कात्यायनवचनादिति भावः ।

गु० — यदुक्तं प्रागेकस्यापि विभागत उक्तिरिति न तत्रोपपत्तिरभिहिता । एतामेवो-
पपत्तिं प्रतिज्ञामात्रेणोक्ते तत्राप्यतिदिशति अत इति ।

अनु० —

अत एकः स पञ्चधा ॥

उक्तोऽन्नमथ इत्यादि

विशेषबलादेवेति एकोऽपीति वाऽपिशब्दसम्बन्धः । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् ।

शे० — भिन्नकमतया प्रकारान्तरेणापि तं व्याचष्टे एकोऽपीति वेति ॥ क्रियाविशेषण-
मिति । साधनं परित्यज्य भात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे
प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तरत्वं वाच्यमिति क्लीबत्वैकवचनान्तरत्वाव्ययत्वविधानाद-
व्ययादाप्सुप इति सुबलोपे इत्यादीत्युपपन्नमिति भावः ।

प० — एतामेवेति । विशेषबलादित्येवंरूपम् । व्यवहितेन समुच्चयेऽरुचिमत्वाद् । इति वाऽपिशब्दसंबन्ध इति

श्री० — एतामेवेति । एकस्यापि हरेरन्योन्यत्वोपपादनायामेदेऽपीत्यादिनोक्तां विशेषरूपा-
मुपपत्तिमेकस्यापि विभागोक्तिर्युज्यत इति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तेऽर्थेऽतिदिशतीत्यर्थः । तत्र हेत्वनुक्तेरत्रोक्तं
विशेषं तत्र हेतुत्वेनातिदिशतीति भावः ॥

सु० — किञ्चोत्तरस्मिन्ननुवाके वरुणो भृगोरेतस्मिन्ननुवाके प्रतिपादितमेव वस्तु ब्रह्मत्वे-
नोपदिशति । अतश्चान्नमयादिकं परं ब्रह्मेत्याह भृगोरिति ।

अनु० —

भृगोश्चेतद्वदित्यति ॥

अनुवाकस्योत्तरत्वेन वदित्यतीत्युक्तम् । तस्य च ब्रह्मत्वमुपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तथा
च ब्रह्मशब्दादुत्तरानुवाकसंवादाच्चान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वे सिद्धे मयदप्रत्ययादीनां
प्राचुर्यार्थत्व(द्यर्थतया)व्याख्यानं युक्तमिति ।

शे० — उपरिष्ठादिति । ‘अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकमि’त्यादिनेति शेषः ।
मयदप्रत्ययादीनामित्यादिपदेनान्यशब्दादेः संग्रहः । प्राचुर्यार्थतयेत्यादिशब्देन विशेषपरिग्रह इति
द्रष्टव्यम् ।

प० — भृगोश्चेति चशब्दार्थमाह किञ्चेति । अर्थं वदन्नेवावतारयति उत्तरस्मिन्नित्या-
दिना ॥ उपरिष्ठादिति । ‘अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्त इत्यत्रेत्यर्थः । मयदप्रत्ययादीनां मयदप्रत्यया-
न्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरित्वावयवावयवित्वादीनामित्यर्थः ॥

या० — मयदप्रत्ययादीनामिति । अत्र घेनादिपदेनान्यशब्दादेर्द्वितीयेन विशेषरूपार्थस्य
सङ्ग्रहः ।

श्री० — उत्तरस्मिन्निति । तस्मा एतत्प्रोवाच अन्नं प्राणमित्यादावित्यर्थः ।

सु० — नन्वत्रान्नमयादिशब्दाः श्रूयन्ते । उत्तरत्र (तु) मयदप्रत्ययहीना अन्नादिशब्दा
एव । शब्दभेदे च निमित्तभेदेनाभिधेयभेदेन चावश्यं भवितव्यम् । न चान्नमयादिशब्दा
अन्नादिशब्दपर्याया इति युक्तम् । प्रत्ययार्थस्याधिकस्य विद्यमानत्वात् । न च भीमसेनो
भीमो बलमद्भ्यो बलः सत्यभामा सत्या पुनर्नवा नवा, काचमाची माचीत्यादिवत्स्यादिति
वाच्यम् । वैषम्यात् । भीमादिशब्दा हि प्रत्येकं तद्वाचकाः । न चान्नशब्दमात्रमन्नमयस्य

वाचकम् । प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वप्रसङ्गात् । प्राचुर्यार्थश्च मयडित्युक्तम् । न ह्यन्नमयो यज्ञ इति वक्तव्येऽन्नशब्दमात्रं प्रयुज्यते । तस्मात्तत्रात्र च पृथग्वस्तुप्रतिपादनात्कथं तत्संवादेनात्रापि ब्रह्मप्रतिपादनमित्युच्यते । किं त्वत्रान्नमयादयः कौशास्तत्र तु ब्रह्मेत्यत आह प्राप्यत्वेनेति ।

अनु० — प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥

एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादिप्राप्यत्वेन निर्देशे मयटः स्पष्टोक्तेस्तत्रापि नान्यदुच्यते ।

शे० — शब्दभेदे चेति । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरित्यादौ संज्ञाभेदस्य निमित्ताभिधेयभेदाविनाभावदर्शनादिति भावः । ननु पर्यायेषु व्यभिचारात्तोक्तोऽविनाभाव उपपन्न इत्यतः पर्यायव्यतिरिक्तत्वेन शब्दविशेषणान्न व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य स्वरूपासिद्धिं परिहरति न चेति । ननु पर्यायसामान्यत्वाभावेऽपि तद्विशेषत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य निषेधति न चेति । पुनर्नवानवेति शब्दाभ्यां नेत्ररोगपरिहारकद्रव्यविशेषोऽभिधीयते । काचमाचीमाचीशब्दावप्यौषधविशेषस्य वाचकौ ज्ञेयौ ॥ प्रत्येकं तद्वाचका इति । (कल्पकप्रत्ययप्रयोगयोरभावान्न तदिति भावेन प्रत्ययाभावं तावदुपपादयति न चेति) । अन्नशब्दस्यैवान्नमयवाचकत्वे किं बाधकमत्राह प्रत्ययस्येति । इष्टापत्तिं परिहरति प्राचुर्यार्थश्चेति ॥ उक्तमिति । प्राचुर्यादिति सूत्रखण्डेन प्राचुर्यार्थाश्च मयट इत्यादितद्वाप्येण चेति शेषः । कल्पकस्य प्रयोगस्याभावादपि न प्रत्येकं तयोस्तद्वाचकत्वमित्याह न हीति ॥ तस्मादिति । व्यभिचारासिद्धयोरुक्तरीत्याऽप्रसङ्गादित्यर्थः । मयटः श्रवणादित्युपलक्षणमेतत् । अत्रापि 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यादौ मयटोऽश्रवणाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च न मयटः श्रवणाश्रवणाभ्यामनुवाकद्वयस्य भिन्नविषयत्वसिद्धिरिति भावः ।

स० — ननु यत्र शब्दभेदः तत्र निमित्तभेदः अभिधेयभेदश्चेन्ननुपपन्नं पर्यायेषु व्यभिचारादित्यशङ्क्य पर्यायव्यतिरिक्तत्वं हेतुविशेषणमभिप्रेत्य तदसिद्धिपरिहरति न चेति ॥ ननु पर्यायसामान्यत्वाभावेपि तद्विशेषत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न च भीमेति ॥ पुनर्नवानवेत्यादि औषधविशेषसंज्ञेयं ।

प० — पुनर्नवेति । औषधविशेषस्य नाम । 'काचमाची'त्यपि वस्तुविशेषस्य नाम । 'काचमाचीति तु वायस' इत्यभिधानम् । शाब्दिकादिमतमाह भीमादिशब्दा हीति । भीमशब्दो भीमसेनशब्द इत्यर्थः । तत्रापीत्यपि पदसमुच्चयेमाह अत्रापीति । भृगुवल्ल्यां ब्रह्मवल्ल्यां चेत्यर्थः ।

या०—पुनर्नवा नवेति । काचमाची माचीति चौपधविशेषयोः संज्ञा ॥ प्रत्येकं तद्वाचका इति । रूढ्या भीमत्वादिमात्रवाचका इत्यर्थः ।

श्री०—अस्तु स्वार्थिकत्वमित्यत आह प्राचुर्यार्थश्चेति । अर्थान्तरासम्भवे हि स्वार्थिकत्वं कल्प्यम् । न चात्र तदसम्भवोत्तीति भावः ।

च०—प्रत्येकं तद्वाचका इति । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकाघटका अपि तत्र प्रयोगप्रत्ययदर्शनाद्भीमत्वाद्यवच्छिन्नवाचका इत्यर्थः ।

सु०—एतद्विवृणोति प्रचुरान्नादिरेवेति ।

अनु०—प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि ॥

उच्यते ह्यविशेषेण नान्यत्किञ्चिदिहोच्यते ॥

यथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति कालविशेषविधिपरं वाक्ये ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकः । न हि तत्र शब्दयोः पर्यायत्वम् । राजशब्दस्यापि राजपुरुषशब्दपर्यायत्वप्रसङ्गात् । ज्योतिषां स्तोमो हि ज्योतिष्टोमः । अत एव न प्रत्येकं वाचकत्वं किं त्वधिकारबलादेकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयम् एवमत्राप्यन्नप्राणाद्येकदेशोत्कीर्तनेनान्नमयशब्दादिलक्षणयाऽन्नादिशब्दानामन्नमयादिशब्दानां चैक्यमङ्गीकृत्य तन्निमित्ताभिधेयैक्यमभ्युपेयते । प्राप्यतयोक्त्याने मयदप्रयोगसामर्थ्यात् । न ह्यन्यविद्ययाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति भावः । अन्नमयेति प्रातिपदिकमात्रग्रहणम् । इतिशब्द आद्यर्थे प्रत्येकं चाभिसम्बद्धयते । तथा चातः प्राप्यत्वेन मयदप्रोक्तिसामर्थ्यादन्नमित्यादीनां च शब्दानामविशेषेण स्वरूपैक्येन कारणेन तैः शब्दैः प्रचुरान्नादिशब्दैः प्रचुरान्नादिनिमित्तवान्परमात्मैवोच्यते । न पुनरनुवाकद्वये प्रतिपाद्यभेदमङ्गीकृत्येहानुवाकं ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिच्छरीरादिकोशरूपमुच्यत इति योजना । आद्यो हिशब्दो न ह्यन्यविद्ययाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति न्यायसूचनार्थः । द्वितीयस्तु शब्दैक्ये निमित्ताभिधेयैक्यप्रसिद्धेर्द्योतकः ।

शे०—एकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयमिति पक्षं दृष्टान्तप्रदर्शनेनोपपादयितुमाह यथा हीति । ननु ज्योतिषेति कर्मान्तरविधानान्न ज्योतिश्शब्दोऽत्र ज्योतिष्टोमस्याभिधायक इत्यत उक्तम् कालविशेषविधिपर इति । वसन्तकालगुणसङ्क्रान्तत्वाच्च कर्मान्तरविधिरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमे कालविशेषविधिपरत्वं कृत इत्यतस्तस्य प्रकृतत्वादित्याह ज्योतिष्टोमा-

धिकार इति । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमानुवादेन कालरूपगुणविधिः कर्मान्तरविधिरेवेति संशये कर्मान्तरविधिपक्षे द्रव्यदेवतात्मकरूपकल्पनेन गौरवापत्त्या कालविशेष-
लक्षणगुणविधिरेवेति सिद्धान्तितमित्याशयः । अस्तु ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमामिधायकत्वं किं
तावतेत्यत एकदेशोक्तोर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यस्याङ्गीकरणीयत्वं सिद्धमित्याश-
येन पर्यायत्वादिनैव ज्योतिष्टोमामिधायकत्वोपपत्तेर्नोक्तप्रकारकल्पनायास्तत्रावकाश इत्याशङ्कापरिहाराय
पर्यायत्वं तावन्निराकरोति न हीति ॥ तत्रेति । ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमामिधायकत्वसिद्धा-
दित्यर्थः । पर्यायत्वे बाधकमाह राजशब्दस्यापीति । यदि ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमामिधायकत्व-
मात्रेण ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोः पर्यायत्वं स्यात्तदा राजपुरुषशब्दान्तर्गत राजशब्दस्यापिराजपुरुषवाच-
कत्वेन राजपुरुषशब्दस्यापि राजशब्दपर्यायत्वं स्यादित्यर्थः । अयमाशयः । वृत्तौ हि राजपदं राजान-
ममिधाय न तावति पर्यवस्यति किन्तु पुरुषमप्याचष्टे । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं
तीरम् । यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राजोऽश्वश्च पुरुषश्चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति
तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यपि स्यात् । विशेषणसम्बन्धोऽपि भवेत् । यथा वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष
इति । अतो वृत्तौ राजपदस्य राजपुरुषामिधायकत्वाद्राजशब्दस्यापि राजपुरुषशब्दपर्यायत्वं स्यादिति ।
ननु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दस्य तदेकदेशत्वेन राजपुरुषशब्दपर्यायत्वाभावेऽपि प्रकृते ज्योतिष्टोमा-
मिधायकस्य ज्योतिःशब्दस्य तदेकदेशत्वाभावात्पर्यायत्वं स्यादेवेत्यतो ज्योतिःशब्दस्यापि तदेकदेशत्वमाह
ज्योतिषामिति । ननु त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा
इति वाक्यशेषबलाज्ज्योतिर्नामकाः स्तोमा यस्येत्येव तन्निर्वचनं मीमांसकामिमत् । बहुव्रीहिविप्रयुक्त-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरदर्शनाच्चेदमेव युक्तम् । तत्कथं ज्योतिषां स्तोमो ज्योतिष्टोम इति श्रुत्यादिविरुद्धं तन्निर्व-
चनाश्रयणमिति चेन्न । श्रुतौ स्तोमशब्दस्य स्तोत्रपरत्वात् । अत्र टीकायां तु समुदायपरत्वेना-
विरोधोपपत्तेः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न बहुव्रीहित्वाविनाभूतम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये
यतो नाव इत्याद्युदात्ततुल्यपूर्वपदकतुल्यश्चेत् इत्यादितत्पुरुषे इगन्तकालेत्यादिविषयेऽत्र सङ्ख्याया
इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष इत्यादिद्विगौ आर्यो ब्राह्मणेत्यादिविषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्य-
ब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये सङ्ख्येत्यादिविषये कन्ननाद्युदात्तैकपूर्वपदकैकादेशेत्यादिविषये च व्यभि-
चारादित्यधस्तादावेदितमिति दिक् । पर्यायसामान्यत्वाभावेऽपि पर्यायविशेषत्वाज्ज्योतिःशब्दस्य ज्योति-
ष्टोमामिधायकत्वमस्त्वित्यत आह अत एवेति । राजशब्दस्यापि प्रत्येकं वाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ।
परिशेषयितुं शङ्कते किं त्विति ॥ अधिकारेति । प्रकरणबलादित्यर्थः । एकदेशेति समग्रेति च
शक्यसम्बन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वयमपि शक्योऽर्थ एव । स्वं रूपं शब्दस्येति पाणिनि-

स्मृतेः । स च लक्ष्यस्य समग्रस्य ज्योतिष्टोमशब्दस्यैकदेशो भवति । अतोऽत्र शक्यसम्बन्धिसमग्रशब्द-
लक्षणोपपद्यत इति । अत्र यद्यपि ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थ एव लक्षयितुं शक्यते तथाऽपि
शब्दलक्षणानङ्गीकारे संज्ञाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरविधिपरत्वापत्त्या निमित्ताभिधैक्यलाभाय समग्र-
शब्दलक्षणाङ्गीकार इति द्रष्टव्यम् । ननु तत्र ज्योतिष्टोमाधिकारसामर्थ्यात् ज्योतिःशब्दस्य तदेकदेशो-
कीर्तनेन समग्रलक्षणया ज्योतिष्टोमवाचकत्वं न्याय्यम्, अन्यथा अधिकारविरोधात्प्रकृते तु किसामर्थ्या-
त्तथा स्यादित्यत आह प्राप्यतयेति । सामर्थ्यमेषोपपादयति न हीति ॥ प्रातिपदिकमात्रेति ।
अन्यथाऽन्नमय इत्येव वक्तव्यत्वादित्याशयः ॥ प्रत्येकं चेति । अन्नमित्यादिनाऽन्नमयमित्यादिना चेति
प्रत्येकमित्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वान्यार्थमाह तथा चेति । हिशब्दद्वयवैयर्थ्यमर्थभेदकथनेन परिह-
रति आद्य इत्यादि ।

स०— एकदेशोकीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधैक्यमङ्गीकर्णायमिति पक्षमु-
पपादयितुं प्रसक्तपर्यायत्वादिकं निराकृत्य परिशेषयति यथेति ॥ कालविशेषविधिपरत्वोपपादनार्थं
ज्योतिष्टोमाधिकार इत्युक्तं । तथाच वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्यं किं प्रकृतज्योतिष्टोममनूय
कालविशेषलक्षणगुणविधायकं उत कर्मान्तरविधायकमिति संदिग्ध कर्मान्तरविधायकत्वपक्षे रूपादेः ।
कल्पनीयत्वेन गौरवापत्त्या ज्योतिषेत्यनेन प्रकृतज्योतिष्टोममनूय कालविशेषलक्षणगुणविधायः मिति
सिद्धान्तितमिति भावः । ननु ज्योतिष्टोमशब्दस्य यागविशेषे रूढस्य कथं राजपुरुषशब्दसमानत्वमित्यनो
योगिकोऽप्ययमित्याह ज्योतिषां स्तोमो हीति ॥ अत एवेति । राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्र-
सङ्गादेवेत्यर्थः ॥ प्रत्येकं वाचकत्वमिति ॥ ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोरित्यर्थः ॥ अधिकारबलादिति ॥
प्रकण्वलादित्यर्थः । एकदेशेति समग्रेति च शक्यसंबन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वं रूपं
शब्दस्येति वचनेन स्वरूपमपि शक्यार्थः । स च समग्रज्योतिष्टोमशब्दलक्षकस्तदेकदेशरूपो भवति ।
अतोऽत्र शक्यसंबन्ध उपपद्यत इति । अत्र यद्यपि ज्योतिःशब्देन लक्षणया ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो ज्ञातुं
शक्य इति न शब्दलक्षणा युक्ता तथाऽपि निमित्ताभिधैक्यलाभाय शब्दो लक्षणीयः । अन्यथा
संज्ञाभेदप्रसङ्गेन कर्मान्तरपरत्वशङ्काऽऽपातादिति द्रष्टव्यम् । न च दार्ष्टान्तिकेऽन्नप्राणादिशब्दानामेव
लक्षणया प्रचुरान्नादिरूपार्थप्रत्यायकत्वेन समाख्यात्वोपपत्तौ किमिति तैरन्नमयादिशब्दो लक्षणीय इति
वाच्यम् । तथात्वेऽन्नादिशब्दानां प्रचुरान्नादिरूपे भगवति लक्षणया समन्वयः स्यात् । न चासावस्मा-
कमिष्टः । 'योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्ममन्वयः' इत्युक्तेः । न चान्नादिशब्दानां अद्यतेऽस्ति
चेत्यादि निश्चयत्वा भगवति मुख्यत एव समन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । मयिर्भूतप्राचुर्यस्यातदर्थत्वात् ।

स्यागे च निमित्तभेदेन समाख्यात्वभङ्गप्रसङ्गः । तदिदमुक्तम् निमित्ताभिधेयैक्यमिति ॥ अतोऽत्र समन्वयप्रमाणसिद्धसमाख्यात्वरक्षणाय शब्दलक्षणैव युक्तेति मन्तव्यम् ।

प० — दृष्टान्तपूर्वकमेकदेशेन समग्रशब्दार्थप्रतीतिप्रकारमाह यथाहीत्यादिना । ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिष्टोमप्रकरणे ॥ कालविशेषविधिपरै इति । वसंतरूपकालविशेषेत्यर्थः । ज्योतिषेति । देन पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन वसंतरूपकालस्य विधानादितिभावः ॥ ज्योतिषां स्तोमो हीति । यद्यपि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशएकविंश एतानि वा व तानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा इति ज्योतीषि स्तोमा यस्मिन्निति ज्योतिष्टोम इति विग्रह इति प्रसिद्धस्तथाप्यवयवविभागप्रदर्शन एव तात्पर्यमित्येके । अन्ये तु एवमेव विग्रहः । बहुव्रीहिप्रसिद्धिस्त्वन्यथा नेयेत्याहुः ॥ अत एवेति । राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः ॥ अधिकारेति । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥ एकदेशेति । समग्रेति च लक्षणाबीजोपपादनं ॥ निमित्तेति । प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमभिधेयैक्यमित्यर्थः । यत्तु परप्राप्तिके कैयटे 'स्मिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्येतद्वाप्यन्याख्यानावसरे एकदेशोत्कीर्तनेन प्रतीतस्य समग्रशब्दस्य नार्थप्रत्यायकत्वमुच्चार्यमाणस्यैवार्थप्रत्यायकत्वादित्युक्तं तन्न । अनुच्चार्यमाणस्यापि मनसानुसंहितस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानुभवात् । सामर्थ्यादित्युक्तं व्यनक्ति नहीति ॥

या० — ननु ज्योतिष्टोमशब्दस्य यागविशेषे रूढस्य कथं राजपुरुषशब्दसमानत्वमित्यतो यौगिकोऽप्ययमित्याह ज्योतिषां स्तोमो हीति । हिशब्देनेदं हि निर्वचनं चिरन्तनमीमांसकप्रसिद्धमिति सूचयति । अत आधुनिकैरित्थमनङ्गीकारात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ अत एवेति । राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ प्रत्येकमिति । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोरिति शेषः ॥ अधिकारबलादिति । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥ एकदेशेति समग्रेति च शक्यसम्बन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वं रूपं शब्दस्येति वचनेन स्वयमपि शक्योऽर्थः । स च समग्रो यो ज्योतिष्टोमशब्दो लक्ष्यस्तदेकदेशरूपो भवति । अतोऽत्र शक्यसम्बन्ध उपपद्यत इति । अत्र यद्यपि लक्षणया ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो ज्ञातुं शक्यत इति न शब्दलक्षणाऽङ्गीकारार्हा । तथाऽपि निमित्ताभिधेयैक्यलाभाय शब्दलक्षणैव युक्ता । अन्यथा संज्ञाभेदप्रसङ्गेन कर्मान्तरपरत्वशङ्कापातादिति द्रष्टव्यम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्तप्राणादिशब्दैरन्तमयादिशब्दलक्षणैव युक्ता । न प्रचुरान्नादिरूपार्थलक्षणा । निमित्ताभिधेयैक्यलाभेन प्रमाणसिद्धसमाख्यात्वभङ्गप्रसङ्गात् । अन्नादिशब्दानां लक्षणया प्रचुरान्नादिपरत्वे तस्य समन्वयत्वासम्भवाच्च । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वय इत्युक्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ प्रातिपदिकमात्रेति । वस्तुतस्त्वन्नमय इति वक्तव्यमिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — राजपुरुषेति । राजः पुरुषो राजपुरुष इति पृथिव्युत्पत्त्या भृत्यवाचकराजपुरुष-
शब्दस्य राजशब्दपर्यायत्वाभावादित्याशयः । अधिकारो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति प्रकरणम् । तथाऽपि
कथं निमित्ताभिधेयैक्यलाभ इत्यत आह न हीति । अन्नादिज्ञानेनाक्रमयादिप्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥

च० — राजपदस्य राजपुरुष इति समासैकदेशत्वस्येव ज्योतिःशब्दस्यापि ज्योतिष्टोम इति
समासैकदेशत्वमित्याह ज्योतिषामिति । ननु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि
ज्योर्न्तीपि य एतस्य स्तोमा इति वाक्यशेषबलाज्ज्योतिर्नामकाः स्तोमा यस्येत्येव विग्रहवाक्यं मीमांसका-
भिप्रेतम् । बहुव्रीहिस्यप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वदर्शनाच्च सङ्गतमिति दर्शितश्रुतिविरोधप्रसङ्गेन ज्योतिषां
स्तोम इति विग्रहवाक्याश्रयणं न सङ्गगच्छत इति चेदत्र व्याकर्तारः श्रौतस्तोमशब्दस्य स्तोत्रपरतया-
टीकितस्तोमपदस्य च समुदायपरतया ऽविरोधोपपत्तेः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न बहुव्रीहित्वाविनाभूतं
प्यदन्तस्वरितात्पूर्वपदकार्यब्राह्मणादिकर्मधारयादिषु आर्योब्राह्मण इत्यादिविषयेषु व्यभिचारादित्यध-
स्तादावेदितमिति समादधति । अधिकारबलादिति । प्रकरणबलादित्यर्थः । एकदेशेति । समग्रेति च
शक्यसंबन्धोपपादनाय तथा हि । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति पाणिनिस्मृतिज्ञापितज्योतिःशब्दस्वरूप-
निरूपितशक्तिकतया ज्योतिःशब्दस्य स्वशक्यज्योतिःशब्दावच्छिन्ननिरूपितविषयित्वावच्छिन्ननिरूपित-
व्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयित्वावकधर्माश्रयत्वरूपज्योतिःशब्दघटितत्वमेव लक्ष्याभिमत-
ज्योतिष्टोमशब्दे लक्ष्यलक्षकामिमतज्योतिःशब्दशक्यनिरूपितसंबन्ध इति ध्येयम् । स्वपदं लक्ष्यता-
वच्छेदकामिमतधर्मपरं विषयित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतायाः प्रातिस्विकत्वाद्याप्यव्यापकभावो
न घटत इत्यवच्छेदकपर्यन्तानुधावनम् । ज्योतिःशब्देनलक्षणया ज्योतिःष्टोमरूपार्थस्यैव बोधसंभवेऽपि
शब्दलक्षणानभ्युपगमे संज्ञाधिकरणन्यायेन संज्ञाभेदनियन्त्रकार्यान्तरविधिपरत्वापत्त्या निमित्ताभिधे-
यैक्यलाभाय शब्दलक्षणोपगतिरित्यवसेयम् ।

सु० — एवं सूत्रद्वयेनाक्रमयादिशब्दपञ्चकस्येश्वरवाचित्वं मयटश्च सर्वत्र प्राचुर्यार्थत्व-
मुपपादितम् । इदानीमानन्दमयशब्दस्य विष्णुवाचित्वं तद्गतस्य मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेतुवन्तरेणो-
पपादयत् तद्वेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रं व्याख्याति महानन्दत्व एवेति ।

ब्र. सू. ॥ ॐ ॥ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥

अनु० — ॐ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥

महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् ॥

उक्तः

आनन्दमयप्रकरणे को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यस्य विष्णोरेव महानन्दत्व एव (च) हेतुरुक्तः । तेन ज्ञायते विष्णुरेवानन्दमयशब्दार्थ इति मयद् च प्राचुर्यार्थ इति । यदि ह्यानन्दमयो विष्णोरन्यः स्यात् । मयद् च विकारार्थो भवेत् । तदा श्रुतिरन्यस्यानन्दविकारत्वे हेतुं कमपि ब्रूयात् । विष्णोर्महानन्दत्वे हेतुकथनं त्वमङ्गत्तमेव । अनेन (सूत्रे) तदिति षष्ठ्यन्तं सप्तम्यन्तं च तन्त्रेणोपात्तमिन्पुक्तं भवति । तस्य विष्णोस्तत्र महानन्दत्व इत्युक्तत्वात् ।

नन्वत्राकाशस्यानन्दत्वाभावेऽननं प्राणनं च कस्यापि न स्यादित्येतावदुच्यते । न तु विष्णोर्महानन्दत्वे कश्चिदपि हेतुरुच्यत इत्यत उक्तम् ॥ स्फुटमिति ।

शे० — मयत्तश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेत्यन्तरेणेति । ततश्च को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादिति हेतुव्य-
पदेशस्यानन्दमयस्य विष्णुत्व इव प्राचुर्यं मयर्ध्व इत्यत्रापि हेतुत्वकथनेन विकारशब्दादिति बाधको
द्वारानन्तर्यं तद्वैतुष्यपदेशस्य समर्थितं भवति ॥ तेनेति । विष्णोरेव महानन्दत्व एव च हेतुकथने-
नेत्यर्थः । सूत्रे तदित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽप्येतेव, सप्तम्यन्तत्वे च महानन्दत्व एवेत्येव, व्याख्येयत्वाद्व्य-
तरवैयर्थ्यम् । ततश्च महानन्दत्व एवास्त्रेयंशस्यासूत्रार्थकथनरूपत्वादभाष्यत्वमित्याशङ्कां परिहरति
अनेनेति ।

सु० — तत्कथमिति चेत् । अकाशशब्दस्तावद्विष्णुपर इति वक्ष्यते आकाशस्तद्विज्ञादिति ।
तथा च विष्णोरनानन्दत्वे जगतो निश्चेष्टत्वप्रसङ्गमापदयन्त्या श्रुत्या जगच्चेष्टकत्वं हेतुत्वेन
विवक्षितमिति विवक्षुस्तस्यानन्दत्वेन व्याप्तिं तावदुपपादयति श्रुत्यन्तर इति ।

अनु० — श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥

करोति नासुखी

यस्मादित्यस्योपरि सम्बन्धः । श्रुत्यन्तरे छन्दोगश्रुतावित्युक्तमित्युत्तरेणान्वयः । यदा
वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोतीति श्रुत्यन्तरे
परमेश्वरव्यापारस्यानन्दाविनाभूतत्वमुक्तमित्यर्थः ।

आनन्दशब्द(स्य)श्च पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्यत्रापि श्रुतिमाह भूमेति ।

भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत् ॥

इत्युक्तं

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पं सुखमस्तीति छन्दोगश्रुतौ सुखशब्दस्य पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि भूमशब्दो भाववाची । बहोर्लोपो भू च बहोरिति वचनात् । तथाऽपि भावभवित्रोरैक्याद्भूमेति पूर्ण एवोच्यते नाल्प इत्युक्तत्वात् स च सन्निधानात्सुखेनेति गम्यते ।

शे० — उपरिसम्बन्ध इति । 'अतः केवललीलया इत्यत्रत्यातश्शब्देन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ भाववाचीति । बहुत्ववाचीत्यर्थः । कुतो भूमशब्दस्य बहुत्ववाचित्वमित्यतो बहुशब्दाद्भावार्थे इमनिचप्रत्ययान्तत्वादिति भावेन । तथात्वे कथं भूमन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरित्यत आह बहोर्लोप इति । बहोः परेषामिष्टमेयसामादेश्लोपः स्याद्बहोश्च भू इत्यादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । ततश्च बहुशब्दात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति भावे इमनिचप्रत्यये बहोर्लोप इतीमनिच आदेरिकारस्य लोपे बहुशब्दस्य च भू इत्यादेशे भूमन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ नाल्प इति । अल्पशब्दस्यापूर्णधर्मिवाचित्वादिति भावः ॥ स च भूमा सन्निधानादिति । परमधार्मिक इत्यादौ धर्मपदसन्निधानेन धर्मेण परमत्वलाभस्तुखशब्दसन्निधानात्सुखेन पूर्णत्वमेव लभ्यत इति भावः ।

स० — यस्मादित्यस्येति । 'अतः केवललीलया' इत्यत्रत्यातः शब्देनेत्यर्थः । अत्र यद्यपि भूमशब्दो भाववाचीति । भूमशब्दस्य पृथ्वादिस्त्वेन तस्मात् 'पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा' इति इमनिचो भावे विहेतुवादिति भावः ॥ बहोर्लोपो भूव बहोरिति वचनादिति । बहोः परस्य इष्टमेयसां आदेश्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेश इति सूत्रार्थः ॥ सचेति । भूमेत्यर्थः ।

प० — तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ यस्मादित्यस्योपरिसम्बन्ध इति । यस्मादित्यस्य केवललीलयेत्यनपदेनान्वय इत्यर्थः । नासुखीत्यनन्तरमपीत्युक्तमित्युक्तव्य श्रुतिशेषोक्तिपूर्वमर्थमाह सुखमेव लब्ध्वा करोतीतिश्रुत्यन्तर इत्यादि । भाववाचीति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति सूत्रे भावार्थे इमनिचप्रत्ययस्य विधानात् बहुशब्दस्य पृथ्वादिगणे पाठादिति भावः । तथात्वे भूमेति कथं रूपमित्यत आह बहोरिति । बहुशब्दात्परम्येमनिजादेः प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपो भवति बहुशब्दस्य भूरादेशश्च भवतीति पाणिनिमूत्रादित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह नाल्प इति । भूमप्रतियोगिनोऽल्पपदेन निर्देशाद्भूमा पूर्ण एवाभिमतोऽन्यथा नाल्पत्व इति निर्देशः स्यादिति भावः । तावता सुखपदस्य पूर्णसुख एव मुख्यवृत्तिरित्यत्र किमागतमित्यतो भूमेत्यत्र भूमशब्दस्य गुणैः पूर्णत्वार्थतया व्याख्यानेपीह प्रकृतोपयोगायार्थमाह स चेति । यो वै भूमा पूर्णसुखः स एव च सुखपदेनोच्यत इति श्रुत्यर्थ इत्युक्तं भवति ।

या० — ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नासुखं लब्ध्वेति । सुखमेवेति निगमनम् । यो वै भूमेति । यो वै भूमा पूर्णो नारायणाख्यस्तत्सुखमनन्याधीनसुखरूपम् ।

अस्यातिव्याप्तिं परिहरति नाल्प इति । भूमप्रसादं विना नाल्पे मुक्तजाते सुखमस्तीत्यर्थः ॥ बहोर्लोप इति । बहोः परस्येष्टेमेयसामादेर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेश इति सूत्रार्थः । ततश्च बहुशब्दस्य पृथ्वा-
दित्वेन तस्मात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति इमनिचो भावे विहितत्वादिति शेषः ॥ नाल्प इति । अल्प-
शब्दस्य चापूर्णधर्मिवाचकत्वादिति भावः ॥

श्री०— ॐ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ उपरीति । अतः केवललीलयेत्यत्रयैतच्छब्दे-
नेत्यर्थः ॥ भाववाचीति । पूर्णत्ववाची ॥ बहोरिति ॥ बहु अस्मात् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति भावे
इमनिच्प्रत्यये बहोर्लोपो भू च बहोः । बहोः परस्येष्ट इमनिच् ईयस् इत्येतेषां प्रत्ययानामादेरिकारस्य
लोपः स्याद्बहोश्च भूरित्ययमादेश इति इकारलोपे बहोश्च भूरादेशे भूमन्निति प्रातिपदिकम् ॥

च०— भाववाचीति । प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नबहुत्व-
वाचीत्यर्थः । बहोर्लोप इति । बहोर्लोपो भू च बहोः बहुशब्दप्रकृतिकाणामिष्टेमेयसामादेरिकारस्यलोपः
स्यात्प्रकृतिभूतबहुशब्दस्य च भूरादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च बहुशब्दात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति
भावे इमनिच्प्रत्यये तदादिभूतेकारस्य च बहोर्लोपः इत्यनेन लोपे प्रकृत्यंशस्य भूरादेशे भूमन्नितिप्रातिप-
दिकं निष्पद्यत इति भावः ।

ईश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दत्वेन व्याप्तिं श्रुत्योपपाद्योपपत्त्याऽपि सगर्थयते यन्प्रवृत्तिश्चेति ।

अनु०— यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥

दुःखादोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च ॥

सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यात्

अत्रापि यद्यस्मादित्यस्योपरि सम्बन्धः । प्रवृत्तिश्चतुर्विधा भवति । सुखोद्रेकाहुःखोद्रेका-
त्सुखरागाद्वेषाच्चेति शेषः । सुखोद्रेकात्प्रवृत्तेरुदाहरणमाह नृत्तेति । उन्मत्तस्येति शेषः । दुःखो-
द्रेकात्प्रवृत्तिमुदाहरति दुःखादिति । केचिदाहुः सुखदुःखतत्साधनरागद्वेषावेव प्रवर्तकाविति ।
यथोक्तं प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति । नन्निरासार्थमेवशब्दः । सुखादेव दुःखादेवेति । न
ह्युन्मत्तस्य क्वचिदनुसन्धानमस्ति । येन सुखरागात्तत्साधनमेतदित्यनुसन्धाय नृत्तादौ
प्रवर्तेत । किं तूद्विक्तं सुखमेव तत्प्रवृत्तौ हेतुः । नापि दुःखं द्विषतोऽपि नारकिणो रोदनादिकं
तत्परिहारहेतुरित्यनुसन्धानमस्ति । किंतु दुःखोद्रेक एव तत्र कारणमित्यनुभवसिद्धम् ।
सुखरागात्तत्प्राप्त्यर्था भोजनादौ प्रवृत्तिर्दुःखद्वेषाच्च तन्निवृत्त्यर्था कण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिः
सुप्रसिद्धेति नोदाहृता ।

किमतो यद्येवं चेतनसम्बन्धिनी प्रवृत्तिश्चतुर्विधेत्यत आह सर्वकर्तृत्वत इति ।

सुखानवासिधेति शेषः । ततश्च दुःखोद्वेकनिमित्ता तन्निवृत्त्यर्था सुखावाप्त्यर्था चेति प्रवृत्तित्रयं परमेश्वरे नोपपद्यत इति भावः ।

शे० — श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वेति पूर्ववाक्यसमुच्चयार्थोऽत्रापीत्यपिशब्दः ॥ यद्यस्मादिति । अत्र यदिति मौलपदानुवादस्तस्य व्याख्यानं यस्मादिति ॥ उपरीति । अतः केवललीलयेत्यनेनेत्यर्थः । मूले सुखदुःखोद्वेकसाध्यप्रवृत्त्योरेवोदाहरणात्तयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वविवक्षाया अमिप्रेतत्वभ्रान्तिनिरासाय शेषं पूरयति चतुर्विधा भवतीत्यादिना ॥ केचिदिति । नैयायिका इत्यर्थः ॥ सुखदुःखेति । सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधनद्वेषश्च प्रवर्तकाविति योऽयम् । तत्र गौतमसूत्रं प्रमाणयति यथोक्तमिति । प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवर्तनेति प्रवृत्तिहेतुत्वं गृह्यते । ततश्च प्रवर्तना प्रवर्तकत्वं लक्षणं येषां ते प्रवर्तनालक्षणा इत्यर्थसिद्ध्या दोषपक्षोक्तस्य रागादेः प्रवृत्तिहेतुत्वसिद्धिः । यद्यपि चैतत्सूत्रानुसारेण रागद्वेषयोरिव मोहस्यापि प्रवर्तकत्वप्राप्त्या रागद्वेषाविति द्वयोरेव तत्कथनमनुचितम् । तथाऽपि मोहस्य स्वेकार्थसमवेतरागादिजनकतया रागद्वेषाभ्यामन्यथासिद्धेर्मोहस्य न प्रवर्तकत्वमित्याशयेन पूर्वं रागद्वेषयोरिवोपादानस्य न्याय्यत्वात् । सूत्रे तु साक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वस्यैव विवक्षया दोष इति बहुवचनेन रागद्वेषमोहानां त्रयाणामपि सङ्ग्रहः कृत इत्यवधेयम् । ननु यथाभाष्यं द्वयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वं व्याख्यायतां किमन्यथा शेषपूरणेनेत्यतः सुखादौ रागादिना भोजनादिप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् द्वैविध्यमात्रविवक्षाऽत्र भाष्ये युक्तेत्याशये । कुतस्तर्हि सुखादिरागादिना प्रवृत्तेरनुदाहरणमित्यतः सुप्रसिद्धत्वादिति भावेन तदन्यथासिद्धिमाह सुखरागादित्यादिना । ननु च दुःखाभावे दुःखोद्वेकादुदुःखद्वेषाद्वा प्रवृत्त्यसंभवेऽपि सुखरागादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्न वक्ष्यमाणपरिशेषासिद्धिरित्यतः शेषं पूरयति सुखानवासिधेति शेष इति । सर्वकर्तुः सर्वशक्तेर्दुःखस्येव सुखानवाप्तेरप्ययोगादिति भावः ।

स० — प्रवर्तनालक्षणाः प्रवर्तना प्रवृत्तिः लक्षणं कार्यभूतं येषां ते तथोक्ताः प्रवर्तका इत्यर्थः ॥

प० — अत्रापि यस्मादित्यस्योपरि संबन्ध इति । अतःपदेन संबन्धइत्यर्थः ॥ सुखेति । सुखं च दुःखं च तत्साधनं च तेषां रागद्वेषावित्यर्थः । तार्किकसंमतिमाह यथोक्तमिति । प्रवर्तनालक्षणाः प्रवर्तकरूपा इत्यर्थः । दोषा रागद्वेषमोहाः ।

या० — सुखदुःखेति । सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधनद्वेष इति विवेकः ॥ प्रवर्तकाविति । यद्यपि मोहोऽपि प्रवर्तकतया वक्ष्यमाणतत्सूत्रोक्तः । तथाऽपि न तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वातन्त्र्येण किन्तु रागद्वेषानुग्राहकत्वेन मूढमेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयत इत्याशयेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ प्रवर्तनालक्षणा इति । प्रवर्तना प्रेरणा । प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकत्वमित्यर्थः । ण्यासश्रन्थो युजिति स्त्रियां युच् ।

तदपे लक्षणं येषां तेषां तेषां न्यायसूत्रायः । तन रागद्वेषमाह इत्याप तदुक्तं ग्राह्यम् । अतः प्रकृतसङ्गतिः । प्राण्यादित्यस्यार्थो वैदिकमिति । अन्यादित्यस्यार्थो लौकिकमिति ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— उपरीति । अतः केवलेत्यत्रत्यैतच्छब्देनेत्यर्थः । सुखादेव दुःखादेव नान्यथेत्याशये- नैवव्यावर्त्यं दर्शयति केचिदिति । केचित्तार्किकाः । सुखरागात्सुखसाधनरागात् । दुःखद्वेषाद्दुःखसाध- नद्वेषात्प्रवृत्तिः । तत्र सुखं मे भूयादिति सुखरागात्सुखसाधने नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः । सुखसाधनं मे स्यादिति रागात्सुखसाधनीभूतसूक्ष्मचन्दनादिरुम्पादने दुःखद्वेषात्तत्परिहारसाधनरोदनादौ दुःखसाधन- द्वेषाद्दुःखसाधनीभूताहिकण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिर्दृष्टेति रागद्वेषयोरेव सर्वत्र प्रवर्तकत्वात् सुखोद्रेकदुःखो- द्रेकयोः प्रवर्तकत्वम् । भवदाचार्योदाहृता या नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः साऽपि सुखरागादेव न सुखो- द्रेकात् या च नारकिणो दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिः साऽपि दुःखद्वेषादेव न दुःखोद्रेकादित्याशयः । एवमभि- प्रायावर्णने' न ह्युन्मत्तस्येत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेरिति ध्येयम् ॥ दोषा इति । दोषा रागादयश्च त इति रागद्वेषमोहानां दोषत्वाभिधानादिति भावः । यद्यपि मोहस्याप्यस्ति प्रवर्तकत्वं, तथाऽपि न स्वातन्त्र्येण । किन्तु 'मूढमेव रागद्वेषौ प्रवर्तयत' इति परोक्तेः । रागद्वेषजननद्वारैवेति साक्षा- त्प्रवर्तकत्वं तयोरेवेति भावः । आचार्योदाहृतनृत्तगानादिप्रवृत्तेः नारकिणो रोदनादि प्रवृत्तेश्च, यत्सुख- रागदुःखद्वेषसाध्यत्वं परोक्तं, तन्निराकरणं कथमेवकारलब्धमित्यतस्तद्दर्शयति न हीति । सुखरागाद्दुःख- द्वेषाच्च प्रवृत्तिराचार्यैः कस्य । नोदाहृतेत्यत आह सुखेति । अम्बुवाय्वादेः प्रवृत्तावेतत्कारणासम्भवेन चेतनेत्युक्तम् । मूले न दुःखं स्यादित्यनेन दुःखोद्रेकात्प्राप्तदुःखद्वेषाच्च तन्निवृत्त्यर्थप्रवृत्त्यसम्भवोऽभिहि- तस्तथाऽपि नेश्वरप्रवृत्तेः सुखोद्रेकसाध्यत्वसिद्धिः । सुखरागादपि तत्सम्भवेन तन्निराकणालाभादित्यत आह सुखानवाप्तिश्चेति शेष इति । तथा च न दुःखं स्यादित्यनन्तरं सुखानवाप्तिश्च न स्यादिति मूले ग्राह्यम् । येन सुखरागात्तदवाप्त्यर्था प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । एवं सति प्रवृत्तित्रयनिषेधो लब्ध इत्याह ततश्चेति ॥ तन्निवृत्त्यर्थेति ॥ दुःखद्वेषाद्दुःखनिवृत्त्यर्थेत्यर्थः ।

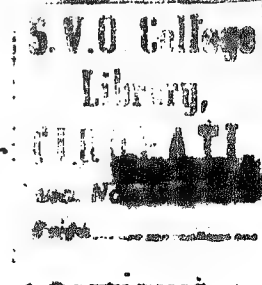
च०— केचिदिति । नैयायिका इत्यर्थः । सुखदुःखेति । सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधन- द्वेषश्च प्रवर्तकाविति योजनीयम् । मोहस्या न्यथासिद्धत्वाशयेन द्विवचनम् । यथोक्तमिति । गौतमसूत्र इत्यर्थः । प्रवर्तनाशब्दो ण्यासंश्रथोयुजिति युजन्तः स्त्रियाम् । तदर्थः प्रवृत्तिहेतुत्वं तल्लक्षणं असाधारण- धर्मो येषामित्यर्थः । मोहस्यापि स्वाश्रयसम्भवेतरागादिजननद्वारा हेतुत्वाशयेन सौत्रं बहुवचनम् ॥ २४३५३

स०— तथाऽपि किमित्यत आह अत इति ।

अतः केवललालया ॥

प्रवर्तको

31491

अतः परिशेषादीश्वरः प्रवर्तको भवन्केवललीलयाऽऽनन्दोद्रेकादेव भवेदिति सिद्धः
परमेश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दाविनाभावः ।

एवमुपोद्धातमुक्त्वा प्रयोगमाह अत इति ।

यत एवं परमेश्वरप्रवृत्तेः सिद्धः पूर्णानन्दाविनाभावः । अतः प्रवर्तकोऽयं केवललीलया
पूर्णानन्देन युक्तो भवेदिति । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः सुखी भवितुमर्हति । प्रवृत्तिका-
रणत्रयरहितत्वे सति प्रवृत्तिमत्त्वादुन्मत्तवदिति । कार्यानुगुणत्वाच्च कारणस्य महाप्रवृत्त्या महा-
नन्द एव सिद्ध्यतीति ।

शे० — पूर्णानन्देन युक्तत्वस्य साध्यतया त्रिवक्षायां दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यतः प्रयोग-
प्रकारमाह अयमत्रेति । कथं तर्हि पूर्णानन्दत्वसिद्धिः । आनन्दमात्रसाधनं च प्रकृतानुपयुक्तमित्यत
आह कार्यानुगुणत्वाच्चेति ।

प० — अतः केवललीलया प्रकट इत्येतदेव वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति एवमुपोद्धातमुक्त्वे-
त्यादि । यत् यस्मादित्यस्योपरिसंबन्ध इत्युक्तस्य योजनान्तरम् प्रदर्श्य यस्मादित्यस्योपरिसंबन्ध इत्यु-
क्तम् तत्प्रदर्शयन्त्याचष्टे यतएवमिति ।

श्री० — नन्वेन सुखित्वसिद्धावपि न महानन्दत्वसिद्धिः । तथा च महानन्दत्व एवास्तेत्य-
युक्तमित्यत आह कार्येति ॥ वाचनिकं कण्ठोक्तम् ॥

अनु० — न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ॥

एवं श्रुतेरभिप्रायसिद्धं हेतुं व्याख्याय वाचनिकं विपक्षे बाधकं विवृणोति न चेदिति
एष परमात्मा आसमन्तात्काशनादाकाशः पूर्णानन्दो न चेत्तदा कारणान्तराभावाच्च किञ्चि-
त्प्रवर्तयेत् । न चेदेष किञ्चित्प्रवर्तयेत्तदा कः पुमान्प्राण्यादन्याच्च । न कोऽपि लौकिकीं वैदिकीं
वा प्रवृत्तिं कुर्यात् । स्वातन्त्र्याभावादिति योज्यम् ।

शे० — 'आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हारं' इत्युत्तरानुन्याख्यानं मनसि निधाय श्रौता-
काशपदं व्याख्याति आसमन्तादिति । आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । भाष्ये न चेदि-
त्यानन्दो न स्यादिति श्रौतापादकस्य सङ्ग्रह इत्यभिप्रेत्यापेक्षितपूरणेन तद्याचष्टे पूर्णानन्दो न चेदिति ।
न चेदिति नञोऽन्यात्प्राण्यादित्यनेनापि सम्बन्धाच्छ्रुतौ नान्यात्र प्राण्यादित्येतदेवापाद्यकीर्तनमित्यभि-
प्रेत्य प्रकृततर्केऽप्रयोजकतामाशङ्क्य पूर्णानन्दत्वाभावे प्रवृत्तिकारणाभावापादनद्वारा चेष्टकताभावापादन-
स्यात्राभिमतत्वेन साक्षात्तदापादनस्याभिमतत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयवान् पूर्णानन्दत्वाभावेन याव-
त्कारणाभावापादनं मध्ये सूचयन्नेवापाद्यवाक्यतात्पर्यमाह तदेत्यादिना । अत्र तदा कारणान्तराभावा-

दिति मध्ये कारणाभावापादनसूचनम् । न प्रवर्तयेदिति नान्यान्न प्राण्यादिति श्रौतापाद्यतात्पर्यकथनम् । माऽस्त्वीश्वरस्य प्रवर्तकत्वमपीतीष्टापत्तिमशङ्क्य तथा सति जगदनीहं स्यादित्यनिष्ठापादनान्तरं मनसि निधाय तत्समर्पणायापेक्षितमनुवृत्त्या पूर्यन्तत्राप्यप्रयोजकत्वं परिहरति न चेदेष इति । प्राण्यादन्याच्चेति भाष्यानुसारेण कः पुमान्प्राण्यादन्याच्चेति सम्बन्धम् प्रदर्श्य को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादिति श्रौतनिर्देशानुसारेण पदद्वयतात्पर्यमाह न कोऽपि लौकिकीमित्यादि ।

प० — प्राण्यादन्याच्चेत्यनयोर्व्यत्यासेनार्थोक्तिः 'लौकिकीं वैदिकीं वा प्रवृत्तिमिति । भाष्यनिर्देशक्रमेणानुवादः । श्रौतनिर्देशक्रमेणार्थोक्तिरिति न व्यत्यासदोषः शङ्क्यः ॥

श्री० — वाचनिकं कण्ठोक्तम् ॥

सु० — अन्नमयादीनां पञ्चानामपि युक्त्यन्तरेण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रम् ।
ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते इति ।

ब्र. सू. — ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥

तस्यार्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णप्रतिपादितमेव वस्तुतरेण ग्रन्थेन गीयते । अतश्चान्नमयादयः परं ब्रह्मेति । स्यादेतद्यदि मन्त्रवर्णोऽपि परब्रह्मविषयः स्यात् । तदेव कुतः । मन्त्रवर्णे ब्रह्मेत्येव श्रवणात् । तस्य चामुख्यया वृत्त्याऽन्यत्रापि संभवात् । कथं च मान्त्रवर्णिकार्थप्रपञ्चनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यतः सूत्रार्थं विवरितुमुपोद्घातमाह ब्रह्मविदिति ।

अनु० ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमसूचितम् ॥

तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत् ॥

लक्षितं

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनुवाकस्य प्रथमवाक्ये सूचितं तावत्परब्रह्मैव । परशब्दश्रवणात् । तज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तेश्च । तदेव च मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवदन्तवन्न भवतीति लक्षितमसाधारणधर्मोपेततया प्रतिपादितमतो मान्त्रवर्णिकं परं ब्रह्मैव । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्ते हि शङ्कात्रयमुदेति । किं लक्षणं तद्ब्रह्म । न हि लक्षणेन विना वस्तु समस्तव्यावृत्ततया शक्यते ज्ञातुम् । कथं च तद्ब्रह्म किं प्रतीयमानाकारस्यारोपितत्वमुपेत्य तदेवास्मीत्युतान्यथा । ब्रह्मेति पूर्णं प्रतीतम् । न (हि) च तादृशस्य साक्षात्कारोऽस्माकं संभव-

वर्तीति । का नाम तत्प्राप्तिर्या ज्ञानसाध्या । सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादिति । तत्परिहाराय मन्त्रवर्णमुदाहरति श्रुतिः । तदेवाभ्युक्तेति । तदभ्येतदाशङ्कात्रयं प्रति तत्समाधानतयेति यावत् । एषा ऋगुक्तोच्यत इत्यर्थः । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणशङ्काया उत्तरम् । एतच्च प्रत्येकं लक्षणम् । वक्ष्यमाणप्रकारेण सत्यत्वादीनामव्यभिचारित्वात् । अत एव समुदितं लक्षणमभ्युपेत्य विशेषणकृत्यान्वेपणे परेषां क्लेशः परास्तः । यो वेदेति द्वितीयशङ्कोत्तरम् । परिपूर्णपरिमाणमपि शक्तिवशाद्भक्तानुकम्पयाऽल्पपरिमाणं प्रकटयन्सर्वजीवतदुपकारिकार्य-कारणप्रेरकत्वेन हृदयगुहावस्थितं ज्ञेयमिति । सोऽश्नुत इति तृतीयशङ्कोत्तरम् । न संयोग-मात्रं तत्प्राप्तिः । नाप्यैक्यापस्थादिः । किन्तु तद्व्यक्तिस्थाने ततोऽत्यन्तभिन्नतया सत्यकाम-त्वादितत्सारूप्याभिव्यक्तिरेवेति ।

शे० — कथं चेति । अन्यविषयत्वम्यैव स्पष्टं प्रतिभासनादिति भावः । विवरितुमिति । 'तत्र सत्यत्वं मृष्टघातप्रमाणयोरपी'त्यादिनेति शेषः । परशब्दश्रवणादिति । अङ्गीकृत्य चेदं ज्ञापक-मुक्तम् । वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वाद्वाधकाभावाच्च नात्रामुख्यार्थकरूपना युक्तैव समाधानमवधातव्यम् । लक्षणया प्रतिपादितमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय लक्षितमित्येतदन्वया व्याचष्टे लक्षितमिति । मन्त्रवर्णेनासाधारणधर्मवत्तया परब्रह्मणः प्रतिपादने को हेतुरित्यतोऽन्यथा लक्षणाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति भावेन कुतोऽत्र लक्षणाकाङ्क्षा येन तत्पूर्णाया मन्त्रवर्णस्य लक्षणवत्तया ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यादित्यत्र आह ब्रह्मविदिति ॥ शङ्कात्रयमिति । यद्यपि लक्षणाशङ्कोदेतीत्येव वक्तुमुच्यते तावतैवो-क्तशङ्कापरिहारान् । तथाऽपि यो वेदेत्यादिमन्त्रवर्णशेषस्य सार्थक्यलाभायाधिकमुक्तमिति मन्तव्यम् । लक्षणाभिधानप्रयोजनप्रदर्शनेन लक्षणकाङ्क्षामुपपादयति न हीति ॥ उतान्यथेति । सकलजीवादिप्रे-रकत्वेनेत्यर्थः । एतच्च सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिव्यावर्त्यप्रदर्शनम् । हृदयगुहास्थितत्वोक्ति-लब्धारूपपरिमाणत्वनिरसनीयां शङ्कां दर्शयति ब्रह्मेतीति । पूर्णमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥ अस्माक-मिति । परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । 'सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ॥ अव्यभिचारित्वादिति । संभवव्यभिचाराभ्यामेव विशेषे-णस्यार्थवत्त्वादिति भावः ॥ परेषां क्लेश इति । अत्र यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यन्न व्यभिचरति तत्सत्यम् । यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यद्व्यभिचरति तदनृतमित्युच्यतेऽतो विकारमनृतम् । सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराद्यावर्तयति । अतः करणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं । वस्तुत्वान्मृद्वदचि-द्वृषता च प्राप्ता । अत्रेदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधः । भावसाधनोऽयं ज्ञानशब्दः ।

ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यतः अनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेत् अनन्तं च । यद्वि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञानानन्ताभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । अतो ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकत्वनिवृत्त्यर्थम् । गृहादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेति वचनादन्तवत्त्वं प्राप्तम् । लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनादतस्तन्निवृत्त्यर्थमिहानन्तमित्येवंरूपविशेषणकृत्यान्वेपणे परेषां क्लेश इत्यर्थः । यथा चेतस्तथा तैत्तिरीयशाङ्करभाष्यादौ स्पष्टम् । ब्रह्मेति च पूर्णं प्रतीतमित्युक्तशङ्कापरिहारायोक्तमल्पपरिमाणं प्रकटयदिति ॥ कार्येत्यादि । अन्यथा हृदयगुहावस्थितत्वोक्तिवैयर्थ्यादिति भावः ॥ न संयोगमात्रमिति । सर्वगतत्वेन नित्यसंयुक्तत्वादिति भावः ॥ नाप्येकयेति । ब्रह्मणा सहेति भेदाभिधानादिति भावः ॥ तद्व्यक्तिस्थान इति । वैकुण्ठादावित्यर्थः । एतच्च प्रायिकाभिप्रायमित्यविरोधः । सुक्तमात्रस्य ब्रह्मणा सह भोगप्रतीतिनिरासाय सर्वान्कामानश्नुत इत्यस्य तात्पर्यमाह सत्यकामत्वादीति । सत्यकामत्वादेर्जीवम्वरूपत्वादभिव्यक्तिरेवेत्युक्तम् ।

म० — उतान्यथेति ॥ सकलजीवप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । इयं च शङ्का सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितस्वोक्तिनिवर्त्या दर्शिता । भगवान् सर्व जीवप्रेरणरूपप्रयोजनाभावे हृदयनिहितत्वस्योक्तस्य वैयर्थ्यप्रसंगादिति ध्येयम् । अपरामपि तद्विवर्त्याशङ्कां दर्शयति ब्रह्मेति ॥ पूर्णं प्रतीतमिति । पूर्णमखिलवस्तुक्तगतमपरिच्छिन्नमित्यर्थः अस्माकं अल्पवस्तुगतपरिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः । अत एव तदाशङ्कोत्तरत्वेन स्वस्वहृदयगतं परिच्छिन्नपरिमाणमेव ज्ञेयमिति निहितं गुहायामित्यनेनोच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ नैक्यापत्तिरिति । ब्रह्मणा सहेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ किन्तु तद्व्यक्तिस्थान इति । वैकुण्ठादावित्यर्थः । इन्मत्र परब्रह्मणा सह भोगासंभवादिति ।

प० — ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ सूचितमिति । संग्रहेणोक्तमित्यर्थः । परशब्दस्य प्राप्तिरुक्तबोधकस्थल एव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वेनाश्रवणात्तद्विशेषणत्वस्याप्यभिमतत्वं त्वावृत्तिप्रसंगात्तज्ज्ञापकाभावाच्चेत्यत आह तज्ज्ञानस्येति । अनन्तवदित्यादिमूलतदस्यार्थोऽन्तवन्न भवतीत्यादि ॥ प्रतीयमानाकारस्येति । ब्रह्मभेदेन साक्षिणा च प्रतीयमानस्य पूर्णत्वापूर्णत्वादेराकारस्येत्यर्थः । उतान्यथेति । सर्वोत्तमत्वसर्वप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । ब्रह्मेति पूर्णमिति । पूर्णं सकलवस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः । अस्माकमिति । परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ श्रुतिरिति । उपनिषदित्यर्थः । तद्व्यक्तिस्थान इति । श्वेतद्वीपादौ ।

या० — ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ लक्षितमित्येतत्प्रदर्शितमिति प्रतीतिनिवारणाय व्याचष्टे असाधारणधर्मेति ॥ उतान्यथेति । सकलजीवप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । इयं च शङ्का

सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिनिवर्त्या दर्शिता । अपरामपि तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयति ब्रह्मेति पूर्णमिति । पूर्णं सर्ववस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥ अस्माकमिति । परिच्छिन्नज्ञानयोभ्यानामित्यर्थः ॥ परेषां क्लेश इति । आनन्त्यस्य बृहत्त्वापरपर्यायस्य धर्मत्वेन धर्मिसापेक्षत्वाच्च स्वरूपलक्षणत्वमत उक्तम् सत्यमिति । तेनापि महासामान्यमात्राभिधानात्तत्पर्यवसानायापरा व्यक्तिकैवकव्येत्यपेक्षायां विज्ञानमित्युक्तम् । नन्विदमयुक्तम् । सुखदुःखरागद्वेषादीनां ज्ञानप्रभेदत्वस्य गुरुणाऽभ्युपगतत्वात् । ज्ञानत्वस्यापि महासामान्यतया तत्पर्यवसानाय दुःखादिव्यावृत्तव्यवत्यन्तरं वाच्यमित्यत उक्तम् आनन्दमिति । तथा च विज्ञानसामान्यालम्बनमानन्दविशेषो ब्रह्मेत्यानन्द एव बृहत्त्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणं पर्यवस्यतीति परेषां विशेषलक्षणकृत्यान्वेषणक्लेश इत्यर्थः । अनन्तब्रह्मपदाभ्यामेवाभ्रान्तरहितधर्मिस्वरूपलक्षणाभिधानसम्भवे उक्ताकाङ्क्षानुदयेनेतरवैयर्थ्यात् । आनन्देतरपदैव यथार्थापरिहाराच्च । वैषयिकानन्दानामनेकेषामनुभवेनानन्दपदादप्यानन्दत्वसामान्यमात्राभिधाने वैषयिकानन्दव्यावृत्तव्यक्तिस्वरूपबोधनाय पदान्तरस्यापेक्षितत्वप्रसङ्गाच्चेत्याशयेन क्लेश इत्युक्तम् । ब्रह्मेति च पूर्णप्रतीतमित्युक्तशङ्कापरिहारायोक्तम् अल्पपरिमाणमिति ॥ कार्यकारणप्रेरकत्वेनेति । अन्यथा हृदयगुहावस्थितत्वोक्तैर्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ नाप्यैक्येति । ब्रह्मणा सहेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ तद्व्यक्तिस्थान इति । वैकुण्ठादवित्यर्थः । इतरत्र परब्रह्मणा सह भोगासम्भवादिति भावः ॥ सत्यकामत्वादीति । सर्वान्कामानित्युक्तिलभ्यमिति ज्ञातव्यम् । सत्यकामत्वादेर्जीवस्वरूपत्वादभिव्यक्तिरेवेत्युक्तम् ।

श्री० — ॐ मान्त्रवर्णित्रमेव च शीयते ॐ ॥ प्रथमवाक्ये ब्रह्मशब्देन परंब्रह्मैव सूचितमित्यन्वयः । कथमित्यतः सूचनाप्रकारं दर्शयति परशब्देति । अत्र ब्रह्मज्ञानेन परब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते न ह्येतत्सम्भवति । अन्यत्रिव्रयाऽन्यगतेरयोगान् । अतः परब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षजनकज्ञानविषयस्यापि परब्रह्मत्वं सूचितमित्यर्थः । युक्त्यन्तरं चाह तज्ज्ञानस्येति । अत्र ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं श्रूयते । मोक्षजनकज्ञानविषयत्वं च परब्रह्मण एव नान्यस्य । तमेवं विद्वानिति श्रुतेरिति भावः । एवमेव ब्रह्मविदामिति पगमिति सूचयित्वेति भाष्यस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टमनुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ अनन्तवदन्तवन्न भवतीति । श्रुतावनन्तमिति स्पष्टोक्तेराचार्यैरनन्तवदिति कस्मादुक्तमिति चेत् । उच्यते । अनन्तमित्यत्र न अन्तमनन्तमिति अनश्च इत्यादिवन्नज्जमासेऽन्तशब्दोक्तनाशप्रतियोगिकान्योन्याभावः प्रतीयते । तच्चासङ्गतम् । अतः श्रौतोऽन्तशब्दोऽन्तवदिति व्याख्यातः । ततश्चान्तशब्दोक्तत्रिविधनाशवन्न भवतीत्यनन्तवदिति नज्जमासः । एवञ्च श्रुतावन्तशब्दोऽर्थ आद्यजन्ततयाऽन्नवदित्यर्थकः । तथा चान्तं न भवतीत्यनन्तमिति नज्जमासो द्रष्टव्यः । यथाऽनादिमत्परंब्रह्मेत्यत्रानादीत्येव पदच्छेदे न आदि अनादीति नज्जमासे आदिभिन्नत्वप्रतीत्या आदिमन्न भवतीत्यना-

दिमदिति नव्समासः कृतस्तद्वदिति ध्येयम् ॥ सत्यकामत्वेति । मुक्तानां सत्यकामत्वं नाम भगवत्कामानुकूलकामत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥

च० — ब्रह्मेति पूर्णमिति । सर्वदेशगतमित्यर्थः । अस्माकम् । अपरिच्छिन्नरूपं परिच्छेत्तुमनीशानामित्यर्थः । परेषां क्लेश इति तत्तिरीयसाङ्करभाष्यादौ स्फुटमेतत् ।

सु० — अस्त्वेवं प्रथमवाक्यसूचितार्थस्य परब्रह्मत्वात्तदुत्थशङ्कापरिहारार्थस्य मन्त्रवर्णस्यापि तत्परत्वम् । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यतः सूत्रार्थं विवृणोति तत्रेति ।

अनु० — तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपि ॥

उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ।

अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽप्युदाहृतम् ॥

तत्र लक्षणेषु सत्यत्वं सृष्ट्या 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इति सृष्टिप्रकरणेन, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति 'तस्माद्वा एतस्मादन्नमयादि'ति चान्नप्राणयोरन्नमयप्राणमययोः प्रकरणाभ्यामुत्पद्युक्तम् । ज्ञानं तु ब्रह्मलक्षणं मनसा । 'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादि'त्यादिना मनोमयप्रकरणेन । विज्ञानेनापि । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादि'त्यादिना विज्ञानमयप्रकरणेनाप्युदीरितम् । तथाशब्दः समुच्चये । अनन्तत्वमपि ब्रह्मलक्षणम् । आनन्दमयवाचा । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादि'त्यादिनाऽऽनन्दमयप्रकरणेन । अपिपदेनोत्तरवाक्यैरप्युदाहृतम् । अत उत्तरेषां षण्णामपि प्रकरणानां मान्त्रवर्णिकपरब्रह्मलक्षणविवृतित्वात्(परं) ब्रह्मैवान्नमयादय इति सूत्रार्थः ।

शे० — उत्तरवाक्यैरपीति । आनन्दमयप्रकरणादुपरितनैः को ह्येवान्याकः प्राण्यादित्यादिवाक्यैरपीत्यर्थः ।

प० — अपि पदेनोत्त(नतदुत्त)रवाक्यैरपीति । 'बोद्धेवान्या'दित्यादिवाक्यैरित्यर्थः । एतच्च विवरिष्यते । "नाल्पेमुखमितिप्रोक्तवैवानन्दमये"त्यादिव्याख्यानावसरे ॥ षण्णामपि प्रकरणानामिति । सृष्टिप्रकरणेन सह षट्त्वं ध्येयम् ॥

या० — उत्तरवाक्यैरपीति । आनन्दमयप्रकरणादुपरितनैरित्यर्थः ॥ षण्णामपीति । इदं चोत्तरवाक्यानामप्यानन्दमयप्रकरणान्तर्भावमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥

सु० — सत्यत्वं सृष्टिप्रकरणेनोक्तमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह सद्भावमिति ।

अनु० --- सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥

इति सृष्टिरिह प्रोक्ता

सच्छब्दः सद्भाववाची । सद्भावे साधुभावे च गदित्येनत्प्रयुज्यत इति वचनात् । सद्भावो जन्म । यथोक्तम् । सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितमिति । तथा च सच्छब्दे जन्मवाचिनि कर्मण्युपपदे यातेरन्तर्णीतण्यर्थादातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये कृतेऽयस्सयादीनि छन्दसीत्युपपदस्य भसंज्ञायां सत्यमिति भवति । ततः सत्सद्भावं जन्म यापयेत्प्रापयेत्सव्यति रिक्तं सर्वं यस्मात्तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यं कथ्यत इति सकलजगज्जन्मकरणत्वं सत्यशब्दार्थं हृदि कृत्वा आत्मन आकाश इत्यादिश्रुत्येहानुवाके सृष्टिः प्रोक्तेत्यर्थः ।

अस्तु जगत्स्रष्टृत्वं सत्यशब्दार्थः । तथाऽप्यात्मन आकाश इत्यादिसृष्टिप्रकरणं तद्व्याख्यानमिति न युक्तम् । अवयवार्थकथनादेरभावादित्यत आह जगदिति ।

अनु० ---

जगत्सद्भावयापकम् ॥

ब्रमेति स्थापनायैव

सत्यशब्देन यज्जगत्सद्भावयापकं ब्रमेत्युक्तं तस्यार्थस्य स्थापनायैव सृष्टिः प्रोक्ता नावय-
वार्थकथनाद्यर्था । एतदुक्तं भवति । नावयवार्थकथनादिकमेव व्याख्यानम् । किं तूक्तस्थाप-
नमपि । प्रकृते च सत्यं ब्रमेति लक्षणेऽभिहितेऽसंभवीदं पञ्चानां महाभूतानामेव जगज्जन्मा-
दिकारणत्वादित्याशङ्क्य महाभूतानामपि ब्रह्मैव कारणं तदन्तर्गतं तन्मत्तादिप्रदं चातो ब्रह्मैव
जगज्जनकमिति तत्स्थापनमात्मन आकाश इत्यादिना क्रियत इति भवतीदं तद्व्याख्यानमिति ।

शे० --- सद्भावशब्दस्य सत्तार्थनाश्रंतिरिहारायाह सद्भावो जन्मेति । कुतः सत्तावाचिन-
स्तस्य तन्परित्यागेन जन्मार्थत्वमित्यतो गीताभाष्यपम्पत्या तन्ममर्थयते ॥ यथोक्तमिति । सप्तदशाध्याये
सद्भावे साधुभावे चैतच्छब्दोक्त्याख्यानावमर इत्यर्थः । प्रागमनः सत्तापादानं प्रजननमित्यर्थः । यद्यपि
सद्भावशब्दः सत्तामात्रवची तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जदकन्वस्य विवक्षितत्वात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति
ज्ञायत इति प्रतिपादयितुमुक्तमित्यनुक्त्वा सूचितमित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ कप्रत्यय इति । उपलक्षणं
चैतत् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे च सर्तात्यपि द्रष्टव्यम् । ननु झल' जशोन्त इत्यनेन जश्त्वा-
पत्त्या सद्यमिति भवितव्यं सत्यमिति तु कथमित्यत आह छन्दस्युभयथेति । अत्रायस्सयादीनि छन्द-
सीत्युपपदस्य भसंज्ञायाग्नित्वेव पाठः स्वरसत्वात्प्राधिकत्वात्सत्ततेर्यातनाच्चैवेति सत्यशब्दव्याख्यानपरचतुर्थ-
पादीयानुव्याख्यानव्याख्यानपर'अयस्सयादीनि छन्दसी'ति भसंज्ञास्मरणाज्जश्त्वाभाव इति सार्वत्रिकटीका-
कारीयोक्तग्रन्थानुसाराग्नित्वेति द्रष्टव्यम् । छन्दस्युभयथेति काचित्कपाठे त्वयमर्थः । यद्यपि तृतीया-

ध्यायस्थस्य छन्दस्युभयथेत्यस्य सार्वधातुकार्धधातुकोभयविषयकत्वमेव । षष्ठाध्यायगतस्याप्याद्यस्य वृत्ति-
 कृन्मते तिसृचतसृशब्दयोर्नामि दीर्घत्वादीर्घत्वविषयत्वमेव । हरदत्तादिमते त्वविशेषेण नामि दीर्घत्वा-
 दीर्घत्वविषयत्वमेव । तत्स्थस्यैव द्वितीयस्य तस्य तु भूसुधियोर्यणादेशनिषेधापवादकतयेङ्यणादेशोभय-
 विषयत्वमेव न तूभयपदसंज्ञोभयविषयत्वमिति न तदुभयोदाहरणमिदं संभवति तथाऽप्ययस्मादीनि
 छन्दसीति सूत्रीयस्य छन्दस्युभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्तिकस्यार्थानुवादेऽयम् । तथा च छन्दसि
 भत्वपदत्वयोः समावेशस्य वार्तिककृता कचिदङ्गीकारादुपपदस्य भसंज्ञायां जश्त्वाभाव उपपद्यत इति ।
 अत एव चतुर्थपादे 'सच्च त्यच्चाभवदि'त्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे 'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति भसंज्ञाश्रय-
 णाज्जश्त्वाभाव इति ग्रन्थकृद्वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवमुक्तार्थस्यापकत्वप्राप्तावपि न तद्व्याख्यानत्वप्राप्तिरवयवार्थकथनादिरूपत्वस्यैव तत्र
 तन्त्रत्वात्प्रयोजनाभावेन स्थापनस्याप्यकर्तव्यत्वाच्चेत्यत आह एतदुक्तं भवतीति ।

प० — इति वचनादिति । गीतावचनादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । सप्तदशे गीताभाष्ये
 उक्तमित्यर्थः ॥ कर्मणीति । कर्मकारके ॥ यातेरिति । 'याप्रापण'इति धातोरित्यर्थः ॥ आत इति ।
 अनुपमर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति कप्रत्यये कृते लशः कृतद्धित इति ककार-
 स्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति तस्य लोपे 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे च सति रूपम् । सच्छब्दतकारस्य
 झलाञ्जशोन्त इति जशादेशे दकारः कुतो नेत्यन आह अयस्मयादीनीति । अयस्मयादीनि शब्द-
 रूपाणि छन्दसि विषये भसंज्ञानि भवन्तीति आद्याध्यायचतुर्थपादस्थसूत्रस्यार्थः । तस्याकृतिगणत्वेन
 वृत्तावुक्तेः तत्रायमपि शब्दो ग्राह्यः । तथा चापदान्तर्वाज्जश्त्वाभाव इति भावः । ननु महाभूतानां
 ब्रह्मैव कारणमित्युक्तम् । आकाशादेरेव वाग्वदिकारणत्वादित्यत उक्तम् तदन्तर्गतं चेति । महा-
 भूतानां ब्रह्मैव कारणम् । तथा चाकाशाद्यन्तर्गतं सद्वाग्वदिकारणं च भवतीति भावः । तदन्तर्गतेः
 किम्फलमित्यत उक्तं तत्सत्तादिप्रदञ्चेति । आकाशादिसत्ताशक्तिप्रतीतिप्रवृत्त्यादिप्रबोधनं कुर्व-
 दित्यर्थः ।

या० — आतोऽनुपमर्ग इति । अनुपमर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति
 सूत्रार्थः । गोद इत्युदाहरणम् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे सतीत्यपि ग्राह्यम् । ननु झलां
 जशोऽन्ते इति जश्त्वे सद्यमिति भवेत्सत्यमिति तु कथमित्यत आह छन्दस्युभयथेति । 'अयस्मयादीनि
 छन्दसी'ति सूत्रे वार्तिकं क्वचिदुभयमपि न भवतीति । तस्यायमर्थानुवादः छन्दसि कचिद्धत्वं पदत्वं
 चेत्युभयथाऽपि भवतीति । न तु सूत्रम् । अस्य सूत्रस्य तृतीयाध्यायगतस्य सार्वधातुकार्धधातुकोभयपर-
 त्वेन षष्ठाध्यायस्थस्य च न' भूरसुधियोः छ' न्दसि क्वचिद्विष्णादेशनिषेधापवादकत्वेन भपदसंज्ञारूपोभय-

विषयकत्वाभावादिति ज्ञातव्यम् । क्वचिदयस्मयादीनि छन्दसीत्युपपदस्य भसंज्ञायामिति पाठः । तथाऽपि तत्सूत्रस्योक्तवार्तिकस्मरणार्थमेव सूत्रोदाहरणमिति ध्येयम् ॥ तदन्तर्गतं तत्सत्तादिप्रदं चेति । तद्देहान्तर्नियामको हरिश्चाकाशशब्दोक्त' इत्यादिना मृष्टिप्रकाणे भगवत्सृष्टेरपि वक्ष्यमाणत्वेन 'तदुपयोगकथनार्थमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री०— यथोक्तमिति । गीताभाष्य इत्यर्थः ॥ प्रजननं सूचितमिति । प्रजननं प्रागसतः सत्तापादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्सत्ता-विशेषप्रजननपर इति प्रतिपादयितुं सूचितमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ कप्रत्यय इति । तथाच सद्गुणपदात् या प्रापणेऽस्मादातोऽनुपसर्गे कः । आदन्ताद्वातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यादिति कप्रत्यये ककारलोपे आतो लोप इति चेति धात्वाकारलोपे सत् य् अ सत्येति प्रातिपदिकम् । ननु 'झलां जशोऽन्ते' पदान्ते' झलां जशः स्युः इति सूत्रेण सदिति पदान्ते झलस्तकारस्य दकाराख्ये जशि सद्यमिति स्यादित्यत उक्तम् उपपदस्य भसंज्ञायामिति । भसंज्ञा च पदसंज्ञापवादिका । तथा चात्र पदसंज्ञाऽभावेन पदान्तत्वा-भावाच्च जश्त्वप्राप्तिरितिसत्यमिति युक्तमिति भावः । स्वयन्तिरिक्तं सर्वमिति द्वितीया ॥

च०— सद्भावपदस्य सत्तारूपार्थप्रत्यायकताप्रतीतिमवतारयति मद्भावो जन्मेति । उक्तार्थे गीताभाष्यं प्रमाणयति यथोक्तमिति । सप्तदशाध्याये सद्भावं साधुभावं चेति काशिकाव्याख्यावसर इत्यादिः । असतः सत्तापादनरूपप्रजननमित्यर्थः । सद्भावशब्दस्य सत्तामात्राभिधायकत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मणो-जगज्जनकत्वस्याभिधित्सिततया सत्ताविशेषरूपप्रजननतात्पर्यक एवायं विज्ञायत इति सूचितमित्यनेन ध्वन्यते । कप्रत्यय इति 'आतोनुपसर्गे कः' अनुपसर्गे कर्मवाचके उपपदे आदन्ताद्वातोः कप्रत्ययो भवतीति । गोदः कंचलद इत्यादाविव कप्रत्यये कृते आतो लोप इति चाजाचोराधधातुक्रयोः किडिदिहोः परयोरातो लोपः स्यादित्याकारलोपे च सतीत्यर्थः । ननु झलां जशोऽन्ते इति जश्त्वप्रसङ्गेन सद्यमिति भवितव्यमिति सत्यमिति कथं निष्पद्येत्यत आह अयस्मयादीनीति । छन्दस्युभयथेत्यपि काचित्कः पाठस्तु सत्ततेर्यातनाच्चेति सत्यपदव्याख्यानरूपतुरीयपादीयानुव्याख्याप्रतीकार्थानपनपरा । अयस्मयादीनि छन्दसीति भसंज्ञास्मरणज्जश्त्वाभाव इति सकलक्रोशगतोत्तरग्रन्थाननुरोधादप्रायिकत्वाच्च न स्वरस इति व्याचक्षणाः ।

सु०— अन्नमयप्रकरणं मत्यशब्दार्थ इत्युक्तं तत्कथमित्यत आह सत्त्वमिति ।

अनु०—

सत्त्वं जीवनमेव च ॥

न केवलं जन्मैव सच्छब्दार्थः किन्तु जीवनं च प्राणधारणलक्षणं सत्त्वमेव सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययात् । विशीर्णता च शैथिल्यलक्षणा । सत्त्वं सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् । कुतः । यद्यस्माद्विशीर्णं वस्तु सन्नमित्याहुः । एवमशब्दः पदल्लुप्यविशरणगत्यवसादनेष्विति पाठान्मुख्यएवायं प्रयोग इति सूचयति । तथा चास्तेः शत्रन्तस्य सदेः क्विबन्तस्य वा सदिति रूपम् । भावप्रधानं चैतत् । सत् सत्त्वं जीवनं विशरणं वा भूतानां यापयतीति सत्यमित्युक्तं भवति ।

किमतो यद्येवमित्यत आह अत इति ।

अनु० — अतोऽद्यताऽतृताऽन्तत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि

यत एवं सकलभूतानां जीवनविनाशहेतुत्वं सत्यशब्दोक्तम् । अतः सत्यशब्दार्थ एवान्न-
त्वमन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत् कथम् । हि यस्मादुपजीव्यत्वलक्षणाद्यता विनाशकत्वलक्षणा-
त्तृता च तदिति ।

प्राणमयप्रकरणं च सत्यशब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह प्राणमिति ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये

आयुः प्राणो हि भूतानामिति बह्वृत्तिजीवने ॥

उक्ते सदिति धात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता ॥

प्राणत्वं

देवादयः प्राणं परमात्मानमनु तत्प्रेरणया प्राणन्ति चेष्टन्ते । स प्राणः परमात्मा सर्व-
षामायुर्जीवनहेतुश्चातोऽसौ प्राण उच्यत इति मन्त्रेण प्राणन्ति प्रवर्तन्ते जीवन्ति वा सर्वभूतान्य-
नेनेति प्राणशब्दार्थतया गतिजीवने भूतानां गतिजीवनप्रदत्वमिति यावत् उक्ते । यद्यस्मात् यतश्च
सदिति धात्वर्थो, गतिर्जीवनं चास्ति धात्वर्थः । ताभ्यां च शतरि क्शिपि च कृते सदिति भवति ।
तच्च भावप्रधानं विवक्षित्वा सत्सत्त्वं गतिं जीवनं वा भूतानां यापयतीति सत्यशब्दोऽपि
गतिजीवनप्रदत्वमाह । अतः सत्यता प्राणत्वं सत्यप्राणशब्दयोरेकार्थत्वमिति व्याख्येयम् ॥
अनेनान्नमयप्राणमयप्रकरणे सत्यशब्दार्थप्रपञ्चनेन तद्व्याख्याने इत्युक्तं भवति ।

ज्ञानशब्दार्थो मनोमयप्रकरणमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह अवबोधार्थ इति ।

अवबोधार्थो मनुष्यातुः प्रकीर्तितः ॥

प्रकीर्तितो मनु अवबोधन इति व्याख्यातः । ततश्च तस्माद्भावेऽसुप्तप्रत्यये विहिते मन
इति ज्ञानमिति चैकार्थता भवति । विज्ञानमयप्रकरणस्य ज्ञानशब्दार्थत्वं स्पष्टमेवेति न प्रपञ्चि-

तम् । अत्र ज्ञानं ब्रह्मेति लक्षणोऽभिहिते सकलचेतनसाधारण्यादलक्षणमेतदित्याशंकायां नावबोध-
मात्रं ज्ञानमिहविवक्षितं । किंतु सकलपदार्थसामान्यविशेषाकारविषयमित्यतो नातिव्याप्ति-
रित्याभ्यां प्रकरणाभ्यां लक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय प्रपञ्चनं कृतमिति ।

आनन्दमयप्रकरणेनानन्तत्वं व्याख्यातमित्यभिहितम् । तत्कथमित्यत आह नाल्प इति ।

नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः ।

अनन्तत्वं सुनिर्णितं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ॥

नानन्दमयप्रकरणमनन्तपदनिर्वचनपरत्वादिना रूपेण तद्व्याख्यानम् । किं नामानन्त-
त्वलक्षणस्यासम्भवाशङ्कायामानन्दमयतोक्त्याऽनन्तत्वं सुनिर्णीतमुपपादितम् । परमेश्वरोऽ-
नन्तः पूर्णानन्दत्वादिति । ननु साध्यसाधनयोः क्वाप्यदर्शनेन व्याप्त्यभावात्कथमेतत् ।
मैवम् । नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्युक्त्या हि यस्मादल्पकेऽन्तवति पूर्णानन्दो नास्तीति निश्चीयते ।
व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वनन्तत्ववत्पूर्णानन्दोऽप्यसिद्ध एव । सत्यम् । अत एव को
ह्येवान्यादित्यादिनोपपादयति श्रुतिः । उक्तं चैतदानन्दमयवाचाऽपीति ।

सुत्रार्थमुपसंहरति अत इति ।

अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविम्बृतिस्तु समस्तया ॥

क्रियते परया यस्मात्

अत इत्युक्तप्रकारेण । हिशब्दः प्रसिद्धौ तुशब्दोऽवधारणे । परया मन्त्रवर्णादुत्तरया
श्रुत्या । तस्माद्विष्णुरेवान्नमथादिशब्दवाच्य इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

शे०— अस्तेः शत्रन्तस्येति । तथा चासू भुवीत्यस्माल्लटि तस्य लटः शत्रृशानचाविति शतरि
शसोरल्लोप इति धात्वकारलोपे च सदिति रूपसिद्धिरिति भावः । प्राणन्ति चेष्टन्त इति । अन
चेष्टायामिति धातोरिति भावः ॥ प्रवर्तन्त इति ॥ उक्तधातोरिति भावः ॥ जीवन्ति चेति । धातूनाम-
नेकार्थत्वादिति भावः ॥ सदिति धात्वर्थो गतिरिति । पद्मलविशरणगत्यवसादनेष्विति धातोरिति
भावः ॥ अस्तिधात्वर्थ इति । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययादिति भावः ॥ ताभ्यां चेति ।
नात्र यथाक्रमं सम्बन्धः किं त्वस्तेः शतरि संदेः किपि चेति यथायोग्यमेवेति ध्येयम् । ननु मनोमय-
विज्ञानमयप्रकरणयोर्ज्ञानशब्दावयवार्थकथनादिरूपत्वाभावात्कथं तद्व्याख्यानत्वमित्यतस्तदभावेऽप्युक्त
लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासेनोक्तलक्षणव्यवस्थापत्कत्वाद्युक्तं व्याख्यानत्वमित्याह ज्ञानमिति । नन्वनन्तत्वं

कथं तदुपपादनमित्यतस्तेनानन्दमयप्रकरणस्य तद्विवरणवोक्तावप्यानन्दमयवाचाऽपीत्यपिशब्देन तदुत्तर-
प्रकरणस्य 'कोह्येवान्यादि' त्यादिवाक्यानमिव स्थलान्तरस्थनाल्ये सुखमस्तीतिवाक्यस्यापि सङ्ग्रहेणानन्दमय-
प्रकरणमात्रस्य तदुपपादकत्वानभ्युपगमाद्युक्तमेतत्प्रकरणस्यस्यापि तस्योपपादकत्वमित्याह उक्तं चैतदानन्द-
मयवाचाऽपीति । इत्यादिनेत्यादिपदेनानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कदाचनेति विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद-
तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्रुते इत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं
गतो भवतीति मनोऽद्यादिज्ञानान्मोक्षप्रतिपादकवाक्यानां सङ्ग्रहः ।

प० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । 'असभुवी'त्यस्य शत्रुप्रत्यये 'शसोरलोप' इत्यकारलोपे सदिति
रूपमिति भावः । नन्वनन्तत्वमानन्दमयप्रकरणेन विव्रियत इत्युक्तं तदयुक्तम् । कोह्येत्यस्य हेत्वसिद्धि-
निरासकस्य तत्प्रकरणेऽभावात् । तेन विनाऽनन्तत्वलक्षणोपपादनाभावादित्यत आह उक्तं चैतदिति ।
आनन्दमयवाचाऽपीत्यपिपदेन तदुत्तरवाक्यसमुच्चयकेनानन्दमयप्रकरणेन तदुत्तरवाक्यैश्चानन्तत्वमुदाहृतमिति
प्रागेवोक्तमेतदित्यर्थः ॥

पा० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । अत्र शसोरलोप इत्यकारलोपो द्रष्टव्यः ॥ प्राणन्ति प्रवर्त-
न्त इति । अन नेष्टायामिति धातोरेति भावः ॥ जीवन्ति वेति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।
यथोक्तम् । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । 'प्रयोगोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः'
इति । नन्वेवमानन्दमयप्रकरणमनन्तत्वस्योपपादकमित्युक्तम् । को ह्येवान्यादित्यादिवाक्यस्य तद्वत्त-
त्वाभावादित्यत आह उक्तं चैतदिति । एवमुत्तरवाक्यानामप्यनन्तत्वोपपादकत्वमपिशब्देन पूर्वमुक्तं
नानन्दमयप्रकरणमात्रस्येत्यर्थः । ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादिनेत्यत्रादिदे 'नानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति
कदाचन' 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति' । 'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्रुते' ।
अभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवती'ति वाक्यानां सङ्ग्रहः ॥

श्री० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । अस भुवि अस्मात् शत्रुप्रत्यये शकारऋकारयोर्लोपे अस्
अन् इति स्थिते 'शसोरलोपः' इति अस् इत्यत्रत्याकास्य लोपे स् अत् सदिति रूपम् । जीवनवदित्यर्थः ।
सदेरिति । पद्ल विशरणेत्यदिधातोः विवापि तस्य लोपे सति भवति । सन्नमिति तदर्थः ॥ भाव-
प्रधानं चैतदिति । सदिति पदं धर्मविशेषकप्रतीतिजनकमित्यर्थः । भावप्राधान्यं दर्शयति ॥ सच्च-
मिति । जीवनमेव भावो जीवनवतो । विशरणमेवेत्यर्थः ॥ उपजीव्यत्वलक्षणाद्यतेति । जीवनहेतु-
त्वमित्यर्थः । उपजीव्यत्वं तद्विशरणमप्युपासनेनैव प्राप्तं भवतीति धातुव्यापारः । उपजीव्यत्वं तद्विशरणमेव

लोपे मन् अस् मनस् इति प्रातिपदिकं सिध्यति । न प्रपञ्चितमाचार्यैरिति शेषः । ननु तर्हि स्पष्टत्वे ब्रह्मब्रह्मणां मनोमयविज्ञानमयप्रकरणाभ्यां ज्ञानत्वं कस्मात्प्रपञ्चितमित्यत आह ॥ ज्ञानं ब्रह्मेतीति ॥ सकलपदार्थेति । तद्वत्तेत्यर्थः ॥ अनन्तत्ववदिति । साध्यवद्वेतोरपि सन्दिग्धत्वात्कथं पूर्णानन्दत्वं हेतुरिति भावः उत्तरमाह ॥ अत एवेति । पूर्णानन्दत्वहेतोरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । एवञ्च को ह्येवा न्यादिति वाक्येन पूर्णानन्दत्वस्योपपादितत्वादन्तत्त्वोपपादकत्वं दुस्तमित्यशयः । ननु तर्हि को ह्येवान्यादित्यस्य वाक्यस्य पूर्णानन्दत्वोपपादकतयाऽनन्तत्वोपपादकता प्राप्ता नानन्दमयप्रकरणस्यैव । अस्य वाक्यस्यानन्दमयप्रकरणादुत्तरत्र सत्त्वेनानन्दमयप्रकरणान्तर्गतत्वाभावादिति चेन्न । आनन्दमय-प्रकरणवदुत्तरवान्यथानामध्यनन्तत्वोपपादकतायाः पूर्वमुक्तन्याओक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ उक्तं चैतदिति । अपिपदेनेति शेषः ॥ मन्त्रवर्णादुत्तरयेति । सृष्ट्यादिप्रकरणपट्टकेनेत्यर्थः ॥ छ ॥

च० — अस्तेः शत्रन्तभ्येति । असंभवीति धातुव्याख्यानात्सत्तार्थादस्तेर्लट् शतृशानचावप्रथमा समानाधिकरण इति तस्य शत्रादेशे श्रसोर्लोप इति इतिधात्ववयवाकरलोपं च सदिति सेत्स्यतीति भावः । प्राणन्ति चेष्टन्त इति । अनचेष्टायामिति धातुव्याख्यानादिति भावः । जीवन्ति चेति ब्रह्मर्था अपि धातवो भवन्ति तद्यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते । केशश्मश्रु वपतीत्यादिभाष्योक्तेरिति भावः । सदिति धात्वर्थो गतिरिति । पटलविशरणगत्यवसादनेति धातुव्याख्यानादिति भावः । अस्तिधात्वर्थ इति । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययादिति प्रागभिहितत्वादिति भावः । ताभ्यामिति । अस्तेः शतरि सदेः क्विप् चेति यथायोग्यमेव योजनीयं न यथाक्रमम् ।

सु० — एवमानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिमूत्रैः स्वपक्षमाश्रयं विधाय परपक्षप्रतिक्षेपार्थं सूत्रम् नेतरोऽनुपपत्तेरिति ।

ब्र. सू. ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

तत्र प्रतिज्ञांशं व्याख्याति इतर इति । इतरो जीवो वा शरीरादिकोशो वा प्रकृतिर्वाऽ-
अनु० — ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

इतरोऽत्र न कथ्यते ॥

ब्रह्ममयादिप्रकरणे न कथ्यते । कुतः । अनुपपत्तेः । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादिनाऽन्नमयादिज्ञानान्मोक्षः प्रतीयते । अन्नमयादिशब्दानां च जीवादिवाचित्वे तदनुपपत्तेरित्यर्थः ।

कुतोऽनुपपत्तिरित्यत आह पुरुषमिति ।

पुरुषं वेत्ति यो मुच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते ॥

इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं प्रयास्यति ॥

अनेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतिं सूचयति । नन्वत्र तमित्युच्यते न विष्णुमिति । मैवम् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादौ प्रकृत-पुरुषस्य तमिति परामर्शादित्यभिप्रेत्योक्तम् पुरुषमिति । यः श्रवणात्स इति द्रष्टव्यम् । मुच्येन्मुच्येत । व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् । अन्यः परमपुरुषज्ञानात् । पन्था मोक्षस्य । हिशब्दः श्रुतेः प्रसिद्धत्वद्योतकः ।

नन्वस्तु पुरुषज्ञानादेव मोक्षः । पुरुषोऽप्यन्यश्चेत्कथं नान्यज्ञानान्मोक्ष इत्यत आह पुरुष इति ।

पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ॥

महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ॥

स्वयं नारायणो देवो नान्य-दैवानि कस्यचित् ।

स्वयं मुख्यया वृत्त्या । एतानि नामानि ।

कुत एतेषां भयुवन्नामत्वमित्यतः ॐ शब्दस्य विष्णुवाचित्वे तावद्युक्तिमाह तस्मादिति ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानानि कुर्वते ॥

तस्मादोङ्कारस्य विष्णुनामत्वादेव हि ये विष्णुमुद्दिश्य यज्ञदानादि कुर्वते ते ॐ मित्यु-दाहृत्यैव । अन्यथा तन्न स्यात् । न ह्यन्योद्देशेन कर्म कुर्वाणैरन्यविषयो मन्त्रो जप्यत इति ।

पुरुषशब्दस्य विष्णु वाचित्वे युक्तिमाह सूक्तेनेति ।

सूक्तेन पौरुषेणैव यजन्य-आत्मकोविदाः ॥

इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ॥

य एनं नारायणं यजन्ति ते पौरुषेण सूक्तेन यजन्ति । तेन ज्ञायते पुरुषशब्दो विष्णु-वाचीति । इति पैङ्गिश्रुतिः पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यतस्तेन तमेवं विद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वादिति ।

शे० — इति पैङ्गिश्रुतिरित्यतः परमपेक्षितमध्याहरति पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यत इति ॥ तेनेति । पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचित्वेनेत्यर्थः । तेनेत्युक्तस्य पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचि-त्वस्य नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति प्रतिज्ञायां साक्षाद्धेतुत्वाम्भवान्मध्येऽपेक्षितं हेतुं पूरयति तमेवं विद्वान-

मृत इह भवतीत्यस्य विष्णुपरत्वादिति । अनेनेति पैङ्गुश्रुतिः पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचित्वमाह यतस्तेन कारणेन तमेवं विद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वं तस्य विष्णुपरत्वान्नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति मूल-
योजनोक्ता भवति । केचित्तु तेनेति तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दाध्याहारेण योजयतीति तेन किं सिद्धमित्यतो
मूलं नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति । तदभिप्रायमाह तमेवं विद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वमितीत्याहुः ॥

प० — ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ । 'पुरुषं वेत्ति' इत्यादिमूलं संगमयितुं सौत्रं हेत्वंशं शंकापूर्वं
स्वयं व्याचष्टे कृत इत्यादिना । न्ययमित्यनुवादः मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । एतानीत्यनुवादः नामानीति
व्याख्या । तेनेत्यनुवादः तस्य व्याख्यानमेवंविद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वादिति । तृतीयापंचम्योरेकार्थत्वा-
दिति भावः ।

श्री० — ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ननु मुच् धातोरात्मनेपदित्वान्मुच्येदिति कथं विधि-
लिङ्गपरस्मैपदित्वमित्यत आह व्यत्यय इति ॥ ओमिति । मूले ओं अ इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः ।

च० — पैङ्गिनां श्रुतिरित्येवत् पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यत इति पूर्णीयेनान्वेती-
त्याह यत इति ।

सु० — नन्वितरपरिग्रह इवेश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समाना । तथा हि । ओषधी-
भ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इत्योषधिकार्यान्नविकारं शरीरं पुरुषपदेनोक्त्वा स वा एष पुरुष इति तं
परामृश्यान्नरसमय इत्युच्यते । तस्येश्वरत्वेऽनुपपत्तिरेव । तत्प्रवाहपतिताश्च प्राणमयादय
इत्याशङ्कां परिहर्तुं पीठ(ठिका)मारचयति ब्रह्मशब्दोदित इति ।

अनु — ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ॥

तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ॥

ब्रह्मविदाप्रोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्विष्णौ तस्माद्वा
एतस्मादात्मन इत्यात्मशब्दं (च) प्रयुज्येति योज्यम् । तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानात् । आकाश-
सृष्टिं च प्रोवाचाकाशः सम्भूत इत्यनेन । अवानुवाके । आत्मशब्दं प्रयुज्य सृष्टिं च प्रोवा-
चेत्यनेनात्मत्वमपि विधेयमिति सूचयति । चतुर्विधाकाशसम्बन्धित्वात्सृष्टेश्चतुर्विधत्वम् । न
स्यतः । त्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच चतुर्विधाकाशसृष्टिं च प्रोवाचेत्यर्थः ।

आकाशचातुर्विध्यं कथमित्यत आह भूतमिति ।

भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः ॥

हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ॥

आ समन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः ॥

भूतमाकाशशब्दोक्तमित्यादिसम्बन्धः । अन्तर्नियामक एषां त्रयाणाम् । तत्रापि न समानकक्ष्यतया चतुर्णामाकाशशब्दार्थत्वमित्याह मुख्यत इति । चशब्दस्तुशब्दार्थः) र्थे । तत्कथमित्यत आह आसमन्तादिति । आ इत्यनुवादेन समन्तात्काशनं ह्याकाशशब्दार्थः । ततश्च यद्यस्माद्धरिरेव मुख्यतः समन्तात्काशते तस्मात्स एव मुख्यत आकाश इति योज्यम् ।

शे० — अनुपपत्तिरेवेति । स वा एष इति परामर्शानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ परिहर्तुमिति । 'एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु । परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष' इति श्रुत्यादिनेति शेषः ॥ आत्मशब्दं च प्रयुज्येति । अनेनात्मशब्दं प्रयुज्य चेति च शब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ॥ आत्मत्वमपि विधेयमिति सूचयतीति । श्रुतौ तस्माद्वा एतस्मादित्यतः पूर्वं ब्रह्मणा विपश्चितेत्यनन्तरं स आत्मा चेति शेषं सम्पूर्णात्मत्वमपि विधेयमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वत्रात्मत्वा-
नुक्त्याऽऽत्मत्वेनात्र तु तस्यात्मशब्देनानुवादानुपपत्तेरिति भावः । चतुर्विधां सृष्टिमिति सृष्टेश्चातुर्विध्यपर-
मिति त्रिंशतिं निवारयति चतुर्विधेति । नन्वनुपपत्तेरभावेन चातुर्विध्यस्यैव सम्भवात्कुतो न स्वत इत्यत आह त्रैविध्यस्येति । प्रादुर्भावमिमानस्वरूपोत्पत्तिभेदेन त्रैविध्यस्य 'क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरे-
र्जनिरित्यादिना वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ कथमिति । भूताकाशस्यैवाकाशतया प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥
आकाशशब्दोक्तमित्यादिः सम्बन्ध इति । अनेनाकाशशब्दोक्त इत्येतद्योग्यतया लिङ्गविपरिणामेन सम्बद्धयत इत्युक्तं भवति । देहस्य सन्निहितत्वाच्चन्निग्रामकत्वमात्रप्रतीतिं निवारयति एषां त्रयाणामिति ॥
कथमिति । भूते रूढत्वेन तत्रैव मुख्यत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ आ इत्यनुवादेनेति । अतो न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ उक्तशङ्कापरिहारायैवशब्दाध्याहारेण वाक्यं योजयति ततश्चेति ।

प० — ब्रह्मशब्दोक्त एवात्मशब्दप्रयोग इत्यत्रज्ञापकमाह तस्मादेतस्मादित्यनुसंधानादिति ।
अत्रेत्यनुवादेनानुवाक इति व्याख्या विधेयमिति । यत्सम्यग्ज्ञानादिवाक्योक्तं स आत्मेति विधेयमित्यर्थः ।
तथाचाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शंकानवकाश इति भावः ॥ चतुर्विधाकाशेति । भूतभूताभि-
मानितद्देहतदन्तर्नियामकरूपचतुर्विधाकाशेत्यर्थः ॥ त्रैविध्यस्येति । 'प्रादुर्भावो हरेर्जनिरित्यादिना सृष्टेः
प्रादुर्भावमिमानस्वरूपत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

या०— विधेयमिति । तेनात्मत्वेनाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शङ्काऽनवकाशः
त्रैविध्यस्येति । 'प्रादुर्भावो हरेर्जनिर'त्यादिना सृष्टेः प्रादुर्भावमिमानस्वरूपलाभरूपत्रैविध्यस्य
वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

श्री०— तस्यान्तरसमयत्वस्य । ईश्वरत्वे अन्नमयस्थेश्वरत्वे ॥ अनुपपत्तिरेवेति । तद्धि पार्थि-
वशरीराणामन्नोपजीविनामेव युक्तं न हरेरित्यर्थः । तत्प्रवाहो विकारप्रवाहः । अतो न विष्णुत्वं तेषामिति
शेषः । पीठं भूमिकामारचयति कर्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं दर्शयतीत्यर्थः कुत इत्थं योज्यमित्यत आह
तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानादिति । तच्छब्दस्य पूर्वं दूरप्रकृतपरामर्शकत्वेनैतच्छब्दस्य बाध्यवहित-
पूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वेन तस्मादेतस्मादात्मन इत्यनुवादवलेन सः ब्रह्मशब्दोदितो विष्णुरात्मेत्यात्मत्वं विधेय-
मिति सूचयितुमात्मशब्दं प्रयुज्येत्युक्तमिति भावः । तथाच तस्माद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परप्राप्तिका-
मेन ज्ञातव्यतयोक्तत्वात् । एतस्मात्सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितात् । तथा सति आत्मेति ब्रह्मशब्दोक्तस्या-
त्मत्वविधायकवाक्ये आत्मशब्देन प्रकृताच्च 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः । भूतं भूता-
मिनी चेत्युक्तविधया चतुर्विधस्य वायोर्मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधाकाशात्मसृष्टिमाकाशाद्यायुरिति वाक्येन
प्रोवाचेति योज्यम् ॥

च० — आ इत्यनुवादेनेति । अतो न वैयर्थ्यमिति भावः ।

सु०— एवं मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधाकाशादाकाशाद्यायुरित्युक्तविधया चतुर्विधस्य
वायोः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि वायुशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यत इति योज्यम् (वक्तव्यम्) ।
तत्कथमित्यत आह बलेति ।

अनु०— बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुः

वशब्दो बलवाची । आयुरिति ज्ञानमुच्यते । अयतेर्गत्यर्थत्वात् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
त्वात् । तथा वायोरग्निरिति चतुर्विधाद्वायोश्चतुर्विधस्याग्नेः सृष्टिं प्रोवाच ॥ तत्रापि मुख्यतो
हरिरेवाग्निशब्देनोच्यत इति स्थिते तत्कथमित्यत आह अग्निरिति ।

अग्निरागं नयन् ॥

न गच्छति स्वतो न प्रवर्तत इत्यगं विधम् । अगशब्दे कर्मण्युपपदे नयतेः क्विप् ।
तत्सन्नियोगेनोपपदलोपो धातोश्च नृस्यता निर्वचनत्वात् । ततोऽग्नेराप इति चतुर्विधादग्नेश्च-
तुर्विधानामेवापां सृष्टिं प्रोवाच ॥ तत्राप्याप इति मुख्यतो हरिरेवोक्त इति वाच्यम् । कथं
तदित्यत आह आप इति ।

आङ्पूर्वस्य पाते रूपमेतत् । उपसर्गह्रस्वता धातुलोपश्च निर्वचनत्वात् । चशब्दोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थः । तेन स्त्रीरूपत्वात्स्त्रीलिङ्गं बहुरूपत्वाद्बहुवचनं चेत्युक्तं भवति । एवशब्दो हरिरेवेति
सम्बद्धयते ॥ एवमद्भ्यः पृथिवीति चतुर्विधाभ्योऽद्भ्यश्चतुर्विधायाः पृथिव्याः सृष्टिं प्रोवाच ।
तत्रापि हरिरेव मुख्यतः पृथिवीशब्दवाच्य इति सिद्धे तदुपपादयति पृथिवीति ।

पृथिवी प्रथितो यतः ॥

प्रथितो यतस्ततः पृथिवीति योजना । पृथु विस्तारे ।

शे०— उक्तविधया चतुर्विधस्येति । भूतं भूतामिमानी चेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ वशब्दो
बलवाचीति । न तत्र व्युत्पादनापेक्षेति न व्युत्पादनं कृतम् ॥ अयतेरिति । अस्माद्बाहुलकादौणा-
दिके उणि कृते 'उत उपधाया' इत्युपधादौ वायुरिति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ज्ञानार्थत्वादिति ।
धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ क्विविति । क्क्प् चेति सूत्रेणेति शेषः । नन्वेवं क्क्पो लोपे कृद-
न्तत्वात्स्वाद्युत्पत्तावगनीरिति भवितव्यमग्निरिति तु कथमित्यत आह तत्सन्निधौ योगेनेति । प्रत्ययसन्नि-
योगेनेत्यर्थः ॥ उपपदस्य लोप इति । अलोन्यपरिभाषयोपपदागशब्दान्त्यस्य लोप इत्यर्थः ॥ धातो-
श्चेति । धातोरीकारस्येकार इत्यर्थः । यद्यपि प्रत्ययसन्निधानाद्धातोर्ह्रस्वसिद्धावपि नोपपदान्त्यलोप-
सिद्धिर्धातुना व्यवधानेन साक्षात्प्रत्ययसन्निधोगाभावात्तथाऽपि तत्सन्निधोगमात्रेणापि भर्गादिशब्देषु
वर्णविकारादेर्दर्शनेन साक्षात् तद्योगस्यानपेक्षितत्वादपेक्षितस्य च यथाकथञ्चित्पन्निधोगस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वा-
द्युक्त एवोपपदान्त्याकारलोप इति द्रष्टव्यम् । ननु च विधायकाभावात्कथमुपपदाकारलोपादीत्यत आह
निर्वचनत्वादिति । निरुक्तशब्दे निरुच्यमानशब्दानां पृषोदरादित्वादेः साधुत्वाङ्गीकारात्पृषोदरा-
दित्वादेव चात्र वर्णनाशादीति भावः । यद्यपि च पृषोदरादित्वमात्रेणैव वर्णनाशाद्युपपत्तौ
प्रत्ययसन्निधोगाश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि प्रकृतिप्रत्ययसन्निधान एव च वर्णविकारादेस्तत्र व्याख्येयत्वा-
भिप्रायेण तस्यार्थवत्त्वमिति द्रष्टव्यम् । अगशब्दोपपदान्नयतेर्द्धिप्रत्यय इत्यस्य प्रकारान्तरत्वादविरोध इति
द्रष्टव्यम् ॥ आङ्पूर्वस्येति । क्क्बन्तस्येति शेषः । तर्ह्यपित्येव स्यात्तत्कथमिति प्रातिपदिकनिष्प-
त्तिरित्यत आह उपसर्गेति । धातुलोपश्चेति । धात्वन्तलोप इत्यर्थः । अत्राप्युपसर्गस्य साक्षात्प्रत्यय-
सन्निधानाभावेऽपि प्रत्ययसन्निधोगमात्रस्य सत्त्वादध्रस्वत्वे धात्वन्तलोपे च सत्यविति प्रातिपदिकनिष्प-
त्तिरिति भावः ॥ अनुक्तेति । स्त्रीरूपत्वबहुरूपत्वरूपानुक्तसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । किं तत्समुच्चयप्रति-
पादनेनेत्यतः स्त्रीलिङ्गत्वबहुवचनोपपत्तिरेव तत्प्रयोजनमिति भावेनोक्तसाध्ये प्रति तयोर्हेतुत्वमुपपादयति ।
तेनेति । अवधारणार्थकैवकारविरोध इत्यतो भिन्नक्रमतया तं योजयति एव शब्द इति ॥ पृथु विस्तार

इति । यद्यपि प्रथमसङ्ख्यान इत्यस्मात्प्रथेः पिवङ्प्रत्ययसम्भारणं चेत्युणादिसूत्रेण पृथिवीशब्दो निष्पादित इति तथैव वक्तव्यम् । तथाऽपि प्रथोर्विहितः पिवङ्प्रत्यय उणादयो बहुलमित्युक्तत्वादन्यस्मादपि भवतीति भावेन पृथु विस्तार इत्यस्मादपि पिवङ्प्रत्यये पित्वान् पिद्वौरादिभ्यश्चेति ङापि जाते पृथिवीति रूपसिद्धिरिति ज्ञेयम् ॥

प०— आकाशाद्वायुरिति । अनेन वायोः मृष्टि प्रोवाचेत्यन्वयः । कीदृशस्य वायो रित्यत आह ॥ उक्तविधया चतुर्विधम्येति । भूतं भूताभिमानी चेत्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ अयतेरिति । अयगतावित्यस्य उपप्रत्यये तस्य 'अत उपधाया' इति वृद्धौ रूपमिति भावः ॥ उपपदस्येति । उपपदां तस्याकारस्येत्यर्थः । कैः सूत्रैरेतन्निर्वाह इत्यत आह निर्वचनत्वादिति । व्याकरणवर्णविचनमपि पृथक्प्रमाणमेवेति तदनुरोधेन प्रकृतिप्रत्ययादिरूढ इति भावः । उक्तं हि 'वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्त'मिति ॥ पाते रूपमेतदिति । किप्रत्यये धातोर्तलोपे उपसर्गस्य ह्रस्वत्वे च सति अवितिरूपं । तस्य बहुवचनमाप इति शब्दस्वाभाव्यादिति भावः ॥ प्रथुविस्तार इति । अस्मात् पिवङ्प्रत्यये पित्वान् ङ्ङीप्रत्यये प्रत्यये गुणाभावे च रूपं निर्वचनत्वात्स्वीत्वात्स्वीलिङं चेति भावः ॥

या० — उक्तविधयेति । भूतं भूताभिमानी चेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ अयतेर्गत्यर्थत्वादिति । अयगतावित्यस्मादुपप्रत्यये उपधावृद्धौ चायुरिति रूपमिति भावः । नन्वेत्यत्र कथमुपपदाकारोपः । न च निरुक्तत्वेन प्रणोदरादित्वाद्गणनाश इति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययसन्निधानादेव वर्णनाशादेस्तत्र व्याख्येयत्वात् । प्रकृते च धातुना व्यवधानेन सन्निधानाभावादित्यत आह तत्सन्नियोगेनेति । तथा च साक्षात्प्रत्ययसन्निधानाभावेऽप्युपपदविशिष्टधातोः प्रत्ययविधानात् । प्रत्ययसन्नियोगमात्रेण वर्णनाशोपपत्तिरिति भाव इत्याहुः । वस्तुनस्तु काशिकायाम् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणं क्विवन्ते विध्यन्तरोपलक्षणार्थमित्युक्तत्वेनोणादिवृत्तौ क्विवन्वाचिप्रच्छीत्यत्र क्विवः पूर्वं निर्देश इष्टसम्पादनार्थ इत्युक्तत्वेन च क्विप्प्रत्ययस्येष्टसम्पादकत्वमभिप्रेत्य तत्सन्नियोगेनेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अव्रालोन्त्यपरिमाणोपपदान्तस्यैव लोपो द्रष्टव्यः ॥ आङ्पूर्वस्येति । क्विप्प्रत्यये सतीति ग्राह्यम् ॥ धातुलोप इति । धात्वन्ताकारलोप इत्यर्थः । तथा चाप् इति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ पृथु विस्तार इति । अस्माद्वाहुलिङ्गे पिवङ्प्रत्यये तस्य च क्तिवविवक्षया गुण भावे पित्वेन ङीपि च सति पृथिवीति रूपमिति भावः ॥

श्री० — अगशब्द इत्यादि । तथा चागशब्दे कर्मार्थके उपपदे नी प्रापणे अस्मात् किपि तस्य लोपे किप्रत्यययोगेनोपपदान्तस्य गकारस्थस्य अकारस्य लोपे धातोश्च ह्रस्वतायामग्नि अग्नीति

प्रातिपदिकम् ॥ आङ्पूर्वस्येत्यादि । तथा चाङ्पूर्वात् पा रक्षणेऽस्मादुपसर्गस्य ह्रस्वे अप् इति जाते धात्वन्तस्याकारस्य लोपे अप् इति प्रातिपदिकम् । पश्चात्स्वाद्युत्पत्तावाप इति सिध्यति । तदेव दर्शयति तेनेति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चशब्देनेत्यर्थः ॥ पृथु विस्तार इति । पृथ् अस्मात् औणादिके पिवन्प्रत्यये पः प्रत्ययस्येति पकारस्य अन् इत्यस्य च लोपे पृथ् इव इति जाते पिङ्गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यादिति ङीषि ङकारपकारयोर्लोपे ई इत्येतावन्मात्रे उर्वरिते सति पृथ् इव ई पृथिवीति रूपम् । न चात्र पृ इत्यत्र ऋकारस्य अकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे पृथिवीति स्यादिति वाच्यम् । पिवन्प्रत्ययस्य कित्कार्यकारिनाया विवक्षितत्वान् । भित्तिश्च स्वस्मिन्परतो गुणनिषेधकत्वस्य क्लृप्ति चेति सूत्रोक्तत्वाद्गुणाभाव इति उणादिवृत्तौ साधितमनुसन्धेयम् ॥

च० -- अयतेरिति ॥ अयचमनयणय गताविति धातुव्याख्यानादिति भावः । क्विबिति । क्विप्चेति योगेनेति हृदयम् । तत्सन्नियोगेन । तादृशप्रत्ययसमभिव्याहारेण । उपपदलोपः । उपपदभूतागशब्दान्त्याकारस्यालोन्त्यपरिभाषया लोप इत्यर्थः । धातोरिति । धात्वन्त्यवस्य दीर्घकारस्य-ह्रस्वेकार इत्यर्थः । निर्वचनत्वादिति । निरुक्तशब्दे 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकार-नाशौ । धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इत्युपगमादिति भावः ।

सु० ---- तथा च चतुर्विधायाः पृथिव्याः पृथिव्या ओषधय इति चतुर्विधौपधिसृष्टिं प्रोवाच । भूतानां समाप्तत्वात्तस्थाने भौतिकग्रहणमिति परं कार्यम् ॥ तत्राप्योपधिशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यते इति स्थिते कुत इत्यत आह उष्टानामिति ।

अनु० -- उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौपधिनामकः ॥

दग्धानाम् । उष्टा ओषाः कर्मणि घञ् । ओषा धीयन्तेऽस्मिन्नित्योपधिरित्यर्थः । कर्म-प्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥ कथमोपध्यन्तर्गतस्योष्टाश्रयत्वमित्यत आह ओषधीषु स्थित इति ।

ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् ।

क्षुधितैर्जाठराग्निनोष्टैः । ओषधीभ्योऽन्नमिति चतुर्विधोपधीभ्यश्चतुर्विधस्यान्नस्य सृष्टिं प्रोवाच । तत्राप्यन्नशब्दो विष्णावेव मुख्यः । अद्यतेऽसि चेति व्याख्यानस्य तस्मिन्नेव सम्भ-वादिति प्रागेव सिद्धत्वान्नोक्तम् । ततोऽन्नात्पुरुष इति चतुर्विधान्नाच्छरीरतदभिमानितदन्तर्या-मिरूपस्य त्रिविधस्य पुरुषस्य सृष्टिं प्रोवाच ।

तत्रापि पुरुषशब्देन मुख्यतो हरिरेवोक्त इति स्थिते तत्कथमित्यत आह पुरीति ।

पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥

अथ तस्मात् । पुरि शरीरे । अत्रोपपदस्य सप्तम्या अलुक् । तस्य चेकारस्योकारः ।
धातुशकारस्य पकारो निर्वचनत्वात् । अधिकरणे शेतेर्ङः ।

एवमात्मादिशब्दान्वयाख्याय तेषां सृष्टिं विवृणोति क्रियेति ।

क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः ॥

आकाशादिषु नान्यास्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ॥

अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ॥

साक्षाज्जन्मैव किं न स्यादित्यत आह नान्येति ।

हिशब्दो नित्यो नित्यानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचकः । अभिमानो ममेदमिति बुद्धिः ।
जनिरिति सम्बन्धः । भूतस्येत्युक्षपलणम् ओषध्यादिभौतिकस्य चेत्यपि ग्राह्यम् । साक्षादुद्भव
एव जनिरित्यन्वयः ।

शे० — दग्धानामिति । तापत्रयेणेति शेषः । उप दाह इति धातोरिति भावः ॥
कर्मणीति । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यनेनेति शेषः । कर्मण्यधिकरणे चेति किरिति ।
कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽधिकरणे कारके किप्रत्ययो भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । जलं
धीयतेऽस्मिन्निति जलधिरिति यथेति सूत्रार्थः । तथा च धाधातोर्दाधाध्वदाबिति धारूपतया घुत्वादस्मा-
त्किप्रत्यये कस्येत्संज्ञायां किवा'दातो लोप इटि चेत्याकारलोपे ओषधिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥
अधिकरणे शेतेरिति ॥ अधिकरणे सप्तम्यन्ते उपपदे शेते'रन्येष्वपि दृश्यत' इति सूत्रेण डप्रत्यये
डित्वाङ्लोपे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । अथवा । अधिकरणे सुबन्ते उपपदे शेतेरचूप्रत्यये
निर्वचनत्वेन शेतेरीकारलोपे उक्तरूपनिष्पत्तिरिति भावः । केचित्तु शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्ते उपपदे-
चूप्रत्ययो भवतीत्येव सूत्रार्थः । तथा च खे शेते खशय इत्यादिवत्पुरुशय इत्येव स्यात्तत्कथं पुरुषशब्द-
निष्पत्त्यर्थमेतत्सूत्रोदाहरणमित्याशङ्क्य तथा सति गिरिशय इत्येवोक्तरीत्या प्रसङ्गेन गिरिश इत्यादेरप्य-
निष्पत्तिप्रसङ्गात् । न च गिरौ 'शेतेर्ङ' इत्येतत्सूत्रीयवार्तिकादेव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रास्या-
प्युपसङ्गधेयत्वात् । नियामकस्य शिष्टप्रयोगस्यात्रापि तुल्यत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः ।

प० - तत्स्थान इति 'भूतं भूताभिमानिचे'त्यत्र भूतपदस्थाने भौतिकपदं भूताभिमानिपदस्थाने
भौतिकामिमानिपदं च स्थापयित्वा योज्यमित्यर्थः । उष्टानामित्यस्यार्थो दग्धानामिति ॥ कर्मणि वजिति ।
'उपदाह' इति धातोरिति योज्यम् । 'पुगंतलघूपधस्यचे'ति गुण इति भावः ॥ कर्मणीति । कर्मण्यु-
पपदेऽधिकरणेऽर्थे घोः किप्रत्यय इति सूत्रार्थः । धातुशकारस्य पकारः कथमित्यत आह अधिकरणे

शेतेरिति । अधिकरणे सुप्युपपदे शीङ्स्वप्न इत्यस्याच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रेण तृतीयाध्याये द्वितीयपादे अच्प्रत्ययविधानात् । तथा चाच्प्रत्यये सप्तम्यादेरनुगादिवन्निर्वचनत्वादेव धात्वन्तलोपे पुरुष इति भवतीति भावः ।

या० — कर्मण्यधिकरणे चेति । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽधिकरणे कारके किप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिरित्युदाहरणम् । तथा च दाधाध्वदाविति घुत्वादस्मादधिकरणे किप्रत्यये किच्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे ओषधीति रूपमिति भावः । 'अधिकरणे शेतेरिति सूत्रम् । यद्यप्यस्य सूत्रस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोर्ऽच्प्रत्ययो भवतीति काशिकायां व्याख्यानं कृतं खशय इति चोदाहृतम् । तथा चानेन पु शय इत्येव स्यान्न पुरुष इति । तथाऽप्यस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोर्ऽच्प्रत्ययो भवतीत्यप्यर्थमभिप्रेत्यात्रोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् । अत एवैतत्सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायां गिरौ ङइच्छन्दसीत्युक्तं गिरिश इति चोदाहृतम् । तत्र गिराविति वैदिकप्रयोगसिद्धाधिकरणसामान्योपलक्षणादविरोधः ॥

श्री० — कर्मणि घञिति । उप् प्लुप् दाहेऽस्मात्कर्मणि घञि घकारजकारयोर्लोपेनाकारमात्रे उर्वरिते सति सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति उकारस्योकाररूपे गुणे ओष् अ ओषेति रूपम् ॥ तदर्थं उक्तं उष्टा इति ॥ कर्मणीति । दाधाध्वदाप् । दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युरिति धातुरूपस्यास्य धातोर्घुसंज्ञायामोषा धीयन्तेऽत्रेत्यधिकरणे कर्मण्यधिकरणे च कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्योऽधिकरणे किप्रत्यये ककारलोपे किच्वाद्धात्वाकारलोपे ओष घ् इ ओषधीति रूपम् । पुरुष पदेन भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैव विवक्षितत्वेन तदतिरिक्तस्य भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैवाभावान्निविधत्वं ज्ञेयम् । सप्तम्याः पुरीत्यस्याः ॥ इकारस्येति । ङीति सप्तमीविभक्ते रूपस्य इकारस्य उकार इत्यर्थः ॥ धात्विति । शीङ् स्वप्न इति धातुशकारस्येत्यर्थः ॥ अधिकरणे शेतेरिति । अधिकरणे सुप्युपपदे शेधातोर्ऽच्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च पुरिशी इति स्थिते इकारस्योकारे धातुशकारस्य पकारे पुरुषी इति जाते ङप्रत्यये टिभूनस्य ईकारस्य लोपे प्रत्ययाकारे मिलिते सति पुरुन् अ पुरुषेति रूपम् । अत्र काशिकायामधिकरणे शेतेरित्यत्र गिरौ ङइच्छन्दसीत्युक्त्वा गिरिश इत्युदाहृतत्वाद्विरावित्यस्य चाधिकरणसामान्यमात्रोपलक्षकतयोक्तरीत्या ङप्रत्यय एव व्याख्येयो न त्वच्प्रत्ययः । तथात्वे पुरिशी अस्मादच्प्रत्यये ईकारस्य एकाररूपे गुणे पुरिशे इति जाते एचोयवायाव इति अचिपरे एकारस्यायादेशे पुरिशय् अ पुरिशय इति स्यात् । ख शेते इति खशय इतिवत् न तु पुरुष इति रूपमिति द्रष्टव्यम् । नित्यो नित्यानामिति । अत्र निर्धारणबलात्स्वरूपेण नित्यानां जीवानां सकाशादप्यतिशयेन यन्नित्यत्वं कथ्यते तच्छरीरस्यापि नित्यत्वं विना नोपपद्यत इति शरीरस्यापि नित्यत्वमस्माद्वाक्यात्सिध्यतीति भावः ।

च० — कर्मण्यधिकरणे चेति । कर्मवाचके उपपदे युमंजकधातुभ्योविकरणकारकेर्धे किप्रत्ययो भवति चकारोक्तभावकर्मादिसमुच्चयार्थः । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिरित्युदाहरणम् इत्थं च दाधाध्वदाविति धारूपतया पुत्वादसा किप्रत्यये तस्य कित्वादातो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपे ओपधिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । अधिकरणे शेतेरिति । यद्यपिदं सूत्रं वामनः काशिकायामच्-प्रत्ययविधायकमिति व्याचख्यावुदाजहार च शय इति नैतस्मूत्रोदाहरणं प्रकृतसङ्गतम् । तथापि प्रकृतसूत्रे गिरौ डश्छन्दसीतिवार्तिकस्योदाहृततया तस्य डप्रत्ययविधायकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुदाहृतमिति समादधुः । अत्र व्याकर्तारः अधिकरणे सप्तम्यन्ते उपपदे शेतेरन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रेण डप्रत्यये कित्वा-द्विलोपे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । अथवा । अधिकरणे सुबन्ते उपपदे शेतेरच्प्रत्यये । निर्बचनत्वेन शेतेरीकारलोपे उक्तरूपनिष्पत्तिरिति भावइत्यपि न्यभांसुः ।

सु० — यद्येवमात्माकाशाद्यग्न्यपृथिव्योषध्यन्नपुरुषपदैर्मुख्यतो हरिरेवोक्तः अन्य-दमुख्यतस्ततः किं प्रकृत इत्यत आह एवमिति । अत्र देहशब्दात्प्रागात्मशब्दोऽध्याहार्यः । स

अनु० — एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ॥

परामृशति तस्यैव पञ्जरूपत्ववित्तये ॥

त्यक्त्वा भूतदिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ॥

वा एष पुरुष इति श्रुतिः प्रकृतमपि भूतादिकं सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मादिदेहपर्यन्तमागतं तैः शब्दैः प्रकृतं हरिमेव परामृशति । तस्यैव सृष्टिकर्तुः शरीरेऽन्नमयादिपञ्चरूपत्वज्ञापनायेति । इदमुक्तं भवति । नान्नमयादीनां परब्रह्मत्वपरिग्रहे स वा एष पुरुष इति परामर्शविरोधः । आत्मपदोदि-तस्य परामर्शोऽयमिति स्वीकारात् । न च नामौ परब्रह्म । तस्मात्परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयो-क्तादेतस्मात्पुनः सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितादात्मन इति प्रकृतानुसन्धानात् । न च सन्निहित-परामर्शपरित्यागेन दूरप्रकृतपरामर्शाङ्गीकारोऽनुचित इति वाच्यम् । आत्मादिपुरुषान्तसर्वशब्दै-रपि तस्यैव प्रकृतत्वाङ्गीकारान् । न चेश्वरस्योत्पत्तिरनुत्पन्ना । प्रादुर्भावापेक्षया व्याख्या-नात् । न चैतदप्रामाणिकं व्याख्यानम् । कारणत्वेनेत्युपपादयिष्यमाणत्वात् । न चैवं भूतादि-सृष्टेरप्रामाणिकत्वापत्तिः । आकाशादिशब्दानां भूतादिपरस्त्वस्यापि स्वीकारात् । अनेकार्थ-तायाश्चोपपादयिष्यमाणत्वात् । न चैवं तेषामपि प्रादुर्भावमात्रापत्तिः । सामान्यतः श्रुतस्य सम्भवशब्दस्य यथायोग्यं व्याख्यानोपपत्तेः । न चैवमप्यन्नरसमयस्य प्रकृतसर्वात्मकत्वापत्तिः । प्रकृतानामपि भूतादीनां परित्यागेन हरेरेव परामर्शाङ्गीकारात् । न चैतदन्याय्यम् । आकाशा-

दिशब्दानां हरावेव मुख्यत्वेन तस्यैवोत्कटतया बुद्धिसन्निधानात् । न चेश्वरपरामर्शो व्यर्थः । तस्यैवान्नमयादिपञ्चरूपताज्ञापनाय प्रकरणान्तरारम्भार्थत्वात् । तस्य च लक्षणविवरणार्थत्वेनोपयोगस्योक्तत्वात् । तथा चान्नमयस्य ब्रह्मत्वेऽनुपपत्त्यभावान्न तत्प्रवाहपतितानां प्राणमयादीनामब्रह्मत्वं कल्पनीयमिति ।

शे० — तन्वादिश्च पर्यन्तश्च तयोः समाहार आदिपर्यन्तं देहस्यादिपर्यन्तं देहादिपर्यन्तम् इत्युक्त्या देहस्यैवादित्वमन्तत्वं च प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । विरुद्धत्वेनैकस्यैव तदयोगादित्यतो योजयति अत्रेति । आत्मदेहादिपर्यन्तमित्यर्थः । आत्मशब्दाध्याहारेणात्मन आदित्वस्य देहस्य चान्त-
त्वस्यैवोक्त्यैवादित्वान्तत्वयोरनुक्तेरविरोध इति भावः । यद्वा । ननु देहपर्यन्तमिन्वेतावता पूर्णत्वादादि पदमनर्थकमित्यतो देहशब्दात्प्रागध्याह्नात्मशब्देनान्वितस्यादिशब्दस्यात्मशब्देन हरेः प्रकृततासमर्थ-
नार्थत्वान्न तदित्याशयेनाह अत्रेति ॥ आत्मादिदेहपर्यन्तमिति । ततश्च देहशब्दात्प्रागात्मशब्दा-
ध्याहारे आदिपर्यन्तत्वयोश्च क्रमेण सम्बन्धे आत्मा च देहश्चात्मादेहौ । आदिश्च पर्यन्तश्चादिपर्यन्तौ आत्मदेहौ आदिपर्यन्तौ यस्य पदजातस्य तदामादिदेहपर्यन्तं तत्प्रत्यागतमित्यर्थः । अस्यैव तात्पर्यं तैः शब्दैः प्रकृतमिति । 'ब्रह्मशब्दोदिते' इत्याद्याखण्डलार्थमाह इदमुक्तं भवतीति ॥ न चैतदिति । आत्मादिपुरुषान्तसर्वशब्दैरपि तस्यैव प्रकृततया व्याख्य नमप्रामाणिकमित्येतच्च नेत्यर्थः ।

प० — ईश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समैवेत्यादिना प्रागुक्तशङ्कायाः कथमनेन निरास इत्यत आह इदमुक्तं भवतीत्यादिना कल्पनीयमित्यन्तेन ॥ कारणत्वेनेतीति । 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यानुमानिकपादीयचतुर्थेऽधिकरणे कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणभूताकाशादि पुरुषान्तशब्दैः विष्णुरुच्यत इत्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'ब्रुम्वाद्य'धिकरणे हरेः प्रादुर्भावरूपजने'राकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्र महायोगविद्वद्बुद्धिभ्यां हरावाकाशादिभूतभौतिकशब्दमुक्त्यर्थ-
त्वस्य चोपपादयिष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥ अनेकार्थतायाश्चेति । 'ज्योतिरुपक्रमा'दित्यधिकरणे 'कल्पनोपदेशा'दिति सूत्रे ॥ निगमनिघण्टुन्याकरणादिसिद्धयोगरूढ्यादिबृत्तेरङ्गीकारेण विष्णुन्यार्थान्तर स्यापि स्वीकृतत्वेनानेकार्थत्वस्य 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यत' इत्यादिनोपपादयिष्यमाणत्वा-
दित्यर्थः ॥ प्रकृतेति । आकाशादिपुरुषान्तशब्दैर्यत्प्रकृते भूततदभिमान्यादिकं तत्सर्वात्मत्वापत्तिरित्यर्थः ।

या० — कारणत्वेनेति । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यत्राकाशादिष्ववान्तर-
कारणत्वेन स एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिषूक्तेरित्युप-
पादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ अनेकार्थतायाश्चेति । समाकर्षादित्यादिनेति शेषः ॥ प्रकृतसर्वात्म-

कृत्वाति । आकाशादिशब्दः प्रकृत्येच्छतुर्वधाकाशादक तस्य सर्वस्याप्यन्तरसमयत्वमुच्यते इति
प्राप्तमित्यर्थः ॥

श्री० — देहादिपर्यन्तमित्यत्र विद्यमानादिशब्दस्याभ्याहृतेनात्मशब्देन संबन्ध इत्याशयेनाह
देहशब्दान्प्रागिति । असावात्मपदोदितः । सन्निहितेति । पुरुषपदेन सन्निहितशरीरेत्यर्थः । तेषां
भूतानां भौतिकानां चैवं परात्मन इवेत्यर्थः । प्रकृतसर्वस्यान्तरसमयत्वापत्तिरिति योज्यम् ॥ लक्षणेति ।
सत्यत्वादिलक्षणेत्यर्थः ।

च० — अनेकार्थतयाश्चेति । समाकर्षादित्यादिनेत्यादिः ।

सु० — ननु किमनेन बहुधा संविधानेन । शरीरमात्रपरामर्शोऽयं किं न स्यात् ।
मैवम् । तथा सत्येष पुरुष इत्येतावता पूर्णत्वेन स इत्यस्य वैयर्थ्यार्पणत्तेः । भवत्पक्षेपि तत्
समानमिति चेन्नैत्यभिप्रेत्याह स इति ।

अनु० — स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः ॥

एष इति जीवशरीरगः परामृश्यते । शरीरग इत्येवोक्ते परमेश्वरस्य शरीरित्वं प्रतीयेत ।
अतो जीवेत्युक्तम् । किञ्च शरीरपरामर्शे स वा एष पुरुषोऽन्नमय इत्येव वक्तव्यम् । रसशब्दस्तु
व्यर्थः । प्रयोजनानुपलब्धेः । अन्नात्पुरुष इत्येव प्रकृतत्वाच्च । नचास्तपक्षेऽपि रसशब्दस्य
वैयर्थ्यम् । अन्नमय इत्येवोक्ते प्राकृतान्नमयत्वं (इत्येव) प्रतीयेत । तन्निवृत्त्यर्थत्वेन
सार्थक्यादित्याशवानाह सारेति ॥

सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ॥

इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ॥

रसशब्दो हि सारवाची । रसस्मारो वरश्चेति शब्दाः पर्यायवाचका इति वचनात् ।
तत्तत्तन्नामरसोऽन्नमारः । अन्नशब्दार्थेषु मुख्यार्थोऽनृतत्वादि(लक्षण)स्तत्प्रचुर इत्युक्तं भवति । तस्य
तात्पर्यार्थः सारान्नमय इति । इति ज्ञापयितुमिति शेषः । विशिनष्टि श्रुतिः । अपि च । शरीर-
परामर्शोऽयं चेत्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं
प्रतिष्ठेति सर्वं व्यर्थमेव स्यात् । शरीरशिरःप्रभृतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणात् ।

शे० — तथा सत्येकस्यैव विरुद्धकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ कारणत्वेनेत्युपपाद-
यिष्यमाणत्वादिति । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यादिना चतुर्थे व्यङ्ग्यव्यञ्जक-
भवेन कारणत्वे सति कार्यत्वस्य बहुरूपत्वेन भगवत्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । भूतादिचतुष्टयस्या-
काशादिशब्दार्थत्ववर्णनस्य प्रकृतोपयोगे न दर्शयितुं तद्व्यावर्त्यमाशङ्कते न चैवमिति । आकाशादिशब्दानां

भगवदर्थत्व इत्यर्थः । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ स्वीकारादिति । तथा चानेनैव भूतादिसृष्टिसिद्धेर्नाप्रामाणिकत्वं तस्याः प्रसज्यत इति भावः । नन्वाकाशादिशब्दानामनेकार्थत्वमेव कुत इत्यन आह अनेकार्थतायाश्चेति ॥ उपपादयिष्यमाणत्वादिति । साधकबाधकभावाभावव्युत्पादन-पूर्वकमनेकार्थत्वस्य 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधत' इति । 'इति बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते' इत्यादिना च स्वकीयपरकीयज्योतिरधिकरणव्याख्यानापव्याख्यानसमर्थननिरासावसरे उपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । एवं सम्भवशब्दस्य प्रादुर्भावार्थत्वाश्रयण इत्यर्थः । अन्यथा भगवत्यपि स्वरूपलभार्थत्वापत्तेरिति भावः । भगवत्पक्षे सम्भवशब्दस्य प्रादुर्भावार्थत्वेऽपि भूतादिपरत्वपक्षे स्वरूपलभार्थत्वाश्रयणात्तदोप इत्याह सामान्यत इति । कुत एवं वैरूप्यमित्यतो भगवति प्रादुर्भावस्यैव भूतादिषु स्वरूपलभादेरेव योग्यत्वादिति भावेन यथायोग्यमेत्युक्तम् ॥ प्रकृतसर्वेति । आकाशादिशब्दैः प्रकृतं यद्भूततदभिमानितद्देहतदन्त-नियामकभगवत्लक्षणचतुष्टयं तदात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ न चैतदन्याय्यमिति । प्रकृतत्वाविशेषे कस्यचित्परामर्शः कस्यचित्परित्याग इत्यन्याय्यमित्यर्थः ॥ तस्यैवेति । तथा चाविशेषेण प्रकृतत्वमसिद्धमिति भावः ॥ उक्तत्वादिति । 'तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपी'त्यादिनेति शेषः ।

प०— इति वचनादिति । प्रथमे छांदोग्यभाष्योक्तवचनादित्यर्थः । इतिरसेत्यत्रेतिशब्दानुवादपूर्वं शेषमाह इतिज्ञापयितुमिति शेष इति ।

श्री०— संविधानेन प्रयत्नेन ॥ अन्नात्पुरुष इति । न ह्यन्नरसात्पुरुषोत्पत्तिः पूर्वमुक्ता । येनान्नरसमयत्वोक्तिर्घटते । किं त्वन्नादेव । एवं चान्नविकारित्वेनैव पूर्वं प्रकृतत्वाच्छरीरस्य तथैव परामर्शः कार्योऽतो रसशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ॥ तात्पर्यार्थ इति । अन्नरसमयशब्दार्थकथनपरत्वेऽन्नरसमय इति वक्तव्यत्वादित्याशयः ॥

च०— पर्यायवाचकाः पर्यायरूपा वाचकाः ।

सु०— नन्वीश्वरेऽप्यनुपपत्तिरेव । तस्य शिरःप्रभृत्यवयवाभावात् । न । प्रकाशवच्चेति वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽप्यनुपपत्तिः । ईश्वरशिरःप्रभृतीनामप्रत्यक्षत्वेनेदमिति निर्देशायोगादिति चेन्न । लक्षणयोपपत्तेरित्याशयवानाह इदमिति ।

अनु०— इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृत्तवर्तिभोः ॥

शिर आदेर्भवेज्जीवशिर आदौ व्यवस्थितेः ॥

इदमिति निर्देशोऽप्रत्यक्षेऽपि परमेश्वरशिरःप्रभृतौ लक्षणया भवेदेव । विभोः शिर-

आदेर्जीवशिरआदौ प्रत्यक्षे व्यवस्थितेति लक्षणाधीजसम्बन्धं दर्शयति । ननु मुख्यप्रयोगं परित्यज्य लाक्षणिकं प्रयुज्जानस्य प्रयोजनं वाच्यम् । दृष्टं हि गङ्गायां घोष इत्यादौ पावित्र्यादि-
ज्ञापनमिति चेन्न । प्रकृते रूढलक्षणत्वादिति भावेनोक्तम् । वस्त्रप्रावृत्तवदिति । सप्तम्यर्थे वतिः ।
यथाऽप्रत्यक्षेऽपि जानुनि प्रत्यक्षवस्त्रप्रावृते प्रत्यक्षवस्त्रसन्निधानादिदमिति निर्देशस्तथा प्रकृते-
ऽपीत्यर्थः । ननु मुख्ये बाधकाभावात्कुनो लक्षणाश्रयणमिति चेन्न । शरीरपरिग्रहे वैयर्थ्यस्य
स्फुटत्वात् ।

शे० — प्रकाशवच्चेति । तृतीये प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति सूत्रेण यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्ण-
मित्यादिश्रुतीनामवैयर्थ्याय लौकिकविग्रहविलक्षणविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । शिरआदाविति
दार्ष्टान्तिकानुरोधादाह सप्तम्यर्थ इति । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः ॥ स्फुटत्वादिति ।
शरीरशिरःप्रभृतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणादिति भावः ।

प० — प्रकाशवच्चेतीति । भक्तिपादे “अरूपवदे”वेत्यधिकरणे ‘प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमि’तिगुण-
सूत्रे यथा गृहांतश्चाक्षुषप्रकाशे सत्यपि बाह्यप्रकाशापेक्षया नास्ति प्रकाश इति व्यवहारः तथा भगवतो
विग्रहवच्चेपि तस्य प्राकृतत्वादिरूपलोकदेहवैलक्षण्यादरूपमव्ययमित्यादिश्रुत्युपपत्तेर्न तासां वैयर्थ्यमिति
वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । सप्तम्यर्थे वतिरिति । तत्र तस्येवेत्यनेन सप्तम्यर्थे वतिरित्यर्थः ।

या० — प्रकाशवच्चेतीति । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति सूत्रेण ‘यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णमि’-
त्यादिश्रुतीनामवैयर्थ्याय लोकविलक्षणविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

श्री० — मुख्यप्रयोगमिति । अस्मिन् शिर इति मुख्यप्रयोगमित्यर्थः ।

सु० — किञ्च सर्वमेव त आयुर्यन्तीति प्राण(अन्न)मयज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । कदाऽपि
मरणाभावो हि सर्वमायुः । न चासौ विना मोक्षाद्युज्यते । न च शरीरपरिग्रहे तद्युज्यते ।
तमेवंविधानि(त्यादि)श्रुतिविरोधादित्याह तमिति ।

अनु० — तं विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्थानान्यज्ञानात्कथञ्चन ॥

तं परमात्मानं विदित्वा साक्षात्पश्यत इति शेषः । तेन समानकर्तृता । ब्रह्मशब्दाद-
योऽप्यत्र बाधकतया वक्तव्याः । ननु च विकारशब्दादिति सूत्रकारेणान्नमयादीनां ब्रह्मत्वा-
ङ्गीकृतावेकामनुपपत्तिं परिहरता लक्षणया सर्वानुपपत्तिपरिहारोऽपि सूचितः । अत एव भोग्य-
त्वमत्र चाद्यत्वमित्यादिना भाष्यकृता तत्रैवानुपपत्तिपरिहारः कृतः । ब्रह्मशब्दोदित इत्यादि-
कमपि तत्रैव कर्तुमुचितम् । व्यवधाने कारणाभावात् । अन्यथोत्सन्नितत्वप्रसङ्गादिति । मैवम् ।

तत्सूत्रसूचितस्याप्यर्थस्य व्यवधाने प्रयोजनसद्भावात् । अन्नमयादीनां पञ्चानामप्यब्रह्मत्वोपपाद-
कोपपत्त्याऽऽभासास्तत्र निराकृताः । अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिपरिहारस्त्वत्रेत्यनेन ज्ञाप्यते ।
किञ्च नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रं केचिन्न तावदन्नमयः परमात्मा परामर्शाद्यनुपपत्तेरिति व्याकु-
र्वन्ते । तदपि निराकर्तुमत्रेदमुदितमिति ।

शे० — अन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति । यद्यप्यन्नमयप्रकरणे 'सर्वमेव त आयुर्यन्ती'ति
वाक्यमेव न श्रूयत इति न तदन्नमयज्ञानस्य मोक्षसाधनतायां प्रमाणतयोपन्यसितुमर्हतीति हेतोरसिद्धि-
प्रसङ्गात् किन्तु सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्येव । उदाहृतं च तदेव प्राक् टीकाकृताऽन्नमयज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वे प्रमाणत्वेनेत्युक्तमिदमाभाति । तथापि तैत्तिरीयशाखायामन्नमयप्रकरणे तथाऽश्रवणेऽपि
शाखान्तरे तत्प्रकरण एव तत्पाठमाश्रित्यायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यदोषः । सर्वशाखानिर्णायकत्वात्सूत्राणा-
मित्यवधेयम् । सर्वोपजीव्यत्वरूपात्तन्मयशब्दार्थस्य 'यद्गतिजीवने' इत्यादिना प्राणमयशब्दार्थतयोक्त-
त्वेनान्नमयप्राणमयशब्दयोरैकार्थ्यसिद्धेः प्राणमयब्रह्मत्वोपपादकस्यापि 'सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यस्यान्नमय-
स्यापि ब्रह्मत्वोपपादकत्वाभिप्रायेणायं ग्रन्थः प्रवृत्त इति तत्त्वम् । श्रूयते प्रतीयते । प्रतीतिमेवोपपाद-
यति कदाऽपीति । एवं प्रतीतिमुपपाद्य शरीरपरिग्रहेऽपि कथं तदनुपपत्तिरित्यतस्तानुपपादयति न चेति ।
शेषपूर्णे निमित्तमाह तेनेति । अन्यथा वेदनक्रियायाः पुरुषकर्तृकत्वादित्यादिति भयं क्रियायाश्च मुक्ति-
कर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावाद्विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । शेषपूर्णे च वेदनक्रियायां
दर्शनक्रियायां च पुरुषस्यैव कर्तृनया समानकर्तृकत्वाद्युक्तः क्त्वाप्रत्यय इति भावः । अङ्गीकृत्य चैत-
दुक्तम् । वस्तुनस्तु समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य 'यदोर्विशं नरःश्रुत्वा र्वेषापैः प्रमुच्यत'
इत्यादौ बहुलमुपलम्भेन तन्नियमस्यानावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ब्रह्मशब्दादय इति । आदिपदेन
मान्त्रवर्णिकगानादिपरिग्रहः । कारणाभावादित्यत्र कारणशब्दः प्रयोजनपरः । अत एव प्रयोजन-
सद्भावादित्युत्तरत्र परिहारग्रन्थ इति ध्येयम् । अस्ति व्यवधाने कारणमित्याह मैवमिति । तर्ह्युत्सूत्रि-
तत्त्वप्रसङ्ग इत्यतः प्रयोजनविशेषेण व्यवधानेऽपि तत्सूत्रसूचिनत्वानपायात्तत्सूत्रितत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयेनोक्तं
तत्सूत्रसूचितस्येति । अभिमतं प्रयोजनविशेषं दर्शयति अन्नमयादीनामिति । यत्र कचिदुक्त्या
व्यवधानकरणेनाप्युक्तप्रयोजनसिद्धेरत्रैव तदुक्तिर्व्यर्थेत्यतः प्रयोजनोक्त्याऽत्रैव तदुक्तिं घटयति किञ्चेति ।

प० — सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति । यद्यपि सर्वं वै तेन्नमाप्नु-
वति यत्नं ब्रह्मोपासत इत्येवान्नमयप्रकरणे मोक्षवाक्यम् । सर्वमेव त इति तु प्राणमयप्रकरणगतम् । पूर्वं
नेतरोनुपपत्तेरित्येतद्व्याख्यावसरे तथैवोक्तेः । तथापि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्यत्र मोक्षपरत्वस्यास्फुटत्वात्प्रा-
णमयप्रकरणे स्फुटत्वात्तत्प्रायपाठादन्नमयप्रकरणे श्रुतवाक्यस्यापि मोक्षपरत्वं ध्येयमिति भावेन प्राणमयप्रक-

रणगतवाक्यस्य मोक्षपरत्वोपपादनमतो नासंगतमेतदिति बोध्यम् । उपलक्षणमेतत् । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कदाचनेत्यादिमनोमयादिप्रकरणस्थवाक्यानामपि मोक्षपरत्वस्पष्टीकरणं बोध्यम् ॥ लेखक-द्रोषमूलोयं पाठः । सर्वं वा इत्यादिवाक्यमेवेदोदाहार्यमित्येके । तेन समानकर्तृतेति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेति समानकर्तृकक्रियांतरे सत्येव पूर्वकालीनक्रियावाचिधानोः क्त्वाप्रत्ययविधानात्पश्यत इति क्रियांतरानध्याहारे विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययप्रयोगस्यासाधुत्वापत्तेरिति भावः ॥ ब्रह्मशब्दादयोपीति । ब्रह्मशब्दमात्रवर्णिङ्गानादिसिद्धांतसाधका अत्र लक्षणानाश्रयणे बाधकतया वक्तव्या इत्यर्थः ॥ लक्षण-येति । उपलक्षणतयेत्यर्थः ॥ अनेनेति । व्यवधानेनेत्यर्थः ।

या० --- प्राणमयज्ञानान्मोक्ष इति । तथा चानेन प्राणस्य ब्रह्मत्वे निश्चिते तत्प्रायपाठविरोध-लक्षणबाधकसद्वावाल्लक्षणाश्रयणं युक्तमिति सूचितम् । क्वचिदन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति पाठः । स प्रामादिकः । अत्र यद्यपि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इत्येवं बाधकं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि तस्य लौकिकान्नप्राप्तिपरतयाऽपि सावकाशत्वसम्भवात्तत्परित्यागेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ॥ न च-शरीरपरिग्रह इति । अन्नमयप्रकरण इति शेषः । प्रायपाठविरोधापत्तेरिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — ननु विदित्वा मुक्तिरिति न युक्तम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा । एककर्तृक क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालीनक्रियायां वाच्यायां तद्वाचके पदे क्त्वाप्रत्ययो विहितः । भुक्त्वा ब्रजतीति यथा । न ह्यत्र तथा समानकर्तृकताऽस्ति । वेदने पुरुषस्य कर्तृत्वात् । स्यादित्यत्र मुक्तेः कर्तृत्वा-दित्यत आह विदित्वा साक्षात्पश्यत इति । एवंच वेदनसाक्षाद्दर्शनक्रिययोर्दृढभयोरपि जीवकर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वात्तन्मध्ये वेदनपदोक्तपरोक्षज्ञानस्य दर्शनपूर्वकालीनत्वाद्युक्तस्तत्र क्त्वाप्रत्यय इति भावः । तत्रैव विकारशब्दादिति सूत्रव्याख्यानावसर एव ॥ अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिरिति । अन्नमयस्यैव ब्रह्मत्वविषये या अन्नरसमयत्वानुपपत्तिस्तत्परिहार इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मशब्दोदित इत्यादिग्रन्थे । अनेन व्यवधानकरणेन ।

च० — तेन समानकर्तृकतेति । अनुपस्कारदशायां वेदनभवनयोः पुरुषमुक्तिकर्तृकतया विभिन्न-कर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावेन क्त्वाप्रत्ययस्य दुस्सङ्गमत्वेऽप्युपस्कारोपगमेन वेदनदर्शनयोः समानकर्तृक-तया तस्य सुसङ्गमत्वादिति भावः । व्याकर्तारस्तु । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु समानकर्तृ-क्त्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य 'यदोर्वेशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत' इत्यादौ बहुलमुपलभ्येन तन्नियम-स्यानावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यमित्यपि न्यभास्तुः ।

सु०— अत्राह । जीव एवान्नमयादिशब्दार्थः । स ह्यन्नविकारशरीरावच्छिन्नत्वाद्भवत्यन्नमयः । प्राणमनोबुद्ध्यान्न्दोपाध्यवच्छिन्नश्च भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः । तेन प्राणमयत्वाद्युपपत्तिः । तथा च स वा एष पुरुष इति परामर्शस्तदुपाधिविषयतया हि श्लिष्टतरो भवति । रसशब्दश्चान्नस्थस्थविष्टभागव्यावृच्यर्थो भविष्यति । इदमिति निर्देशश्च मुख्यार्थस्सम्पद्यते प्राणमयादिषु सर्वत्र शिरःप्रभृत्यवयवानां वक्तव्यत्वेन तन्प्राये सिद्धस्यापि कथनोपपत्तेः शरीरित्वमवयवित्वं प्रियादियोगो ब्रह्मपुच्छत्वं चेत्येतत्तमैव समञ्जसं भवति । न च वक्तव्यं शरीरादिकोशा एव कुतस्तर्हि नाङ्गीक्रियन्ते । तथा चान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमा मे शुद्धच्यन्तामिति श्रुत्यन्तरानुगुण्यं च स्यादिति । कोशेषु ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेः । अन्यत्वमन्तरत्वं शरीरत्वं चोपाध्यपेक्षया जीवेऽप्युपपद्यन्ते ।

शे०— नन्वन्नमयादिशब्दानामन्नादिविकारवाचित्वाज्जीवस्यापि विष्णोरिवान्नादिविकारत्वाभावेन विकारागमिधायकशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः कथं विष्णुपरित्यागेन जीवस्यैव तत्त्वावधारणमित्यतो मयडनुपपत्तिं तावत्परिहरति स हीति । ननु चैवमपि जीवस्य प्राणादिविकारत्वाभावान्न स्वतः प्राणादिमयत्वं प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वाभावेन प्राणादिविकारभूतप्राणादिकिञ्चित्पदार्थानवच्छिन्नत्वाच्च नान्नमयत्ववदपि तदिति कथं तस्य प्राणमयादित्वमित्यत उक्तप्रकारद्वयेन तदनुपपत्तावपि प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य प्राणादिविकारत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह प्राणेत्यादि । ननु गौरः श्याम इत्यादौ दर्शनादन्नविकारत्वाभावेऽप्यन्नविकारदेहाभिमानित्वादन्नमयत्वोपपत्तावपि कथं तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तद्विकारत्वं येन विकारार्थकशब्दवाच्यत्वं स्यादित्यतो घटाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य गगनस्य घटादिविकारिताया दृष्टत्वाद्युज्यते विकारार्थकशब्दवाच्यत्वं तस्येत्यभिप्रेत्योक्तं घटाकाशमिव घटविकार इति ।

ननु तथाऽपि न जीव एवेत्यवधारणं युक्तम् । परामर्शानुपपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वादित्यतो जीवपक्षे उपाध्यपेक्षया युज्यते परामर्शः, ईश्वरपक्षे त्वीश्वर वत्तदुपाधेरप्यत द्रष्टृत्वान्न तदपेक्षयाऽपि परामर्शोपपत्तिरिति स इत्यात्मपक्षे हि दृष्ट इत्युक्तरीत्यैव तदुपपत्तिरिति न तस्य तत्र श्लिष्टत्वमिति युक्तमीश्वरपरित्यागेन जीवस्यैव तत्त्वावधारणमित्याशयेनाह तथा चेति । ननु नोपाध्यपेक्षया जीवपक्षे परामर्शोपपत्तयुक्तम् तथा सत्यन्नात्पुरुष इति प्रकमानुसारेण स वा एष पुरुषोऽन्नमय इत्येव वक्तव्यतया रसशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतस्तत्सार्थक्यमाह रसशब्दश्चेति ॥ इदमिति निर्देशश्चेति । तदुपाधिविषयतयेत्यनुवर्तते । तदुपाधेः प्रत्यक्षत्वादित्यतः परोक्षतया निर्देशस्य जीवपक्षे मुख्यार्थत्वमीश्वरपक्षे त्वीश्वरशिरःप्रभृतीनामीश्वरवदप्रत्यक्षत्वादित्यतः परोक्षतया निर्देशस्य मुख्यार्थत्वासम्भवादिदमित्येव निर्देशो वस्तुप्रावृत्तवद्विभोरिति पूर्वोक्तरीत्या लाक्षाणिकत्वस्यैवाश्रयणीयत्वाज्जीवमादाय मुख्यार्थत्वोपपत्तौ च लक्षणयेश्वरपक्षा-

अयं योऽपि शरीरपरित्यागेन जीव एवेत्यवधारणमुपपन्नमिति भावः । ननु तयोऽपि जीव इत्यवधारणः मनुपपन्नम् । स वा एष इत्यस्य शरीरपरामर्शत्वे तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः इत्यादिकं सर्वं व्यर्थमेव स्यात् । शरीरशिरःप्रभृतीनां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणादित्यत आह प्राणमयादिष्विति । ईश्वरपरित्यागेन जीवस्यैवान्नमयादिशब्दार्थत्वे युक्त्यन्तरं चाह शरीरत्वमिति । तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यन्नमयादीनां शारीरत्वश्रवणादीश्वरस्यैवान्नमयादिष्वे तस्य सशरीरत्वापक्ष्या प्रियाप्रियस्पर्शो न वारयितुं शक्यः । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतिरस्ती'ति श्रुत्या सशरीरस्य तन्नियमात् । न चेश्वरस्य तत्संस्पर्शोऽङ्गीकर्तुं युक्तः । 'निरनिष्ठो निगद्य' इति तन्निषेधादतो नेश्वरस्य शारीरत्वमिति नान्नमयादित्वं किन्तु जीवस्यैवेति भावः ॥ अवयवित्वा-
मिति । अन्नमयदेः शिरआद्यवयवत्वश्रवणादीश्वरस्यान्नमयादित्वे तस्यावयववत्त्वं वाच्यम् । न च तत्संभवति । निष्कलमिति श्रुत्या निरवयवत्वस्य श्रवणादतोऽपीश्वरपरित्यागेन जीव एवेत्यवधारणं युक्तमित्यर्थः ॥ प्रियादियोग इति । प्रियादियोगश्च ब्रह्मणि प्रमाणबाधित इति भावः ॥ ब्रह्म पुच्छत्वं चेति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयाश्रयत्वाभिधाना-
ज्जावस्थानन्दमयतायां ब्रह्मणस्तदाश्रयत्वाभिधानस्य समञ्जसत्वेऽपीश्वरस्यानन्दमयत्वे न वाक्यशेषोक्तमान-
न्दमयाश्रयत्वं समञ्जसं स्वस्य स्वाश्रयत्वभ्यानुपपन्नत्वादिति भावः ।

ननूक्तरीत्या परामर्शादेरक्षिष्टत्वप्रसङ्गेनेश्वरस्यान्नमयादित्वानुपपत्त्या तदन्यस्यान्नमयादित्वादेरवश्या-
श्रयणीयत्वेऽपि जीव एवेत्यवधारणमनुपपन्नमेव । शरीरादिकोशानामेव तदुपपत्तेः । न च विनिगम-
नायां कारणाभावः । जीवस्यान्नमयादित्ववादिनाऽपि शरीरोपाधिविवक्षयैव जीवे 'स वा एष' इत्यादि-
परामर्शादिब्युत्पादनेन तस्मिन्परामर्शादेरतिक्षिप्तत्वात् । किञ्च शुद्धिप्रार्थनावाक्यानुगुण्यं शरीरपक्षे
स्वरसं भवति जीवपक्षे तु तदपि शरीरोपाधिविवक्षया व्युत्पादनीयं स्यादिति तस्यासामञ्जस्यप्रसङ्ग इत्या-
शयेन शङ्कते न च वक्तव्यमित्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेरिति । निरावाधस्य ब्रह्मशब्दस्य परमात्मना
विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मशब्दादीत्यदेस्तेनानुपपत्तेः वक्ष्यमाणासाधारमाधारणयुक्तिकलापपरा-
मर्शः । ननु ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्त्या शरीरादिकोशपरित्यागे जीवस्यापि परित्याग आवश्यकः । अन्नमया-
दीनां तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इत्यादिना परस्परमन्यत्वेनान्तरत्वेन तस्यैव
एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येते शरीरमेवेति च श्रवणार्जावस्थान्नमयादित्वे च तस्य स्वस्य स्वसादन्य-
त्वस्य स्वस्यैव स्वसादन्तरत्वस्य स्वस्यैव शरीरशरीरिभावस्य चाङ्गीकर्तव्यत्वात्; न च तस्यैव तं प्रति
तत्संभव इत्यत आह अन्यत्वमित्यादि । तथा च तदुपाधीनां परस्परमन्यत्वादुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसादन्त-
त्वान्पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य शरीरत्वेन शरीरशरीरिभावस्य च सत्त्वाज्जीवोपाधिभूतशरीरविवक्षया स वा

एव इत्यादिपरामर्शादेरिवान्धत्वादेरपि शरीरप्राणाद्युपाधिविवक्षयोपपत्तेर्युक्तं जीवस्यान्नमयादित्वावधारण-
मित्याशयः ।

प० — 'भेदव्यपदेशाच्चे'तिसूत्रव्यावर्त्याशंका माह अत्राहेति । जीवब्रह्मैक्यवादीति योज्यम् ।
पंचसु शब्देषु मयटां विकारार्थत्वमुपेत्य जीवे तद्वटनाप्रकारमाह स हीति । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नश्च
प्राणादिविकारो भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह घटेति ॥ तदुपाधीति । जीवोपाधिभूतपुरुषशब्दितदेहविषय-
तयेत्यर्थः ॥ तत्प्राय इति । तत्सदृश इत्यर्थः ।

श्री० — नन्वनविकारशरीरावच्छिन्नजीवस्यान्नमयत्वाङ्गीकारे तस्येदमेव शिर इत्युपदेशान-
र्थक्यम् । शिरःप्रभृत्यवयवानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनावक्तव्यत्वादित्यत आह प्राणमयादिष्विति । तत्प्राये
तत्समाने अन्नमयप्रकरणे । नाङ्गीक्रियन्ते अन्नमयादिशब्दार्थतयेति शेषः । तथाच किं जीवपरत्वाङ्गी-
कारेण जीव इव कोशेष्वपि लिङ्गानां सम्भवादिति भावः ॥ ब्रह्मशब्देति । शुद्धिप्रार्थनं तु जीवे उपाध्य-
पेक्षया युक्तमित्याशयः । नन्वनमयादीनामन्यत्वान्तरत्वाद्युक्तेस्तस्य च कोशेष्वेव सम्भवो न जीवे इत्यत
आह अन्यत्वमिति ॥ छ ॥

सु० — ननु जीवपक्षेऽप्यनुपपत्तिरस्ति । ब्रह्मशब्दो हि निराधारो न परमात्मना
विनोपपद्यते । 'अद्यतेऽस्ति चेति' सर्वाद्यत्वं सर्वानृतत्वं 'प्राणं देवाः' इति सर्वदेवादियेष्टकत्व
यतो वाच' इति बाह्यनसागोचरत्वं 'विज्ञानं देवा' इति सर्वदेवोपास्यत्वं ज्येष्ठत्वं 'सोऽकामयत'
इति सङ्कल्पपूर्वकं सर्वसंपृत्त्वं सर्वान्तरत्वमित्यादीनि नाल्पतरज्ञानशक्त्यादिसंपन्ने जीवे
संभवन्ति । तद्वेतुव्यपदेशश्चासङ्गतः स्यात् । मान्त्रवर्णिकव्याख्यानता च बाध्येत । न च
जीवज्ञानान्मोक्षो युज्यत इति । मैवम् । उपनिषदर्थानन्दबोधात् । अत्र हि जीवब्रह्मणोरेकत्वं
विवक्षितम् । तत्र यानि वाक्यानि शुद्धविरोधीनि तान्युपहितसंसारिस्वरूपापेक्षाणि । ब्रह्म-
शब्दादीनि तु तत्त्वभावसिद्धपरमात्मस्वरूपापेक्षाणि । ऐक्यविवक्षा चात्र वाक्यशाबल्यान्यथा-
ऽनुपपत्त्यैव गम्यते । न चैवं विनिगमनायां कारणाभावात्परमात्मैवान्नमयादि(शब्द)वाच्यो-
ऽस्त्विति युक्तम् । विशुद्धविरोधिनां वाक्यानां परमात्मनि सर्वथाऽनुपपत्तेः । सत्यप्यभेदे
महाकाशधर्म एवावच्छिन्नाकाशे व्यवहियते । 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः'
इति । न तु परिच्छिन्नधर्मो वितस्तिमात्रत्वं महाकाशे । न च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनुपपन्नम् ।
अस्य जीवस्य ब्रह्म पुच्छमायतनमधिष्ठानं निजं स्वरूपमित्यर्थोपपत्तेः । तस्मा'नेतरः' इत्यनुप-
पन्नमित्याशङ्कां परिहर्तुं भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रम् ।

शे०— ननु न ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्त्या शरीरादिकोशानामन्वयत्वादि निराकर्तृ युक्तम् । यथा-
 कथञ्चिद्ब्रह्मशब्दादीनां कोशेष्वपि सम्भवात् । अवश्यं च ब्रह्मशब्दादीनां यथाकथञ्चित्सम्भवमुपादा-
 योपपत्तिः परेण वाच्या । कथमन्यथा जीवस्यान्नमयादित्वमिति पराभिप्रेतं सिद्धयेत् । ब्रह्मशब्दाद्यनु-
 पपत्तेः कोशेष्विव जीवेषु तुल्यत्वादित्याशयेन शङ्कते नन्विति । अनुपपत्तिर्ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्ति-
 रित्यर्थः । कथं तदनुपपत्तिरित्यतो ब्रह्मशब्दस्य तावज्जीवेऽनुपपत्तिमुपपादयति ब्रह्मशब्दो हीति । कथं
 तर्हि 'ब्रह्म ब्रह्मैव भवती'त्यत्र द्वितीयब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वमित्यतो बाधकवशात्कवचिज्जीवपरत्वेऽपि
 निराबाधस्य परमात्मैकनिष्ठत्वात्प्रकृते चानुपपत्त्यभावस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात्तस्य परमात्मपरत्वमेवेत्याशये-
 नोक्तं निराबाध इति । आदिशब्दसङ्गृहीतानुपपत्तिमुपपादयति अद्यतेऽस्ति चेत्यादि । 'नेतरोऽनु-
 पपत्तेर'त्युक्तानुपपत्तिमप्याह ॥ न च जीवज्ञानादिति । स्यादेतदेवं यद्यत्र जीवब्रह्मैक्यविवक्षा सिद्धा
 स्यात् । न चैतदस्ति । प्रमाणाभावादित्यत आह ऐक्यविवक्षा चात्रेति । नन्वैक्यविवक्षया ब्रह्म-
 शब्दादीनामुपपत्तिर्न वक्तुं शक्या । तथा सति तत एवेश्वरस्याप्यन्नमयादित्वेऽनुपपत्तिपरिहारसम्भवेन
 तस्यैवान्नमयादित्वोपपत्तावीश्वरपरित्यागेन जीवस्यान्नमयादित्वावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अन्यथा ब्रह्म-
 शब्दादीनामैक्यविवक्षयोपपत्तिर्न स्यात् । ऐक्यविवक्षायामपि ब्रह्मशब्दादीनामेवोपपत्तिर्न तु विशुद्धविरो-
 धिवाक्यानामित्यत्र नियामकाभावादित्याशङ्क्य निराकरोति न चैवमित्यादिना ॥ अनुपपन्नमिति ।
 अत्र ह्यानन्दमयब्रह्मणोरवयवावयविभावाभिधानात्तथैव भेदस्यैव सर्वसम्मतत्वाद्वैक्यविवक्षा तद्विरुद्धेति
 भावः । नेदमानन्दमयब्रह्मणोरवयवावयविभावाभिधानमुत्वेन भेदाभिधानमङ्गीकर्तुं शक्यम् । उक्त-
 वाक्यशाब्दान्यथाऽनुपपत्तिवाधितत्वात् । किन्त्वानन्दमयस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभिधानमेवेति परिहरति
 स यथेति ।

न चैवमिति । साधकप्रमाणाभावद्विधकसङ्गावाचेत्यर्थः । कथं तदुभयमित्यतो बाधकसङ्गाव-
 मुपपादयति स यथेति । अनुभाष्यमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्य' इत्यादि-
 भेदव्यपदेशादित्येतत्सूत्रियभाष्यस्यादिशब्दसङ्गृहीतभेदव्यपदेशान्तरमाह तथेत्यादि । एवं बाधक-
 सङ्गावमभिधायानुनाऽभेदविवक्षासाधकत्वेन परेणोपन्यस्तां वाक्यशाब्दान्यथाऽनुपपत्तिमनूद्य नूपयति
 यदुक्तमित्यादिना ॥ ततो न जीव इति । साधकबाधकमावाभावाभ्यां जीवब्रह्मणोरभेदासिद्ध्याऽभेद-
 विवक्षयाऽपि जीवे ब्रह्मशब्दादीनामनुपपत्तेर्न कोशपरित्यागेन जीवस्यान्नमयादित्वावधारणं युक्तमिति
 भावः ॥

प०— अत्र हीति । ब्रह्मवल्यामित्यर्थः ॥ उपहितेति । उपाध्यवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ वाक्य-
शाबल्येति । शुद्धलिंगोपहितलिंगवाक्यमेलनान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ नेतर इत्यनुपपन्नमिति । “इतरो
जीवादिरन्नमयादिर्नेति” यदुक्तं पूर्वसूत्रे तदयुक्तमित्याशङ्कामित्यर्थः ॥

श्री०— ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ जीवपक्षेऽपीति । कोशपक्षे इवेति शेषः ॥ यानि
वाक्यानीति । अन्यत्वशागीरत्वप्रतिपादकानीत्यर्थः । शुद्धं चैतन्यम् ॥ तत्स्वभावेत्यादि । संसारिस्व-
भावभूतचैतन्यतया सिद्धं यत्परमात्मस्वरूपं तत्पराणीत्यर्थः ॥ वाक्यशाबल्येति । संसारिशुद्धचैतन्यो-
भयस्वरूपप्रतिपादकानि यानि अन्यत्वादिब्रह्मशब्दादियुक्तानि वाक्यानि तेषां सङ्कीर्णत्वस्यैक्यविवक्ष-
विनाऽसंभवादित्यर्थः ॥ परमात्मैवेति । जीवधर्माणां कथंचित्परमात्मन्यपि सम्भवादिति भावः ।
ननु तर्हि परमात्मनिष्ठब्रह्मशब्दादीनां संसारिस्वविशेषिणां कथं जीवेऽप्युपपत्तिर्विनिगमकाभावादित्यतो
विनिगमकमाह सत्यपीति । एवं च ब्रह्मधर्माणामेव जीवे व्यवहारो न जीवधर्माणां ब्रह्मणीत्यस्ति
विनिगमकमिति भावः ।

सु० — तत्र चशब्दः प्रतिज्ञासमुच्चयार्थ इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे आदित्य इति ।

अनु०— ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥

आदित्ये पुरुषे चायमिति भेदोपदेशतः ॥

नास्याभेदोऽस्ति जीवेन-

स्यादेतदेवं कथञ्चित् । यद्यस्यामुपनिषदि जीवपरमात्मनोरभेदो विवक्षितः स्यात् । न चैवम् ।
'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति पुरुषादित्यशब्दोपलक्षितापकृष्टोत्कृष्टसकल-
जीवानां नियम्यतयाऽधिकरणत्वेन परमात्मनश्च नियामकतयाऽधिष्ठातृत्वेन भेदस्यैवात्रोप-
देशात् । तथा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति लब्ध्वलब्धव्यतया 'यदा ह्येवैपः'
इत्युपासकोपास्यतया 'उपसंक्रामति' इति प्राप्तुप्राप्यतया 'भीषाऽस्मात्' इति नियम्यनियामक-
तया च भेदोपदेशा द्रष्टव्याः । यदुक्तं वाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिरत्र प्रमाणमिति ।
तदयुक्तम् । केवलं ब्रह्मपरतयैव वाक्यानां समञ्जसीकृतत्वात् । ततो न जीवोऽन्नमयादिशब्द-
वाच्य इति ।

प०— प्रतिज्ञेति । नास्याभेदोऽस्ति जीवेनेति प्रतिज्ञेत्यर्थः । इतिशब्दमाद्यर्थं मत्वा
मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वाऽऽह तथेति ॥ ननुक्त्वाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिपराहताः भेदव्यपदेशा इत्याचङ्क्य
निषेधति यदुक्तमित्यादिना ॥ ततो न जीव इति । जीवब्रह्मणोरत्यन्तभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वसाधकानां ब्रह्म-
शब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरिति भावः ॥

या० — ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ननुक्तवाक्यज्ञाबल्यान्यथाऽनुपपत्तिपराहता भेदव्य-
पदेशा इत्याशङ्क्य निराकरोति यदुक्तं वाक्येति ॥ ततो न जीव इति । जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्त-
भिन्नत्वेन ब्रह्मसाधकानां ब्रह्मशब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — अपकृष्टोत्कृष्ट इति । जीवसामान्यवाचिना पुरुषपदेनापकृष्टजीवानां देवविशेषवा-
चिनाऽऽदित्यपदेनोत्कृष्टजीवानां च लक्षणेति ध्येयम् ॥ छ ॥

सु० — ननु कथमुच्यते नास्य परमात्मनोऽभेदोऽस्ति जीवेनेति । अनुमानतस्तदभेदस्य
प्रमितत्वात् । तथा चोक्तविधयाऽन्नमयत्वादिकं जीवस्य किं न स्यात् । न चोक्तभेदोपदेश-
विरोधः । अनुमानविरोधेन तस्यैवान्यपरत्वोपपत्तेरित्याशङ्कापरिहाराय सूत्रं कामाच्च नानुमाना-
पेक्षेति ।

ब्र. सू. — ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥

तद्वाच्ये नानुमेति ।

अनु० — ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥

नानुमा कामचारिणी ॥

विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यन् ॥

शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्ष्यते ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात्

सम्प्रतिपन्नस्वशरीरेषु सिद्धसाधनतापरिहाराय विमतानीत्युक्तम् । यद्यस्माच्छरीराणि ।
शरीरत्वादित्यर्थः । मच्छरीर(ादि)वदिति दृष्टान्तः । आदिग्रहणाद्विप्रतिपन्नानीन्द्रियाणि ममैव
करणानि इन्द्रियत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादीनामुपादानम् । नन्वेतान्यनुमानानि प्रतिक्षेत्रं क्षेत्र-
ज्ञानामभेदं साधयन्ति । न तु जीवानां परमात्माभेदम् । तेन विमता आत्मानः परमात्मनः
(तत्त्वतो) न भिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्यनुमानमत्र शङ्कनीयम् । न त्विदमिति । मैवम् ।
न हि जीवानामुपहितस्वरूपाणामेव साक्षादभेदः सम्भवति । प्रत्यक्षादिविरोधात् । ततश्च
निरुपाधिकेन रूपेणाभेदेऽनुमानं पर्यवस्यति । तथा च कथं न प्रकृतसङ्गतिरिति । तत्त्वज्ञाने तत्त्व-
ज्ञानार्थम् । नापेक्ष्यते । तत्त्वज्ञानकारणं न भवतीत्यर्थः । कुतः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् ।
द्विशब्दो दृष्टान्तसूचकः । तदयं प्रयोगः । विमतानि शरीराणीत्यादिकाऽनुमाऽनुमानत्वेन
पराभिमता । यथार्थज्ञानकारणं न भवति । प्रमाणविरुद्धत्वाद्दहनानुष्णतासाधनानुमानवदिति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धाऽपि मदनुमा किं न स्यादित्यत उक्तं कामचारिणीति ।

अनुमा कामवृत्ता हि

अक्षं प्रत्यक्षम् । अनुमानमप्यत्रोपसङ्ख्येयम् । अक्षागमभयोर्जिज्ञेतेति । तद्विरोधभयो-
जिज्ञेतेत्यर्थः । कामवृत्ता पुरुषेच्छानुसारिप्रवृत्तिमती । नन्वेनेन किं विपक्षे बाधकमुक्तमित्यत
आह कुत्रेति ।

कुत्र नावसरं ब्रजेत् ॥

किमाक्षेपे । सर्वत्राप्यवसरं ब्रजेदित्यर्थः ।

शे० — उक्तविधयेति । अत्र हेत्युक्तविधयेत्यर्थः । अन्यपरत्वेति । व्यावहारिकभेदपरत्वो-
पपत्तेरित्यर्थः । यच्छरीराणीत्यत्र यच्छब्दस्यार्थकथनपूर्वकं विशिष्टस्य तात्पर्यमाह यद्यस्मादित्यादि ।
इत्यादीनामित्यादिपदेन विप्रतिपन्नानि चक्षुषि ममैव दर्शनकरणानि चक्षुष्वान्मच्चक्षुर्वदित्यादीनामुपादा-
नम् ॥ अत्र शङ्कनीयमिति । जीवपरमात्माभेदसाधकत्वेन प्रकृतसङ्गतत्वादिति भावः ॥ न त्विद-
मिति ॥ जीवानामन्योन्य भेदसाधकप्रमाणस्य जीवपरमात्मनोरभेदासाधकत्वेन प्रकृतासङ्गतत्वादिति
भावः ॥ तथा चेति । निरुपाधिकेन रूपेण जीवानामभेदेऽनुमानपर्यवसाने रिद्धे स्तीत्यर्थः ॥ कथं
न प्रकृतसङ्गतिरिति । निरुपाधिकस्य निरुपाधिकेनाभेदे वक्तव्ये निरुपाधिकस्यैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्माभेदस्यैव
तेन सिद्धेर्न प्रकृतासङ्गतिरित्यर्थः । ॥ तत्त्वज्ञानार्थमिति । तत्त्वज्ञान इति सप्तमी तादर्थ्य इति
भावः । ननु निर्दोषोपपत्तेरेवानुमानत्वात्तस्या यथार्थज्ञानकरणत्वाभावसाधने बाधितमित्यत उक्तम्
अनुमानत्वेन पराभिप्रेतेति । प्रमेयवज्जडं चित्तिरित्युत्तरानुव्याख्यानं मनसि निधायाह
अनुमानमप्यत्रोपसङ्ख्येयमिति ।

स० — तत्र हि शरीराणीत्येवोक्ते स्वशरीराण्यादाय सिद्धसाधननाप्राप्तौ विमतानीत्युक्तम् ।

प० — ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ । यदित्यस्यार्थो यद्यस्मादिति । यस्माच्छरीराणीत्यस्य
फलितार्थः शरीरत्वादित्यर्थ इति ॥ प्रतिश्वेत्रमिति । प्रतिदेहमित्यर्थः । क्षेत्रज्ञानां जीवात्मनां । अत्र
जीवब्रह्माभेदे प्रत्यक्षमागमं वानाशङ्क्यानुमानमेवाशङ्क्य तन्निराकृतौ तात्पर्यं चन्द्रिकायां व्यक्तं ॥ तथा
च कथमिति । निरुपाधिकरूपस्यैव परमात्मत्वादिति भावः ।

या० — ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ तथा च कथमिति । निरुपाधिकरूपस्यैव
परमात्मत्वादिति भावः । निर्दोषोपपत्तिरूपानुमाया यथार्थज्ञानकरणत्वमस्त्येवेति तदभावसाधने बाध
इत्यत उक्तम् अनुमानत्वेनेति ।

श्री० — ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ अन्यपरस्वेति । व्यावहारिकभेदपरस्वे-
त्यर्थः ॥ स्वशरीरेषु अतीतानागतवर्तमानेषु ॥ न प्रकृतेति । ऐक्यनिराकरणस्य प्रकृतमङ्गतिर्नेति
कथमित्यर्थः । अक्षशब्दस्य दुष्टेन्द्रियसाधारण्यादाह अक्षमिति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यर्थः ।
अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमित्यन्यत्रोक्तमत्र नामिप्रेतमिति हृदयम् ।

च० — विमतानीत्युक्तमिति । प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिविषयीभूतानीत्यर्थः ।

सु० — तत्कथमित्यत आह जड इति ।

अनु० — जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः ॥

घन आकाश इत्याद्या वार्यन्तं केन हेतुना ॥

आत्मा जडो ज्ञानानाश्रयो वस्तुत्वाद्धटवत् । आकाशो घनो निविडावयवः । प्रमेयत्वा-
त्पाषाणवदिति साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धम् । जडं घटादिकम् । चित्तिश्चेतनम् । प्रमेयत्वादात्मवदित्यनु-
मानविरुद्धम् । चैतन्यकार्यस्य सर्वथाऽप्यनुपलम्भात् । आद्यपदेन ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रव-
द्रव्यत्वात् । क्षीरवदित्यागमविरुद्धस्य ग्रहणम् । केनेत्याक्षेपे । यदि प्रत्यक्षादिविरोधिनोऽप्य
नुमातृत्वं स्यादिति शेषः । प्रत्यक्षादिविरुद्धमपि यद्यैक्यानुमानं प्रमाणं स्यात्तदोदाहृतमपि किं
न स्यादविशेषादित्युक्तं भवति । नन्वत्र कथं प्रयोक्तव्यम् । यथान्यासमवेत्येवकारेणाह । तर्हि
प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेत् । अस्तु । न हि प्रत्यक्षादिविरोधादयं गरीयान् । समश्च
परानुमाने । तत्परिहारोऽप्यत्र तुल्यः । नन्वाकाशो घन इति माधने कालादौ व्यभिचारः ।
न । पक्षतुल्यत्वात् । यदत्र वक्तव्यं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यत इति ।

शे० — इति साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमिति । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षवाधितमित्यर्थः । आत्मा-
ऽऽकाशस्वरूपग्राहिणा साक्षिप्रत्यक्षेण ज्ञानाश्रयत्वनिविडावयवत्वाभावयोरेव सिद्धेरिति भावः । ऐन्द्रियका-
तीन्द्रियसाधारण्येन जडमात्रस्य पक्षत्वे वक्ष्यमाणप्रकारेणानुमानविरोधाप्रसङ्गैन्द्रियकमेव जडं पक्षत्वेनाभि-
प्रेतमित्याशयेनोक्तं घटादिकमिति । गूढाभिसन्धिः शङ्कते नन्वत्रैति । अत्र ज्ञानाश्रयत्वाद्युक्तसाध्यविषयकं
प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशमित्यर्थः । तथैवोत्तरवाद्यपि परिहरति यथान्यासमिति । पूर्ववादी स्वाशयमुद्धाटयति
तर्हीति । उत्तरवाद्यपि तमुद्धाटयति अस्त्विति । नन्वेवं प्राक् प्रतिज्ञानाविशेषमङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह
समश्चेति । विमतानि शरीराणीत्याद्यनुमानेष्वपि विमतिविषयतावच्छेदकत्वेन स्वभोगानवच्छेदकशरीरा-
दित्यमेव वाच्यम् । अन्यथा सिद्धसाधनान् । तथा च विमतानीत्यनेन स्वभोगानवच्छेदकत्वस्यैव
लभात्स्वभोगानवच्छेदकशरीरेषु स्वभोगानवच्छेदकत्वसाधनेऽपि प्रतिज्ञापदव्याघातः परस्यापि सम इत्यर्थः ।

ननु स्वभोगानवच्छेदकत्वं न विमतिविषयनावच्छेदकतया ब्रूमः किं नाम स्वभोगानवच्छेदकत्वेनाभिमतत्वं भवेत् । तत्कथं प्रतिज्ञापदव्याघात इत्यतस्तर्हि प्रकृतेऽपि ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतस्यैव पक्षत्वात्तत्र ज्ञानानां श्रयत्वसाधनेऽपि न प्रतिज्ञापदव्याघात इत्याशयेनाह तत्परिहारोऽपीति । ननु नैक्यानुमानानां भेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधो युक्तः । भिन्नविषयत्वेनाविरोधात् । भेदग्राहकप्रत्यक्षादेर्मिथ्याभेदविषयकत्वात् । ऐक्यानुमानानां पारमार्थिकाभेदविषयत्वादित्यतः पृथगधिकरणे भेदग्राहकप्रत्यक्षादेर्मिथ्याभेदविषयकत्वाभावस्याभेदानुमानादेश्च पारमार्थिकाभेदविषयकत्वाभावस्य विस्तरेण वक्ष्यमाणत्वाद्भेदानुमानस्य प्रत्यक्षादिविरोधो दुष्परिहर इत्याशयेनाह यदत्रेति । यद्वा । ऐक्यानुमानानां तत्त्वमस्यादिश्रुतिमूलकत्वात्कथं निर्मूलोक्तानुमानतुल्यत्वमित्यतः पृथगधिकरणे सर्वासामैक्यश्रुतीनामभेदपरत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेनैक्यानुमानस्यऽपि निर्मूलत्वाज्जड अस्मैवेत्याद्यनुमानतुल्यत्वमपरिहार्यमित्याशयेनाह यदत्रेति ।

स० — एवं शरीरशब्दस्य भोगायतनवाचकतया स्वस्य यानि भोगायतनानि नान्येव पक्ष इति वाच्यं तथा च तत्रापि व्याघात एवेति भावः । ननु नात्र व्याघातः चेष्टाश्रयत्वादीनामेव शरीरशब्दार्थतयाऽत्र विवक्षितत्वेन भोगायतनत्वस्य तदर्थतयाऽविवक्षितत्वादित्यत आह तत्परिहारोऽपीति । तर्हि तत्रापि जातिरूपस्य वा गुणाश्रयत्वादिरूपस्य वा ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतस्य शब्दार्थतया विवक्षितत्वेन ज्ञानाश्रयत्वालाभे न व्याघातः । एवं शब्दमवयवधिकरणत्वमेव काशत्वेनोक्तं रूपमतस्तत्रापि न व्याघात इति भावः । ननु नास्मदनुमानानां प्रमाणविरोधः भेदप्रमाणानां मिथ्याभूतभेदविषयकतयाऽस्तत्वावेदकत्वादित्यत आह यदत्र वक्तव्यं तदिति ॥ 'समीपे सहभोगस्य मुक्तिर्वेनोक्तितोऽसकृत् । भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवे'दित्यत्र जीवेशभेदमिथ्यात्वाभावो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

प० — जडआत्मेत्यादेः प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धानुमा कुत्र नावसरं द्रजेदिति प्रागुक्तविवृतिरूपस्वात्क्रानादक्षादिविरुद्धानुमानोक्तिपरत्वाभावाय मूलोक्तक्रमव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे आत्मेत्यादिना ॥ इति साक्षीति । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः ॥ तर्हि प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेदिति । आत्मेत्यस्य ज्ञानाश्रय इत्यर्थत्वात् । तथाऽऽकाश इत्यस्यानिविडवयवद्रव्यमित्यर्थत्वात् । जडमित्यस्याचेतनमित्यर्थत्वादिति भावः ॥ समश्च परानुमान इति । विमतानि शरीराणीत्यस्य मद्भोगायतनभूतमदीशतीतानागतशरीरव्यावृत्तये मद्भोगायतनानि शरीराणीत्यर्थत्वादिति भावः । ननु तत्तद्भोगायतनतया प्रतीयमानानि शरीराणीति पक्षस्यार्थः अतो न व्याघात इति चेत्तर्ह्यात्मादिपदैरपि प्रमातृत्वादधिर्मान्तराकातरूपेण पक्षीकरणस्याभिः तत्त्वान्न व्याघात इति भावेनाह तत्परिहारोपीति । ननु नाभेदानुमानानां प्रत्यक्षादिबाधः । भेदस्य मिथ्यात्वेन प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वादिति चोद्यं कुतो न निरस्यत इत्यत आह यदत्रेति ॥ उपरिष्ठादिति । "असिन्नस्ये"तिसूत्रव्याख्यानपरे समीपे सहभोगस्य मुक्तिर्वेनेत्या-

दिग्मध्ये वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । भेदग्राहकत्वमेव नास्ति प्रत्यक्षस्य कुतो भेदानुमानवाचकत्वमित्यत उक्तं यदत्रेति । “भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि । अन्योन्याश्रयता हेतोर्दुर्ग्राह्य” इत्यादिना बौद्धपरीक्षायां प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । अथवानुमानानां कामचारित्वेन दूषणे मीमांसाऽनारंभापातेन व्याघातः स्यात् । इदमनुमानं मानं इदं नेति व्यवस्थायामनुमानस्य वाच्यत्वादित्यत आह यदत्रेति । “आगमानुगृहीतानुमानमेवानुमाऽपि तु” इत्यादौ “तर्कप्रतिष्ठानादि”त्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वाऽभेदानुमानस्य प्रत्यक्षादिवाधादेरुक्तावप्यभेदागमस्यापि प्रत्यक्षावाधादेरत्र वक्तव्यत्वादित्यत आह यदत्रेति । “पृथगुपदेशादि”त्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः इत्यादि ज्ञेयम् । अतो विरोधस्तदवस्थ इति भावः ।

या० — इति साक्षीति । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः । अतीन्द्रियजडस्य पक्षत्वे चैतन्यकार्यस्य सर्वथाप्यनुपलम्भादिति वक्ष्यमाणहेतोः सिद्धिरित्यत आह घटादिकमिति । गूढाभिसन्धिराह नन्वेति । अत्र ज्ञानानाश्रयत्वाद्युक्तसाध्यविषये प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशमित्यर्थः । अभिमन्धिमुद्धाटयति तर्हीति । चेतनशब्दपर्यायात्मशब्दाज्ज्ञानाश्रयस्यैव प्रतीतेः । आकाशशब्दस्य निबिडावयवरूपपावकाशवाचकत्वादिति भावः । नन्वेवमविशेषोऽस्मिद्ध इत्यत आह ममश्चेति । अत्र विमतिविषयतावच्छेदकाज्ञाने विमतिविषयत्वस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वेनावश्यकतया विमतिविषयतावच्छेदकरूपेणैव पक्षनिर्देश उचितः । विमतिविषयतावच्छेदकं चात्र स्वभोगानायतनशरीरत्वम् । तथा च मद्भोगानायतनानि शरीराणि मद्भोगायतनानीति प्रतिज्ञायां व्याघातः सम इत्यर्थः । ननु नात्र व्याघातः । मच्चैष्टानाश्रयशरीराणीति वा मदिन्द्रियानाश्रयशरीराणीति वा मद्भोगायतनत्वेनाभिमतानि शरीराणीति वा पक्षनिर्देशसम्भवादित्यत आह तत्परिहारोऽपीति । अत्राप्यात्मत्वजातिमान्वा सुखाद्याश्रयो वा ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतो वेति पक्षनिर्देशसम्भवान्न व्याघात इति तादृशपरिहारोऽपि तुल्य इत्यर्थः । एवं शब्दसमवायिकारणमित्यादिरूपेण पक्षनिर्देशे नाकाशपक्षकानुमानेऽपि व्याघात इत्यवधेयम् । ननु नास्मदनुमानानां प्रमाणविरोधो भिन्नविषयत्वात् भेदप्रमाणानि हि मिथ्याभेदविषयकाणि अनुमानानि तु पारमार्थिकाभेदसाधकानीत्यत आह यदत्र वक्तव्यमिति । ‘मर्मापे मह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृन् । भेदो जीवेशयोर्मिश्रित्येव मिथ्या स्वयं भवेदि’त्यत्र जीवपरमात्मभेदस्यापि पारमार्थिकत्वं वक्ष्यते । अतो विरोधस्तदवस्थ इत्यर्थः । यद्वा । नैक्यानुमानान्युक्तानुमानतुल्यानि श्रुतेः प्रहकृत्वादित्यत आह यदत्रेति । उपरिष्ठापृथगधिकरणे सर्वासामैक्यश्रुतीनां भेदपरत्वमेव वक्ष्यते । तथा नैक्यानुमानानां केवलानुमानत्वमेवेत्युक्तानुमानाभिधिप्रतोपपत्तेरिति भावः ।

श्री० — कथमिति । साध्यभूतजडत्वस्य ज्ञानानाश्रयत्वार्थकत्वादात्मशब्दस्य च ज्ञानाश्रयार्थकत्वाज्ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोक्तव्यमन्यथा वेत्यर्थः । ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोगे

व्याघातं वक्षामीत्याशयो गूढ इति ध्येयम् । एवं घन आकाश इत्यत्राप्यनिबिडावयवद्रव्यं निबिडाव-
यवद्रव्यमिति प्रयोक्तव्यमन्यथा वेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥ यथान्यासमात्मा जड इत्येव नान्यथेत्यर्थः ।

च० — ननु जीवब्रह्मैक्यसाधकानुमानानां न प्रमाणविरोधः शक्यनिरूपणः भेदप्रमाणानां
मिश्रभाभेदविषयकत्वादनुमानानां च पारमार्थिकैक्यसाधकत्वादित्यत आह यदत्र वक्तव्यमिति । पृथ-
गुपदेशादिति नये निमित्तश्रुतीनामैक्यतात्पर्यकत्वाभावस्याभिधास्यमानतया तादृशानुमानानामपि मूल-
राहित्यादाभासमकक्षतया बाधकाभावाजीवपरमात्मभेदस्य पारमार्थिकतैवेत्यभिधास्यमानतया तेषां
प्रमाणविरोधस्तदवस्थ इति भावः ।

सु० नन्वथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रैव जीवेशभेदः समर्थितः । तथा जन्मादिसूत्रेणापि ।
अतो जीवैक्यमित्युक्तत्वात् । अत्रापि पुनस्तत्साधने पुनरुक्तता स्यादित्यत आह न जीवेति ।

अनु० न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता ॥

वाक्यान्तरस्योक्तत्वात्

अत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे द्वैक्यविवक्षायां चोदितायां तत्तद्वतभेदवाक्यद्योतनेन
सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तता शङ्क्या । तथा हि । जिज्ञासा-
वाक्येष्वभेदशङ्कायां तद्वतब्रह्मशब्देनैव भेदसमर्थनम् । जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जीवत्वे शङ्किते
तत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेन भेदसाधनमित्यादि स्वयमूहम् । एवमेव 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यादा-
दावपि पुनरुक्ततादोषः परिहरणीयः । नन्वेवं सत्यभेदः स्वरूपेण कुत्रापि न निराकृतः
स्यादित्यत आह पृथगिति ।

पृथगित्यत्र पूर्णता ॥

पूर्णता प्रधानता । भेदसाधनस्य स्वातन्त्र्येण विचारितत्वात् । यद्यपि प्रकरणविशेष-
विषयतयाऽभेदे निराकृतेऽपि स्वरूपनिराकरणमर्थान्तिद्वयति । तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनमेत-
दित्यदोषः । अथवा पुनरुक्तिपरिहारस्यैवंज्ञातत्वाद् 'दत्त एव चोपमे'त्यादिसूत्राण्यापातप्रतीत-
भाष्यदिशा भेदपराणीव प्रतिभान्ति । तन्निरामार्थमिदमुक्तम् । 'पृथगुपदेशादि'त्यत्रैव भेद-
समर्थनस्य पूर्णता पर्यवमानमिति । यद्यप्येतत्करिष्यमाणव्याख्यानादेव ज्ञास्यते । तथाऽपि
स्पष्टार्थमुक्तमित्यदोषः ।

शे० समर्थित इति । तद्विजिज्ञासम् तद् ब्रणेति ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णत्वोक्तेः अनुभवसिद्धात्प-

विशेषणभेदश्चपदेशाभ्यां, शरीरश्चोभयेऽपि भेदेनैवमधीयते इत्यादेर्ग्रहणम् ॥ स्वरूपेणेति । प्राधान्ये-
नेत्यर्थः । प्रकरणविशेषविषयतयैव तत्र तत्र निराकृतत्वादिति भावः । नन्वत एव चोपमेत्यादिसूत्रेषु
भाष्यदिशा भेदपरत्वप्रतीतिरेव न भवितुमर्हति । भेदस्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिनैव समर्थितत्वेनात
एव चोपमेत्यादावपि तत्समर्थने पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । तत्कथं तन्निरासोऽस्य प्रयोजनं स्यादित्यत उक्तम्
पुनरुक्तिपरिहारस्यैवञ्जातत्वादिति ॥ तत्र तत्र प्रकरणे ऐक्यविवक्षायां चोदितायां तत्प्रकरणगतवा-
क्यान्तरद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनेन तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तिरिति भेदपरत्वप्रतीतिरवर्जनीयैवेति भावः ।
अतः च चोपमेत्यादीत्यादिपदेनाम्बुवदग्रहणादित्यादेर्ग्रहणम् । चशब्देन भेदं दर्शयतीत्युक्तत्वाद्भाष्यादत
एवेत्यादीनां भेदपरत्वप्रतिभास इति ज्ञेयम् । टीकोक्तरीत्यादाहृतभाष्यस्यार्थान्तरपरत्वप्रतिभासजनकत्वेऽपि
तद्रीत्यननुमरणे उदाहृतभाष्यांशस्य भेदप्रतीतिजनकत्वमेवेत्याशयेनापातप्रतीतभाष्यदिशेत्युक्तम् ॥
एतदिति । अत एवेत्यादिसूत्राणां भेदसमर्थनपरत्वमित्येतदित्यर्थः ॥ करिष्यमाणेति । 'न च
चित्वादिमित्यन्वं जीवम्येशवदाप्यत' इत्यादिना करिष्यमाणादत एवेत्यादिसूत्रव्याख्यानादेवेत्यर्थः ।

पा० — इत्युक्तत्वादिति । "अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरु"रिति जन्मादिसूत्रे
उक्तत्वादित्यर्थः ॥ स्वरूपेणेति । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथाचाभेदः प्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निराक-
रणं कृतं अभेदो नेति कुत्रापि न निराकरणं कृतं स्यादिति भावः ।

या० — स्वरूपेणेति । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथा चाभेदप्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निरा-
कृतम् । अभेदो नेति निराकरणं कुत्रापि न कृतं स्यादिति भावः ॥ आपातप्रतीतभाष्येति । आपात-
प्रतीता या भाष्यादिकर्तातिम्येत्यर्थः । तथा हि । भाष्ये अत एव चोपमेत्यत्र चशब्देन भेदं दर्शयती-
त्युक्तत्वात् साक्षादेव भेदपरत्वम् । अम्बुवदग्रहणादित्यत्र भगवद्भक्त्या तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यत इत्युक्त-
त्वात् । वृद्धिः साक्षात्त्वमित्यत्र एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति सामञ्जस्यं भवती-
त्युक्तत्वात् । परमत इत्यत्र यतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकमिति वचनाद्वेदकधर्मोक्त्या भेदपरत्व-
भाषातः प्रतीयते । वस्तुतस्त्वेषां सूत्राणां तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्याऽर्थान्तर एव तात्पर्यमिति ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — स्वरूपेणेति । अभेदो नाम्नीति कण्ठरवेणेत्यर्थः ॥ भेदसाधनस्येति । पृथगित्यत्र
सूत्रकृता प्राधान्येन भेदसाधनं कृतम् । साधनं च स्वसमाधनपरपक्षोपालम्भः । तथा चाभेदः
स्वरूपतो निराकृत एवेत्याशयः ॥ प्रकरणविशेषेति । तत्प्रकरणविशेषबलेन तैस्तैरिन्द्रादिभिरभेदोऽ-
स्त्वित्याशङ्किते तत्प्रकरणे इन्द्रादिभिरभेदो न विवक्षितो भेदकधर्मकथनबलादित्येवं निषेधे सामान्यतोऽ-
भेदस्वरूपनिराकरणं सिध्यत्येव । नीलादिषावद्व्यतिशेयनिषेधे घटसामान्याभावसिद्धिर्वादिति यद्यपि,
तथाऽपि पृथगिति सूत्रे सामान्यतोऽभेदोऽपि पूर्वपक्षयित्वा यद्वेद एव सिद्धान्तः क्रियते तद्वस्तुस्थितिज्ञा-

पनायेति मन्तव्यम् । एवं वाक्यान्तरद्योतकत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ तन्निरासार्थमिति । उत्तरत्र शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं भेद एव तत्र तत्र समर्थ्यत इत्येतन्निरासायेदमुदितमित्यर्थः ॥ पर्यवसानमिति । तथा च तत्र भेदो न समर्थ्यत इति भावः ॥ एतदिति । 'अत एवे'त्यादौ भेदो न समर्थ्यत इत्येतदित्यर्थः । ज्ञातस्य इति । तथाच 'पृथगित्यत्र पूर्णते'ति न वाच्यमिति भावः ॥ छ ॥

सू० — शरीरादिकोशा एवान्नमयादिशब्दवाच्या इति पक्षोऽपि नेतरोऽनुपपत्तेरिति साधारणदोषेण दूषित एव । विशेषदोषेण दूषयितुं सूत्रम् अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति ब्र. सू० — ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ तद्व्याचष्टे योगमिति ।

अनु० — ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥

योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ॥

स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ॥

यद्यस्मादस्य स य एवंविदित्युक्तस्य ब्रह्मविदः फलत्वेनान्नमयादिभिर्योगं तत्प्राप्तिं स्थानद्वयेऽप्यनुवाकद्वयेऽपि । शंसति कथयति श्रुतिः । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यादि । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादि च । अत एतेऽन्नमयादयः कोशा इत्येतद्व्याख्यानमतिसाहसं पूर्वोत्तरापरामर्शभूलम् । न हि शरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्रह्मविद्याफलमिति संभवति । तस्मिन् शोकमात्मविदित्यादिविरोधात् । शरीरादेश्च शोकरूपत्वात् । स्यादेतद्यद्यन्नमयादिप्राप्तिरुच्येत । न चैतदस्ति । उपसङ्क्रमशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादित्यत आह उपसङ्क्रमणं चेति ।

उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति ॥

अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥

द्वितीयोद्देशितं प्रति । द्वितीयया कर्मत्वेनोक्तमन्नमयादिकं प्रति यदुपसङ्क्रमणमुच्यते तदतिक्रमं वदन्तम् । उपसङ्क्रमणपदवाचिपदमतिक्रमार्थं व्याकुर्वन्तमिति यावत् । उपशब्दो निवारयेत् । तस्योपशब्दविरोधः स्यात् । उपपूर्वस्य क्रमेः प्राप्त्यर्थत्वात् । दोषान्तरमाह अश्रुतमिति ।

अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः ॥

पुनरिति दोषान्तरममुच्यार्थः । वाक्यद्वयतात्पर्यमाह श्रुतेति ।

एवं व्याकुर्वाणेन हि श्रुतमुपशब्दं त्यक्त्वा तत्स्थानेऽश्रुतोऽतिशब्दोऽध्याहार्यः । तथा च श्रुतपरित्यागोऽश्रुतकल्पनं च स्यात् । तदुभयं च लज्जाहेतुरिति । न वयं श्रुतपरित्यागेनाश्रुताध्याहारं कुर्मो येनायं दोषः स्यात् । किं नामाव्ययानामनेकार्थत्वादुपशब्दोऽतिशब्दार्थो व्याख्यायत इति चेन्न । नियामकेन विना प्रसिद्धार्थस्यागाप्रसिद्धार्थस्वीकारानुपपत्तेः ।

शे० — साधारणदोषेणेति । जीवादिसाधारणतज्ज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिरूपदोषेणेत्यर्थः ॥ विशेष-
दोषेणेति । शरीरादिकोशमात्रसाधारणदोषेणेत्यर्थः । नन्वेकतात्पर्यकमिन्नभिन्नस्वार्थप्रतिपादकप्रकरण-
समुदायस्यैव स्थानत्वात्प्रकृते चान्नमयादिप्रकरणानामन्नादिप्रकरणानां चोक्तरीत्यंकार्यादुक्तप्रस्थानत्वा-
भावाच्च स्थानद्वय इत्युक्तिरुपपन्नेत्यतो लक्षणया स्थानशब्देनानुवाकस्यैवात्र ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्याह स्थान-
द्वयेऽप्यनुवाकद्वय इति । आद्येनादिपदेनैतं प्राणमयमात्मानमुपमङ्कामतीत्यादेर्द्वितीयेन त्वेतं प्राणमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्येत्यादेर्ग्रहणम् । ननु शोकनिवृत्तिफलकब्रह्मविद्यायाः शोकप्राप्तिफलकत्वस्य विरुद्धत्वेऽपि
शरीरादिकोशप्राप्तिफलकत्वस्य न तद्विरोध इत्यतः शरीरादिकोशनामपि शोकाविनाभूत्त्वेन शोकरूपत्वात्त-
त्प्राप्तिफलकत्वस्य तद्विरोध एवेत्याह शरीरादेष्वेति । उपशब्दो निवारयेदित्यस्य तात्पर्यम् ॥ तस्ये-
त्यादि । विरोधोपपादनम् ॥ उपेति । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः । किमत्र दोषान्तरत्वसूचकं
येन दोषान्तरमाहेत्यवतार्यत इत्यत आह पुनरितीति । अतो न वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वे इति भावः ।

मु० — न ह्यव्ययान्यनेकार्थानीत्येतावताऽन्तःशब्दस्य बहिरित्यर्थो गृह्यते । किन्तु
प्रयोगादिकमनुमृत्यैवेति स्थितेऽभ्युपगम्यापि दोषमाह मृतावेवेति ।

अनु० — मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च ।

हि यस्मादन्नमयस्य कोशस्य चशब्दात्प्राणमयस्य च परित्यागो मृतावेव कृतो भवति ।
मृतेः शरीरत्यागरूपत्वात् । तस्मादस्माच्छोकत्वेति मरणोक्त्यैवान्नमयाद्यतिक्रमस्योक्तत्वात्पुनरे-
तमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तदतिक्रमोक्तौ पुनरुक्तिः प्रमज्येतेति । हिञ्च ब्रह्मविदाप्नोति
परमित्युपक्रमानुगुणं च प्राप्तिपरत्वे स्यात् । अतो नान्नमयादयः कोशाः किन्तु विष्णुरेव ।
शुद्धिप्रार्थनलिङ्गाद्वाक्यान्तरोक्तानां कोशत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अपि च तेऽन्नमयादयः ।
एते त्वन्नरसमय इत्युपक्रमादमो वै स इति वाक्यशेषाच्चान्नरममयादय इति शब्दान्तरन्याये-
नाप्यन्ये भविष्यन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

शे० — किन्तु विष्णुरेवेति । कोशान्तर्गतभगवन्मूर्तिविशेषा एवेत्यर्थः । नन्वनुवाक-
द्वयोक्तानामन्नमयादीनां ब्रह्मत्वं नाङ्गीकर्तुं युक्तम् । तथा सत्यन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे
शुद्धयन्तामिति वाक्योक्तान्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अनुवाकद्वयोक्तान्नमयादीनामेव वाक्यान्तरे-
ऽप्यन्नमयादिश्रुत्या शाखान्तर्गधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनैकत्वनिर्णयात् । न च वाक्यान्त-
रोक्तान् ब्रह्मत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् । शुद्धिप्रार्थनविरोधादत आह शुद्धिप्रार्थनलङ्घादित्यादि । उप-
लक्षणं चैतत् । ब्रह्मशब्दाभावात्तल्लक्षणाभावाज्ज्ञानिनस्तत्प्राप्तिकथनाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तेऽन्न-
मयादय इति । न त्वन्नरसमयादय इत्यर्थः । रसशब्देन वाक्यान्तरोक्तानामविशेषणादिति भावः ॥
एते त्विति । अनुवाकद्वयोक्ता अन्नरसमयादय इति व्यवहितेनान्वयः । कुतोऽनुवाकद्वयोक्तानामन्नरस-
मयादित्वमित्यत उपक्रमोपसंहारयो रसशब्देन विशेषणादिति भावेनोक्तमन्नरसमय इत्युपक्रमादित्यादि ॥
शब्दान्तरन्यायेनेति । शब्दान्तराधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्र-
दक्षिणेन यजेतेत्यत्र किं दक्षिणाविशेषविधानार्थज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादः किंवा कर्मा-
न्तराण्येवंनामकानि विधीयन्त इति संशये प्रकरणाप्रकृताभिधा येतच्छब्दसामानाधिकरण्याच्च ज्योति-
रादिशब्दैर्दक्षिणाविधानार्थं ज्योतिष्टोमोऽनूद्यत इति प्राप्ते संज्ञान्तरश्रवणेनार्थभेदावगतेर्वल्लक्षणाधिक्याभावा-
द्यजेतेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमानुवादसिद्धेः थैष इत्यादेरानर्थक्यापातादेतच्छब्दस्य प्रसूयम नपरामर्शित्वसम्भवाच्च
दक्षिणाविशिष्टज्योतिरादिसंज्ञककर्मान्तरविधिरेवेति सिद्धान्तितं भेदलक्षणे । अत्र यथा संज्ञाभेदात्कर्म-
भेदस्तथाऽन्नमयादीनामन्नरसमयादीनां च संज्ञाभेदाद्भेद इत्यर्थः । शब्दान्तरन्यायेनापीत्यपिशब्देनानुक्त-
प्रकरणभेदसमुच्चयः ।

स० — शब्दान्तरन्यायेनेति । संज्ञाभेदन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायस्त्वित्थम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य
श्रूयते 'अथैष ज्योतिः' अथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिस्तेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संदेहः किं
प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्देनानूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तराण्येतन्नामान्येवं-
दक्षिणानीति । पूर्वपक्षस्तु गुणो विधीयत इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणान् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृत
प्रक्रिये स्याताम् । एतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्वाच्चेति । सिद्धान्तस्तु गुणविशिष्टकर्मान्तरमिति । न च तत्र
प्रमाणाभावः । निर्बाधमिन्नसंज्ञाया एव प्रामाण्यात् । न च प्रकरणविरोधः । अथ शब्देन प्रकरणविच्छेदात्
न चैतच्छब्दायोगस्तस्य संनिहितमात्रपरत्वान् संनिधानमय चानीत इवागामिन्यपि संभवात् । आगामि-
सन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वात् नूतनं किञ्चित्
कर्माभिधत्ते । अतोऽत्र संज्ञाया कर्म भिद्यते । एवं विश्वज्योतिःशब्दादावपीति ।

प० — अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ शब्दान्तरन्यायेनेति । शब्दातरे कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वादि'ति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । तत्र यथा यजति ददाति जुहोतीति शब्दभेदाद्यागदानहोमानां नानार्थत्वं तथेहापीति भावः । चंद्रिकायां तु 'अथैषज्योतिः अथैषविश्वज्योतिः'त्यादाविव संज्ञाभेदाद्भेद' इत्युक्तम् । 'शब्दभेदादर्थभेद' इतिन्यायेनेत्येके ।

या० — ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ ॥ वाक्यान्तरोक्तानामिति । 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धयन्तामि'ति वाक्यान्तरोक्तानामित्यर्थः । शब्दान्तरन्यायेनापीति । संज्ञाभेदन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायस्त्वित्थम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति । तत्र संशयः । किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते । उक्त कार्यान्तराण्येतन्नामान्येवंदक्षिणानि विधीयन्त इति । पूर्वपक्षस्तु, प्रकृतमेव ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणो विधीयत इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणात् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । एतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्वञ्चेति । सिद्धान्तस्तु । गुणाविशिष्टं कर्मान्तरमिति । न च तत्र प्रमाणाभावः । निर्बाधमिन्नसंज्ञाया एव मानत्वात् । न च प्रकरणविरोधः । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदात् । न चैतच्छब्दायोगः । तस्य सन्निहितमात्रपरत्वात् । सन्निधानस्य चातीत इवागामिन्यपि सम्भवात् । आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वात्तत्तं किञ्चित्कर्माभिधत्ते । अतोऽत्र संज्ञाया कर्मं भिद्यते । एवं विश्वज्योतिःशब्दादावपीति ॥

श्री० — प्राप्तिपरत्व इति । उपसंक्रामतीत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वं कथयतामस्माकं मतेऽन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वेन सर्वस्यापि प्रकरणस्य भगवत्परत्वादुपकमानुगुण्यं भवति न त्वन्मत इत्यर्थः । ते स्थानान्तरोक्ताः । एते त्वन्नरसमयादय इत्यन्वयः । तथा चान्नरसमयः प्राणरसमयो मनोरसमयो विज्ञानरसमय आनन्दरसमय इति द्रष्टव्यम् । शब्दान्तरेति । संज्ञान्तरेत्यर्थः । जुहोति ददातीत्यादिशब्दभेदात्कर्मभेदो दृष्टान्तद्वदित्यर्थः ।

च० — शब्दान्तरन्यायेनेति । संज्ञानराधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायेनेति वार्थः । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र दक्षिणाविशेषविधानफलको ज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादः कार्यान्तराण्येवं नामकानि विधीयन्ते इति संशये ज्योतिष्टोमप्रकरणात्प्रकृतपरामर्शकैतच्छब्दसमभिव्याहारात्तैः शब्दैस्तद्विधानफलकः स एवानूद्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते संज्ञान्तरश्रवणेनार्थभेदाधिगतेर्बलवद्वाधकाभावाद्यजेतेत्यनेनैव तदनुवादसिद्धेरथैष इत्यानर्थक्यापत्या प्रसूयमानपरागर्शकत्वसंभवादेतच्छब्दस्य दक्षिणाविशिष्टज्योतिरादिसंज्ञककार्यान्तराण्येव विधीयन्त इति

भेदलक्षणे सिद्धान्तितम् । अत्र संज्ञाभेदाद्यथा कर्मभेदस्तद्वत्प्रकृतेष्वन्नमयादीनां संज्ञाभेदनिवृत्तौ भेद इत्यर्थः ।

सु० — एवमन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वप्रतिपादनपरतया सूत्राणि व्याख्याय परेषामप्यव्याख्यां प्रत्याख्यातुमुत्तरोऽयं ग्रन्थसन्दर्भ आरभ्यते । तत्र मायावादिनोऽन्नमयादयः पञ्चापि कोशा इति मन्यमाना ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्य ब्रह्मणः स्वप्राधान्येन ज्ञेयत्वप्रतिपादकान्येतानि सूत्राणीति व्याचक्षते । तथा हि । अन्नमयादयश्चत्वारस्तावदन्नादिविकाराः कोशा एव । तथा च विकारार्थं मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थचरतीयन्यायेन कथमेव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयते । मान्त्रवर्णिकब्रह्मादिकारादिति चेत् । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयादीनामन्तरस्यान्यस्य श्रवणाद्ब्रह्मत्वमानन्दमयस्य तु तदभावाद्ब्रह्मत्वमिति चेन्न । तत्रापि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयाश्रयतयोक्तत्वात् । तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्नमयादयः पञ्चापि कोशाः कल्पन्ते ।

नन्वन्नमयादीनामिवानन्दमयस्य पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म कथं स्वप्रधानं स्यात् । न । स्वप्रधानतया प्रकृतत्वात् । न चानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि ज्ञायमाने प्रकृतत्वं न हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति वाच्यम् । तथा सति तदेवावयव्यवयवश्चेत्यसामञ्जस्यप्रसङ्गान् । अन्यतरपरिश्रे हे च पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वं युक्तम् । ब्रह्मशब्दश्रवणान् । न त्वानन्दमयस्य तत्र ब्रह्मशब्दाश्रवणात् । अमन्वेति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयत्वात् । न ह्यत्रानन्दमयोऽन्वाकृष्यते । किन्तु पुच्छतयोक्तं ब्रह्म स्वप्रधानतया । न चानन्द(मय)स्यानुभवमिद्वयं भावाभावशङ्कायुज्यते । कथं तर्हि पुच्छत्वोक्तिः । पुच्छवत्पुच्छमित्याश्रयार्थत्वात् ।

किञ्चानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वाभ्यां सविशेषत्वाद्ब्रह्मणोऽपि सविशेषत्वप्रसङ्गः । निर्विशेषं च ब्रह्म । बाह्यनमगोचरत्वश्रुतेः । मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यातन्द्रप्रचुर इत्युक्तदुःखाल्पत्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यत्पतामापन्नत्वात् । न च ब्रह्मणि दुःखसंभवति । किञ्च प्रियादीनां प्रतिगौरं भेदेनानन्दमयस्यापि भेदे ब्रह्मणोऽपि प्रतिगौरं भेदः प्रमज्येत । न च तद्युक्तम् । अनन्तत्वश्रुतेः । न चैवं भार्गवी वारुणी विश्वा विरुद्रयेन । तत्र मयटोऽश्रवणेन भिन्नविषयत्वात् । एतमानन्दमयमात्मानमिति चान्नमयादीनामिवानन्दमयस्यातिक्रमणीयतयोक्तस्याब्रह्मत्वात् । अन्ते मयटः श्रवणेन पूर्वमपि तदध्याहारे पूर्वमपि नानन्दमयो ब्रह्मास्तु । ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तु तदुपदेशो द्वारतयोपपन्नो भविष्यतीति ।

शे०— अन्नादिविकारा इति । अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः । यथा हि घटावच्छिन्नाकाशो घटविकारस्तथा प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्न आत्मा प्राणादिविकार इति विवेकः । प्राणोपाधिरात्मा प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकार इति विवेकः । यद्वा । भृगुबल्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशानां विकारस्वामिप्रायेणान्नादिविकारत्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ तथा चेति । मयद् चेति सूत्रान्मयद्शब्दो विकारे श्रुत इति वक्तुं विकारार्थे मयद्व्युक्तं । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रियाद्यवयवत्वस्य विकारार्थत्वे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे त्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह आनन्दमय एवेति । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अर्थेति । केनचित्प्रागुपेतं सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे मय्यरुचिप्रसङ्गाद्धर्जरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीशब्दनोच्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयभावरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादानुपपत्तेरित्यर्थः । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह कथमिवेति । विकारार्थत्वे च निश्चिते वाक्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह ॥ ब्रह्मविषयत्वं चेति । कथंशब्दस्य प्रथार्थतामुपेत्य प्रकरणेन प्राचुर्यार्थत्वादिसिद्धिरिति शङ्कते मान्त्रवर्गिकेति । न प्रकरणमात्रं नियामकमतिप्रसक्तेरित्याह नेति । लिङ्गेन प्रकरणवाधात्तेषामब्रह्मत्वमित्याशङ्कते आनन्दमयादीनामिति ॥ अन्तरस्यान्यास्य श्रवणादिति । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयोऽन्योऽन्तर आत्मा मनोमयोऽन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयोऽन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्युक्तेरिति भावः ॥ तदभावादिति । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याश्रवणादित्यर्थः ॥ ब्रह्मत्वमिति । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतस्वीकारप्रसक्तेरिति भावः । पुच्छवाक्ये आनन्दमयादप्यन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽन्तरस्य प्रतिष्ठापदेनोक्तेरन्नमयादीनामिवानन्दमयस्माध्यब्रह्मत्वमेवेत्याह तत्रापीति । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतक्रिया चेति तत्परिहरति तद्विजिज्ञापयिष्येवेति । यद्वा । अन्येत्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमित्यतोऽन्नमयादिवत्पुच्छज्ञानार्था तदुक्तिरित्याह तद्विजिज्ञापयिष्येवेति ।

पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते नन्विति । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वमेव कुत इत्यतस्तत्प्रकरणादन्यथा तद्विरोधादित्याशयेनोक्तम् ॥ अन्नमयादीनामिवेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दोक्त्यैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविशेषे सत्येवास्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंज्ञातविरोधिनी वलीयस्त्वान्पुच्छत्वेन प्राप्तगुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह नेति । किं प्रकृतं स्यादित्याशङ्कते न चेति । किं प्रकृतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किं वैकत्रेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति तथा सतीति । अवयवावयवविभावस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्वेकत्र गुणप्रधानत्वायोग इति भावः । द्वितीयं दूषयति अन्यतरपरिग्रहे चेति । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः ।

नन्वसद् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यानन्दमयेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणादुभयत्र ब्रह्मशब्दश्रवणं कथं पुच्छस्य ब्रह्मत्वमानन्दमयस्याब्रह्मत्वमुच्यत इत्यतः श्लोकस्य पुच्छविषयत्वेनानन्दमयाविषयत्वान्न तत्र ब्रह्मशब्दश्रवणमिति नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिरित्याह असन्नेवेति श्लोकस्येति । आनन्दमयपरित्यागेन कुतः श्लोकस्य पुच्छविषयत्वकल्पनम् । श्लोकोक्तभावाभाववेदनयोर्गुणदोषोक्तेः पुच्छब्रह्मविषयत्वे सम्भवादा-
नन्दमयब्रह्मविषयत्वे चासम्भवात्पुच्छब्रह्मविषयत्वमेव कल्पनीयमित्याह न हीति । आनन्दमयब्रह्मणोऽपि भावाभाववेदनयोर्गुणदोषोक्तेरुपपत्तेः कथमानन्दमयब्रह्मविषयत्वे तदनुपपत्तिरित्यत आह न चानन्दस्येति ॥ अनुभवसिद्धस्येति । प्रियमोदादिविशेषत्वादानन्दमयस्य सर्वलोकानुभवमिद्वत्त्वमिति भावः । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छन्ति कथं तर्हीति । प्रतिप्राशब्दविशेषा-
त्पुच्छशब्दस्य तत्र मुख्यवृत्त्यसम्भवेऽपि पृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारम्वहदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाकारे लक्ष्यया पुच्छपदमुपपन्नमित्याह पुच्छवदिति ॥ प्रियाद्यवयवेति । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिना प्रियाद्यवयव-
वस्त्वस्य तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति शारीरत्वस्य च श्रवणादित्यर्थः । सविशेषत्वादित्यतः परमानन्दमयस्य ब्रह्मत्व इति शेषः । इष्टापत्तिं परिहरति निर्विशेषं चेति । नकुन इत्यत आह वाङ्मसामोचरत्वश्रुतेरिति । यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा संहति वा अनमोचरत्वश्रुतेरित्यर्थः । एवं मयटो विकारार्थत्वेन प्राचुर्यार्थत्वाभावान्नानन्दमये ब्रह्मविषयत्वमाश्रयितुं युक्तमित्युक्तम् । इदानी-
मस्तु मयटः प्राचुर्यार्थत्वं तथाऽपिनानन्दमये ब्रह्मविषयत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याह मयट इति ॥ प्राचुर्य-
स्येति । समानाधिकरणस्य प्रकृत्यर्थप्रतियोग्यत्वसापेक्षत्वनियमादित्यर्थः । ब्राह्मणप्रचुरो भाम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशृङ्गादेरुपपत्तेन प्राचुर्यस्य लोके दर्शनादिति भावः । अनिमिश्रुरे कस्यश्चि-
रसान्तरानुवेषध्वदानन्देऽपीत्युत्कर्षार्थमीपददुःखानुपक्तिरिष्टवेत्याशङ्क्याह न चेति ।

किञ्चेति । प्रतिदेहं प्रियादीनां सातिशयत्वेनानन्दमयस्यपि सातिशयत्वाद् ब्रह्मणोऽपि प्रतिग्रहं सातिशयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति न चेति ॥ अनन्तत्वं श्रुतेरिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
त्यनन्तत्वश्रुतेरित्यर्थः । भृगुवल्लीसमाख्यानादन्नमयादीनां ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य पूर्वानुपपत्तेस्तद्व्याप्तिशब्दवाच-
श्रवणादुत्तरानुवाके मयट्प्रत्यहानानामन्नादिशब्दानामेव श्रवणाच्छब्दभेदे च निमित्तभेदस्याभिधेयभेदस्य चावश्यकत्वेन भिन्नविषयत्वान्न समाख्याऽत्रास्तीत्याह न चेति । तन्वेतमानन्दमयमाभानमुपसंक्रान्तीति ब्रह्मविद् आनन्दमयप्राप्तिश्रवणादानन्दमयस्य चाब्रह्मत्वे तदयोगादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति चेत् । तर्हि त-
मन्नमयमात्मानमुपसंक्रान्तीत्यन्नमयादीनामपि ब्रह्मविद् प्राप्तिश्रवणान्दथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मप्रसङ्गेऽनन्तमया-
दीनामब्रह्मत्वमङ्गीकृत्यानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वाङ्गीकारायोगात् । न चान्नमयमात्मानमुपसंक्रान्तीत्यन्नोपसंक्रान-
शब्दस्यातिक्रमार्थत्वादन्नमयादीनामतिक्रमगात्राभिधानेऽपि प्राप्तेरभिधानाज्ज्ञानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

तथा सत्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यत्रापि तदर्थत्वापत्त्या ब्रह्मविदस्तत्प्राप्तिश्रवणासिद्धेर्नानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमित्याशयेनाह एतन्मानन्दमयमात्मानमिति चेति । ननुत्तरानुवाकोक्तस्यानन्दस्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति ब्रह्मशब्दश्रवणादिना ब्रह्मत्वादन्नप्राणमनोविज्ञानान्तरं श्रुतेनानन्देनान्नमय-प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्तरं श्रुतस्यानन्दमयस्य स्थानप्रमाणेनाभेदादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्त्विति चेत् । तर्ह्युत्तरानुवाकोक्तान्नादीनामप्यन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मत्वेनोत्तरानुवाकोक्तान्नप्राण-मनोविज्ञानैः पूर्वानुवाकोक्तान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानां स्थानप्रमाणेनाभेदान्नमयादीनामपि ब्रह्म-त्वस्य स्वीकर्तव्यतयाऽर्धजरतीयायोगात् । न चान्ते एतन्मयमयात्मानमुपसंक्रम्येति मयद्रूपत्ययश्रवणेन उत्तरानुवाकोक्तान्नादीनामन्नमयादित्वमेवेत्यब्रह्मत्वप्राप्तेर्न तत्स्थानप्रमाणेन पूर्वानुवाकोक्तानन्दमयस्यापि ब्रह्म-त्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । तर्हि तत एवोत्तरानुवाकोक्तानन्दस्याप्यानन्दमयत्वेनाब्रह्मत्वप्राप्त्या न तत्स्थान-प्रमाण्येन पूर्वानुवाकोक्तानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वप्राप्तिरित्याशयेनाह अन्ते मयटः श्रवणेनेति । ननु ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तदुपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वमेवेत्यभिप्राय इति चेत् । तर्हि तत एवान्न-मयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रमङ्गेनार्धजरतीयानुपपत्तेस्तादवस्थ्यात् । न च ब्रह्मज्ञानार्थिनो नान्नमयाद्युपदेशो अनर्थको ब्रह्मज्ञानोपायत्वेन द्वारतया तदुपपत्तेरिति वाच्यम् । तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मज्ञानार्थिनं प्रत्युपदेशानुपपत्तेः पुच्छब्रह्मज्ञानोपायत्वेन द्वारतया तदुपपत्तेरिति नोक्तयुक्त्याऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धि-रित्याशयेनाह ब्रह्मज्ञानार्थिन इति ।

स० — कोशाः कल्पन्त इति ॥ कोशवादिभिरस्माभिरिति शेषः ॥ नन्वन्नमयादीनामि-वेति ॥ अन्नमयादिप्रकरणेषु अन्नमयादिपुच्छत्वेनोक्तानि यथा न स्वप्रधानानि तथेत्यर्थः ॥ प्रियाद्यवयव-योगशरीरत्वाभ्यामिति ॥ 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगः कथ्यते । तथा 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्ये'त्यनेन तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीर आत्मा य एव आनन्दमय इति विज्ञानमयशरीरत्वमुच्यते । इदं च विशेषणं न संभवति निर्विशेष इति भावः ।

प० — श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह एवमिति । तद्विजिज्ञापयिष्येति तज्ज्ञापयामीतीच्छयेत्यर्थः ॥ अन्नमयादीनामिवेति । अन्नमयादिषु पुच्छत्वेनोक्तं पृथिव्यादिकं यथा न प्रधानं तथेत्यर्थः । निषेधति नेति । आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन कथनं नोपेत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्वप्रधानतया प्रकृतत्वादिति । ननु 'तदप्येषश्लोको भवति' । 'अग्रेण स भवती'त्युक्तश्लोकस्यान्नमयादिप्रकरणेष्विवानन्दमयप्रकरणे-प्यानन्दमय विषयत्वात्कथं तत्रत्यब्रह्मशब्दस्य पुच्छे श्रवणं आनन्दमये त्वश्रवणमित्यतः पूर्वप्रकरणचतुष्टयोक्त-श्लोकचतुष्टयस्यान्नमयादिविषयत्वेऽप्यत्रानन्दमयप्रकरणे कथितश्लोकस्य पुच्छविषयत्वमेवोपेतम् । अतो नोक्त-हेतुद्वयमसिद्धमिति भावेनाह असन्नेवेति ॥ अत्रेति । श्लोक इत्यर्थः । श्लोकस्यानन्दमयविषयत्वे बाधकं

आह न चानन्दस्येति । आनन्दमयशब्देनोक्तानन्दस्य 'असत्त्वे स भवतीति संतमेनं ततो विदु'रिति तदेतच्छब्दाभ्यां परामर्शेनासच्छब्दसच्छब्दाभ्यामुक्तावभावभावौ न युक्तौ भावाभावशंकाया एवायोगादित्यर्थः । कथं तर्हीति । स्वप्रधानत्व इत्यर्थः ॥ प्रिया(द्य)वयवयोगशारीरत्वाभ्यामिति । 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिना प्रिया(द्य)वयवयोगः । 'तस्यैव एव शारीर आत्मे'त्यादिनाऽऽनन्दमयस्य विज्ञानमयः अंगमुच्यते । इदं च स विशेषब्रह्मणि संभवति न निर्विशेष इति भावः ॥ ब्राह्मणसेति । 'यतो वाचो निर्वर्त' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अनन्तत्वश्रुतेरिति । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'ति श्रुतानन्तत्वस्य वेदाङ्गादस्त्वपरिच्छेदरूपत्वेन वेदविरोधादिति भावः ॥ न चैवं भार्गवीति । आनन्दमयस्यानापन्नस्य 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यङ्गादित्युक्तस्य ब्रह्मत्वेनोपगमादिहानन्दमयस्याब्रह्मत्वे तद्विरोध इति नेत्यर्थः । प्राप्यसत्त्वं मयदश्रवणमस्मीत्यन आह एतमिति ॥ अतिक्रमणीयतयेति । उपशब्दस्यातिक्रमणार्थत्वोपगमादिति भावः ॥ द्वारतयेति । अरुन्धतीज्ञानार्थं स्थूलनारोपदर्शनमिवेति भावः ।

या० आनन्दमयाश्रयतयेति । तथा चात्र पुच्छपदमाश्रयलक्षकमिति भावः ॥ नन्वन्नमयादीनामिवेति । अत्रमयादिस्फरणेष्वन्नमयादिपुच्छत्वेनोक्तानि यथा न स्वप्रधानानि तथेत्यर्थः ॥ भावाभावशेति । अग्निं ब्रह्मेति नेद्रेद । असद्ब्रह्मेति वेद चेन्न इति वाक्योक्तेत्यर्थः ॥ प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वाभ्यामिति । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगः वक्ष्यते । तथा 'तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'त्यनेन तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा य एव आनन्दमय इति विज्ञानमयशारीरत्वमुच्यते । तद् इदं च सविशेषे संभवति न निर्विशेष इति भावः ।

श्री० तर्ह्यनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनपरतया प्रतीयमानानां सूत्राणां कोऽभिप्राय इत्यत आह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्येति ॥ स्वप्राधान्येनेति । स्वयं प्रधानत्वेनैव । न त्वानन्दमयावयवत्वेनेत्यर्थः । अन्तरस्यान्यस्य श्रवणरूपमयाब्रह्मत्वसाधकस्यानन्दमयेऽभावेऽप्यन्यद्वाधकं तत्र भविष्यतीत्याह तत्रापीति ॥ आनन्दमयाश्रयतयेति । आनन्दमयं प्रत्याश्रयतयेत्यर्थः । तथा चान्याश्रितस्यानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं न गमयतीति भावः ॥ तदिति । आश्रयशोक्तब्रह्मेत्यर्थः ॥ प्रकृतत्वादिति । ब्रह्मविदामिति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति वाक्येनेत्यर्थः । प्रकृतत्वं स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वम् ॥ आनन्दमयस्येति । तथा चावयवावयवविनोदेत्यादवयविनो ब्रह्मत्वेऽवयवस्यापि ब्रह्मत्वं प्राप्तमिति भावः । तथाच ब्रह्मविदाभ्यां परमित्यादिना प्रकृतत्वं किमर्थमुपपादनीयमिति हृदयम् । अगममञ्जुस्येति । विरोधादिति भावः । ननु विरोधादेकस्य अगमः उक्तोऽर्थः आनन्दमयस्यैव तत्कम्मात्र स्यादित्यत आह अन्यतरेति । नन्वसत्त्वेवेति श्लोकेऽस्यानन्दमये ब्रह्मशब्द इत्यन आह अगमेवेति । अत्र श्लोकः ॥ तर्हीति । स्वप्रधानतया ब्रह्मणो ज्ञयने सर्वात्यर्थः । पुच्छत्वेति । पुच्छत्वोक्त्याऽप्राधान्यं प्राप्तमिति भावः ॥ आश्रयेति । तथाच

प्राधान्यमैवेति भावः ॥ प्रतियोगीति । स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयरूपप्रतियोगीत्यर्थः ॥ अनन्तत्वेति । वस्तुतः परिच्छेदाभावस्यानन्तशब्दार्थत्वात्तस्य चाभेदरूपत्वादनन्तशब्देनाभेद उक्त इत्यर्थः । अन्ते प्राप्यतयोक्तिस्थाने ॥ पूर्वमपीति । अत्र प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्यत्र विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति पूर्ववाक्येऽपीत्यर्थः । पूर्वमपि एतद्वाक्येऽपि ॥ नानन्दमय इति । विकारार्थमयत्प्रत्ययबलादन्नमयादिवदिति भावः । ननु तस्याब्रह्मत्वे ब्रह्मज्ञानार्थिनो भृगोः स्तदुपदेशोऽसङ्गत इत्यत आह ब्रह्मेति ॥

सु० — नन्वेवं तर्हि कथं सूत्राणि । आनन्दमयस्य ब्रह्मताप्रतिपादनपरतयोपलम्भात् । मैवम् । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वात् । तस्मादानन्दमयादयः पञ्चापि कोशा न ब्रह्मेति ।

शे० — एवं तर्हीति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्व इत्यर्थः । का कथन्तेत्यत आह आनन्दमयस्येति ।

गुणे न्विति । यथा द्वाग्नीषोमीये पञ्चाशेकपाशके 'अदितिः पाशान्प्रमुभोक्स्वेतानि'त्य'दितिः पाशं प्रमुभोक्स्वेतमि'ति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र बहुवचनवान्मन्त्रः किं प्रकरणादुक्तं न वेति विशये बहुवचनस्यासमवेनार्थत्वादुत्कर्षं प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुगोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवैर्लक्ष्यतीति त्वमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पाः स्यात्समत्वादुक्ते त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रतिपदिकगोभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थं त्वन्याय्यकल्पनात् तद्वत्त्वान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात् । प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यन्यथा नेयानीति भावः । नन्वाभ्यासस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नायं पर्यनुयोक्तुमिति न्यायादपर्यनुयोज्ये वेदे पाशैक्येऽपि बहुवचनं कथञ्चिदवयवबहुत्वाभिप्रायं युज्यते । पौष्ट्येयेषु सूत्रेषु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सर्वज्ञेन सूत्रकृता किमर्थं श्रुतिविरोधवन्निरास्यसूत्रगणनं कृतमित्याशङ्क्याध्याहाराद्यपेक्षानेकार्थप्रत्यायनार्थमित्याशयेनोक्तम् कथञ्चिदिति । अध्याहारलक्षणाऽनुपपन्नादिभिरित्यर्थः ॥

योज्यत्वादिति । शब्दपुच्छं प्रतिष्ठेयत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति विशये पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते आनन्दमयोऽभ्यासादिति । अत्रानन्दमयशब्दस्यानन्दमयपर्यायाभाते पुच्छब्रह्मणि लक्षणा । स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमित्यध्याहारः । ततश्च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतब्रह्मपदेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यते । असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मणः केवलस्याभ्यस्य-

मानत्वादिभ्येतत्सूत्रार्थः । यत्र ब्रह्मत्वं साध्यं तत्र तद्विषयश्रुत्यादिमात्रस्य हेतुर्कर्तव्यत्वेऽपीह ब्रह्मणः
 पुच्छवाक्यविषयत्वे स्थिते तात्पर्येण प्रधानतया तत्प्रतिपाद्यत्वस्य साध्यतया तात्पर्यसिद्धये तल्लिङ्गतयाऽ-
 भ्यासपर्यन्तहेतुक्तिरित्यवगन्तव्यम् । द्वितीयसूत्रे विकारशब्देनावयवो लक्ष्यते तद्वाचिशब्दः पुच्छशब्दः ।
 स एव शब्दो विकारो विगतकार्योऽनर्थकः शब्दः कारशब्दः कर्मणि घञन्तः कार्यवाची । तथा च
 पुच्छमित्यवयववाचिशब्दात्तस्य स्वार्थपरित्यागाल्लक्षणीयाभावेनानर्थक्यप्रसङ्गाच्च न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणो
 युक्तमिति शङ्कार्थः । न च पुच्छपदेनाधारत्वं लक्षणीयम् । प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति शङ्कितु-
 र्हेदयम् । प्राचुर्यादध्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि
 शिरादिपुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तवानन्दमयस्यापिशिरादीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठेत्याह । नावयवत्वविदक्षयेति द्वितीयसूत्रार्थः । पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नैव्यते किं
 त्वाधारे लक्ष्यत इत्यत्र हेत्वन्तरमुच्यते तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति । सर्वस्य विकारजाऽस्य सानन्दमयस्य
 कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते । इदं भवममृतं यदिदं किञ्चेति । न च कारणस्य लोको ब्रह्मणः स्वविका-
 रसानन्दमयं प्रति मुख्यमवयवत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । अत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति मन्त्रवर्णनं ब्रह्मेकं तदेत-
 दुपायभूतेन ब्रह्मणेन स्वप्राधान्ये गीयते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति । अवयवत्वे स्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं
 ब्रह्मणे स्वप्राधान्यमित्युक्तयोपयोगोन्मन्त्रब्रह्मणोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति मान्त्रवर्णिकसूत्रार्थः । इतश्च पुच्छ-
 वाक्यस्य ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यम् । इतरस्त्वानन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यते । ब्रह्मपुच्छं हि प्रकृत्य श्रुतस्य
 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यभेदानपूर्वकसर्वज्ञपृथक्स्य वैषयिकप्रियादिरूपेण तत्रानुपपत्तेरिति
 पञ्चमार्थः । इतश्च न ब्रह्म पुच्छमित्यत्रोक्ते ब्रह्म संसारि यस्माद्ब्रह्मपुच्छमित्यधिकारे 'रसौ वै स रसं
 ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति जीवब्रह्मणी भेदेनैव व्यपदिश्येते । न हि लब्धवै लब्धव्यो भवतीति
 षष्ठार्थः । ननु भृगुवल्लभासानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायत्वादनुमीयत इत्याशङ्का-
 निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । कामाच्चेति । काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्ववृद्धेर्नानुमानेनानन्दमयस्यापि
 ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम् । विकारार्थकमयङ्विरोधादित्यर्थः । इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते । पुच्छ-
 वाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतेवद्वयानन्दमयस्य 'यदा ह्येव एतस्मिन्नदृश्येऽतस्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं
 प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ।' इत्यादिना तत्प्राप्तिसोक्षाभिधानादित्यसिद्धिर्निति सूत्रार्थः ।
 तदेवमानन्दमयशब्दवाच्यत्वाप्रतिपाद्यत्वाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणो व्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्यत्रैवात्र स्वप्रधानं
 प्रतिपाद्यमिति स्थितमित्याशयः । एतच्च आङ्गमाध्यनदानन्दमिग्निभासतीकल्पतस्तत्परिमलेषु स्पष्टं विशेषतः
 तत् एवावगन्तव्यम् ।

प० — इति न्यायेनेति । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वात्', 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना एकदेशत्वात्' इति नवमोक्तैर्जैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । स च न्यायः गुहानयचन्द्रिकाव्याख्यानेऽस्माभिः विवृतः ।

या० — गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । यथा ह्यर्मापोमीये पञ्चावेकपाशकेऽदितिः पाशान्प्रमु-
 मोक्त्वेतानित्यदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमिति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र च बहुवचनवान्मन्त्रः किं प्रकरणा-
 दुत्कष्टव्यो न वेति विशये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदि-
 कस्यार्मापोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया
 लक्षणया पाशावयववान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्या-
 य्यकल्पनैकदेशत्वादि'ति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः
 स्यात् । पाशप्रातिपदकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना । न तद्वलान्मन्त्रोत्कर्षः ।
 प्रत्ययस्य तदेकदेशत्वात्प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुति-
 विरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नयानि । तथा चाचार्यशवरस्यामी वर्णयाम्बभूव । लोकेष्वर्थेषु
 प्रसिद्धानि पदानि तानि सति वेदाविरोधसम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यानीति । तथा हि । ब्रह्म
 पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते । उत स्वप्रधानत्वेनेति विषये पुच्छशब्दाद्
 वयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ आनन्दमयेत्यादिवाक्ये यद्वद्वा पुच्छं
 प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदप्रतिपाद्यं तत्स्वप्रधानमेव । अमन्त्रेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्या-
 भ्यस्यमानत्वात् ॥ ॐ विकारशब्दात्तेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ अत्र विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽ-
 भिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति चेत्तायं दोषः । प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः ।
 प्राचुर्यं प्रायापत्तिः । अवयवप्राये वचामित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरादिपुच्छान्तेष्ववयवेषूक्ते-
 प्वानन्दमयस्यापि शिरादीन्यवयवान्नराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह । नावयव-
 विवक्षया । यत्कारणमभ्यासादिना स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥ ॐ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥
 सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते । इदं सर्वममृजत यदिदं किञ्चेति ।
 न च कारणं स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥
 यत्सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं न देवतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन च गीयते । ब्रह्म
 पुच्छं प्रतिष्ठेति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयो-
 र्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रोक्तं ब्रह्म परमात्म
 नेतरो जीवः । कस्मादनुपपत्तेः । ब्रह्म पुच्छं हि प्रकृत्य श्रूयते । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सा

तपोऽतप्यत स तपस्तरवा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरमिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः । सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छमित्यत्रोक्तं ब्रह्म न संसारी । यस्माद्ब्रह्म पुच्छमित्यधिकारे रसो वै सः रसश्चैवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति इति । जीवब्रह्मणी भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ ब्रह्मपुच्छाधिकारे सोऽकामयतेति कामयितृनिर्देशान्नानुमानिकमपि साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं ब्रह्मत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यम् ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽयं ब्रह्मशब्दः । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि प्रकृते प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्वावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तं तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरुज्यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवतीत्यादि । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते । न प्रधानजीवयोः परिग्रहे । तस्मादिदं ब्रह्म परमात्मेति ।

श्री० — कथंचिदिति ! ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्य ब्रह्मणः स्वभाधान्येन ज्ञेयत्वं नानन्दमयावयवतयेत्येवंपरतया योज्यत्वादित्यर्थः ।

च० — गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान् प्रमुनोत्कवेतानिति अदितिः पाशं प्रमुनोत्कवेतमिति च मन्त्रौ श्रुनौ । तत्र बहुवचनवान् मन्त्रः किं प्रकरणादुत्कष्टव्यो न वेति विशये बहुवचनस्याममवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीयसमवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पशुगुणत्वेन तद्विशेषणीभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वादुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र साम्यात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना तद्वैकान्त्यमन्त्रोत्कर्षः । प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिकप्रास्तव्ये गोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यन्यथा नेयानीति भावः ।

सु० — तदेतत्सूत्रव्याख्यानं निराकृतमपि शिष्यहिततया स्फुटं निराकरोति येऽन्नमिति ।

अनु० — येऽन्नं ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥

उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी ।

स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥

तमसोऽन्यत्र गंस्थानं कथमेव सहेतुं सा ॥

इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । पञ्चस्वरूपाणामिति विशेषणसमास एवायं न द्विगुः । तद्वितार्थाद्यभावात् । तत्प्राप्तिवादिनी । ज्ञानफलत्वेनेति शेषः । स्थानद्वयमनुवाकद्वयम् । तदपलापिनामन्नमयादीनां ब्रह्मत्वापलापिनां भाषावादिनाम् । इदमुक्तं भवति । अन्नमयादि पञ्चकं यदि न ब्रह्म तदाऽन्नमयादीनामनुदाहृतश्लोकेषु येऽन्नं ब्रह्मोपासत इति प्रथमानुवाकेऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युत्तरानुवाके च ब्रह्मनयोक्तिविरोधः स्यात् । न हि पुच्छस्यापि ब्रह्मत्वे प्रमाणमस्त्यन्यदतो ब्रह्मशब्दात् । नन्वेतद्ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपदिष्टम् । न तु ब्रह्मतयोपदिष्टमिति चेन्न । सामानाधिकरण्येनोक्तत्वात् । न च सामानाधिकरण्यमपि गौणम् । तथा सति विदुषस्तत्प्राप्तिरुक्ता विरुद्धेत । न च तत्रातिकमोऽर्थ इत्युक्तम् । न चानन्दमये ब्रह्मशब्दो नास्ति श्लोकस्य पुच्छविषयत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यन्नमयादिश्लोकानामपि तथात्वप्राप्तेः । किञ्च बाधकवशादित्थमाश्रीयते । एवमेव वा । नाद्यः । बाधकानां परिहृतत्वात् । द्वितीये तु निर्निमित्तं वेदार्थभूतब्रह्मापलापिनो बौद्धस्येव वेदामिमानिकोपेन नरकप्राप्तिः स्यादिति ।

शे०— तदेतत्सूत्रव्याख्यानं नैव निराकृतमपीति । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्व-
प्रतिपादनपरतया सूत्रव्याख्यानं नेत्यर्थः ॥ इत्यादीति क्रियाविशेषणमिति । साधनं परित्यज्य धात्वर्थ-
मात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । नतश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीब-
त्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति क्लीबत्वेकवचनान्तत्वाव्ययव्यविधाना 'द्वययादाप्सुप्' इति सुब्लोपे इत्या-
दीभ्युपपन्नमिति भावः । ननु पञ्चस्वरूपाणामित्यस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वेन 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति' द्विगु-
त्वादकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति स्मरणान् । द्विगोरिति ङीप् पञ्चस्वरूपा इति भवितव्यं
पञ्चस्वरूपाणामिति कथमित्यत आह पञ्चस्वरूपाणामिति ॥ विशेषणसमास इति । पञ्च च तानि
स्वरूपाणि चेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'त्यनेन विशेषणसमास इत्यर्थः । न च विशेषणसमासस्य
'दिकसङ्ख्ये च संज्ञायामि'ति विशेषस्मरणेन संज्ञायामेव नियमितत्वात्प्रकृते च विशिष्टस्यासंज्ञावान्न
विशेषणसमासः प्रकृते आश्रयितुं युक्तः । अन्यथैकशालीत्यत्रापि विशेषणसमासोपपत्त्या तत्र समास-
विधायकपूर्वकालैकेति सूत्रवैयर्थ्यापातादिति वाच्यम् । पञ्चस्वरूपशब्दस्य नियमेनार्थविशेषोपस्थापकतया
सामयिकसंज्ञाश्रयणेन तत्संभवात् ॥ न द्विगुरिति । तथा च नोक्तरीत्याऽनिष्टरूपप्रमङ्ग इति भावः ।
द्विगुसमासाभावे हेतुमाह तद्वितार्थादीति । पञ्चकपालः पुरोडाश इत्यादिवत्तद्वितार्थविषयत्वस्य, पञ्चग-
वधन इत्यादिवदुत्तरपदपरत्वस्य, पञ्चगवमित्यादिवत्समाहारवाच्यत्वस्याप्यभावात् पञ्चस्वरूपाणामिति द्विगु-
रित्यर्थः । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'त्यत्रोक्तस्य त्रिविधस्यैव सङ्ख्यापूर्वकस्य 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति'
द्विगुत्वविधानाच्च सङ्ख्यापूर्वकत्वमात्रेण द्विगुत्वमिति भावः । यद्यपि पञ्चपात्रमित्यादिवत्पात्रादित्वेना-

कारान्तोत्तरपदत्वेऽपि ङीवप्राप्तेरुपपादयितुं शक्यत्वात्समाहारस्य वाच्यत्वाश्रयणेन द्विगुत्वमपि व्युत्पादयितुं शक्यम् । तथाऽपि द्विगुत्वे द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावेनैकवचनस्यैव प्रसक्त्या पञ्चस्वरूपाणामिति बहु-
वचनानुपपत्तिप्रसङ्गात्तदुपपत्त्य एव तथा नाश्रितमिति ध्येयम् ॥ स्थानद्वयमनुवाकद्वयमिति । एतच्च
स्थानद्वयेऽनुवाकद्वय इति पूर्ववाक्यवदेव व्याख्यातव्यम् ।

किमनेनान्नमयादीनां ब्रह्मत्वे साधकमुक्तं भवतीत्याशङ्कां परिहरन्नेव 'अन्नं ब्रह्म, सामानाधिकरण्यतः ।
तत्प्राप्तिवादिनी'त्याद्यनेकविशेषाणामाकाङ्क्षाक्रमेण प्रयोजनप्रदर्शनेन वैयर्थ्यशङ्कां च परिहरन्नेव विकल्प-
मुखेन प्रवृत्त्या तदपलापिनामिति वाक्यान्त्यभागस्यासङ्गतिशङ्कां च परिहरन्नेव येऽन्नमित्यादेरभिप्रायमाह
इदमुक्तमिति ॥ उदाहृतश्लोकेष्विति । 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्याद्युदाहृतश्लोकेष्वित्यर्थः । तत्र
येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादौ ब्रह्मतयोक्तेरिति भावः । येऽन्नं ब्रह्मेत्यादित्यादिपदेन न केवलमेतदनुवाकस्थस्य
ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादेरेव संग्रहः किं नामोत्तगनुवाकस्थस्यान्नं ब्रह्मेतिव्यजानादित्यादेरपीति भावेना-
दिपदसंग्राह्यं दर्शयन्नेव स्थानद्वयगनेत्येनदुपपादयति अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युत्तरानुवाके चेति ।
उक्तहेतोरप्रयोजकत्वं परिहरति न हीति । तथा च ब्रह्मतयोक्तानामन्नमयादीनामब्रह्मत्वे तत्त्वेनोक्तस्य
पुच्छस्यापि तत्प्रसङ्गान्न ब्रह्मतयोक्तेरप्रयोजकत्वमिति भावः । उक्तहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहारकतया मौलं
सामानाधिकरण्याभिधानं योजयितुमाशङ्कते नन्विति ॥ गौणमिति । मनो ब्रह्मेत्यादौ तद्दर्शनादिति
भावः ॥ तथा सतीति । न हि शरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानिनः फलमिति संभवति । तगति शोकमात्म-
विदित्यादिश्रुतिविरोधात् । शरीरादेः कोशरूपत्वादिति भावः । नन्वत्र नान्नमयादिप्राप्तिरुच्यते ।
उपसंकाशशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादित्यत्र आह न चेति ॥ उक्तमिति । 'उपसंक्रमणं चैव द्वितीयो-
द्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेदित्यादिनेति शेषः । नन्वसद् ब्रह्मेति वेद चेदिनि
ब्रह्मशब्दश्रवणात्कथमानन्दमये ब्रह्मशब्दाश्रयणमित्यतः स्योदेतदेवं यद्यसंकेदेति श्लोक आनन्दमयविषयः
स्यात् । न चैवम् । किन्तु ब्रह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयक एव । तस्य स्वरूपान्तया प्रकृतत्वात् । ततश्च
सिद्धमानन्दमये ब्रह्मशब्दाश्रयणमित्याह श्लोकरयेति ॥ तथात्वप्राप्तेरिति । पुच्छविषयकत्वपाप्तेरित्यर्थः ।
अन्यथाऽर्थजरतीयप्रसक्तेरिति भावः । बाधकानामिति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे विकारार्थकमयद्वानुप-
पत्त्यादिबाधकानामित्यर्थः । परिहृतत्वात् । 'प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः' इत्यादिनेति
शेषः ॥ निर्निमित्तमिति । बाधकं विनेत्यर्थः ।

म० -- विशेषणममम एवायमिति । अन्यथा पञ्चस्वरूप्या इति स्यादिति भावः ।

प० -- तद्विद्यार्थाद्यभावादिति । द्वितीयस्याद्यपादे 'दिवसंख्ये संज्ञायामि'त्यनुवर्त्य 'तद्विद्या-
र्थोत्तरपदसमाहारे चे'ति सूत्रे तद्विद्यार्थे विषयभूते उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये दिवसंख्ये

सुबन्तेन समस्येते इति समासं विधाय 'संख्यापूर्वो द्विगुरिति' तदुत्तरसूत्रेण संख्यापूर्वकसमासस्य द्विगु-
संज्ञोक्त्या 'द्विगोः' इति ङीपि सति पञ्चस्वरूपीति भाव्यमिति न शङ्क्यम् । तद्वितार्थविषय इत्यादि-
समासनिमित्तानामिहाभावेन तेन समासस्यैवात्राप्राप्तेः । किन्तु पञ्च च तानि स्वरूपाणि च पञ्चस्वरू-
पाणीति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति' सूत्रेण विशेषणसमास एवेत्यर्थः । भाष्यस्याशेषपदानामुपयोगं
व्यङ्ग्यन्परमतनिरासप्रकारं व्यनक्ति इदमुक्तं भवतीत्यादिना स्यादिति त्यन्तेन ।

पा० — ननु तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति सूत्रप्रापितसमासे संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगु-
संज्ञायां द्विगुरेकवचनमित्येकवचने द्विगोरिति ङीपः प्राप्तौ पञ्चस्वरूप्या इति वक्तव्ये कथं पञ्च-
स्वरूपाणामित्युक्तमित्यत आह विशेषणसमास इति ॥ तद्वितार्थादीति । तथा च न तद्वितार्थोत्तर-
पदेत्यादिनाऽत्र समासप्राप्तिः । येनोक्तरीत्या प्रयोगप्रसङ्गः । किन्तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेनेति
भावः । अत्र समासहारविवक्षया द्विगुत्वमङ्गीकृत्य पात्रादित्वेन न समाधानं कृतम् । तथात्वेऽप्येक-
वचनप्रसङ्गेन बहुवचनानुपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् ।

श्री० — क्रियेति । उक्त्वेति वचनरूपक्रियाविशेषणमित्यर्थः ॥ अभावादिति । अविवक्षि-
तत्वादित्यर्थः । प्रथमानुवाक इत्यनन्तरं 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते' इति वाक्यं
ग्राह्यम् । ननु ब्रह्मयोक्तवपि न ब्रह्मत्वमङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह न हीति । तथा च स्वप्राधान्येन
ज्ञेयतया त्वदङ्गीकृत्यापि 'ब्रह्मुच्छं प्रतिष्ठे'ति उक्तमुच्छस्यापि ब्रह्मत्वं न स्यादित्याशयः ॥ नन्वेतदिति ।
अन्नमयादिपञ्चकमित्यर्थः । सामानाधिकरण्येनेति । अन्नं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ तथा
सतीति । अमुख्यब्रह्मत्वोपेतान्नादिनाक्षाकारेण तत्प्राप्तिरयुक्ता स्यादित्यर्थः ।

च० — इत्यादिक्रियाविशेषणमिति । साधनांशविनिर्माणेणोपोपशृङ्केवलधातूपस्थाप्य-
निष्ठविशेष्यतानि रूपि आभेदसंसर्गावलित्रमकारतायप्रत्ययकमित्यर्थः । तेन कृदन्तसामानाधिकरण्या-
भावेन तस्य स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्यनवकाशः । क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वमव्ययत्वं च
वाच्यमिति क्लीबत्वैकवचनान्तत्वाव्ययत्वविधानादन्यथादाप्नुप् इति सुब्लोपे इत्यादीति समञ्जसमिति
भावः । अभिहितं च कातन्त्रपरिशिष्टकृता । कथं स्तोकः कृदन्तसामानाधिकरणत्वात् । धात्वैका-
धिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति । ननु पञ्चस्वरूपाणामिति भाष्यकारीयो विन्यासः
पाणिनीयं प्रतिशेते । तस्य संख्यावाचकशब्दपूर्वकतया संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुतयाकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति वचनात् द्विगोरिति ङीपि पञ्चस्वरूप्या इति न्यासेन भवितव्यत्वादित्यत आह
पञ्चस्वरूपाणामिति । विशेषणसमास इति । विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन नीलोत्पलमित्यादाविव-
यमानाधिकरणतत्पुरुष इत्यर्थः । ननु विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं एकशब्दस्य

दिवसंख्ये संज्ञायामिति बाधनार्थं च पूर्वकालेकेति सूत्रं यथा तद्वदिवसंख्ये संज्ञायामित्यपि संज्ञायामेवेति नियमार्थमिति स्थिततया प्रकृते विशिष्टस्य संज्ञात्वविरहेण न विशेषणसमासाश्रयणं सङ्गच्छत इति चेत् । अत्र व्याचक्षाणाः पञ्चस्वरूपशब्दस्य नियमेनार्थविशेषोपस्थापकतया सामयिकसंज्ञाश्रयणेन तत्संभवान्न द्विगुरिति । तथाच नोक्तरीत्यानिष्टप्रसङ्ग इति भाव इति प्रकृतग्रन्थाशयं व्यभावयन् । प्रकृतसमासस्या- द्विगुतायां बीजं दर्शयति तद्वितार्थादिति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिवसंख्ये प्राग्ब्रह्मेत्यर्थः । पौर्वशालः आपरशाल इति दिशा तद्वितार्थे । पूर्वशालाप्रिय इत्युत्तरपदे । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्वितार्थे पण्णां मातृणा मपत्यं पाण्मातुरः, पञ्चकपालः पुरोडाश इति । पञ्चगवधन इत्युत्तरपदे । पञ्चगवमिति समाहारे उदाहरणानि । तत्र न संख्यापूर्वकत्वमेव द्विगुताया तन्त्रम् । किन्तु तद्वितार्थविषयकत्वोत्तरपदपरत्व- समाहारवाचकत्वन्यतमं । तदाक्रान्तश्च नायमिति नैतस्य द्विगुतापत्तिरिति भावः । समाहारस्य वाच्यत्वा- श्रयणेऽपि पात्रादित्वात्कारान्तोत्तरपदत्वेऽपि डीवप्राप्तेर्द्विगुत्वमुपेत्यापि समाधातुं सुशक्यमिति शङ्का द्विगुत्वे पञ्चगवमितिवत् द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावापत्त्या पञ्चस्वरूपाणामिति बहुवचनान्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गेन तदुपायेन पात्रादित्वोपगमेन समाहितमिति निरसनीया ।

सु० — स्थानद्वयगतेत्युक्तम् । प्राक् च भृगोश्चैतद्वदिष्यतीति । तत्रोत्तरानुवाकोक्तस्य ब्रह्मत्वं प्रपञ्चयति ॥ अधीहीति ।

अनु० — अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ॥

आह ब्रह्म कथं तत्र

अधीह्यध्यापय । ण्यर्थस्थान्तर्णितत्वात् । भगवो भगवन् । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति वचनात् । उक्तो भृगुणा पृष्ठो वरुणः 'भृगुर्वै वारुणिः' । वरुणं, पितरमुपसमार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतन्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रं मनोवाचमि'त्येवं ब्रह्मप्रश्नो-त्तरत्वेनोक्तत्वाद्ब्रह्मादिकं ब्रह्मैव भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु तत्र मयटोऽश्रवणाद्विन्नविषयत्वमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च तथा सत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु मयटोऽश्रवणाद्विन्नविषय-यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेन्न । तथा सति तदुदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । यस्यान्नादेर्विकारास्ते तत्प्रशंसापरतया सङ्गतिरित्विति चेन्न । मनोमयश्लोके तदयोगात् । तर्हि तत एवानुपपत्ते-रन्नादिशब्दैरन्नमयादय एवोच्यन्त इति कल्प्यत इति चेत् । तर्ह्यत्रापि प्रकरणवशादन्नमयादय एवोच्यन्त इत्यङ्गीकार्यम् । उक्तेऽर्थे हि संवादित्वेनेयमाख्यायिकोक्ता । तस्मादन्नमयादय

एवात्रोच्यन्ते । ते च ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तवान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मेवेति । यद्यपि 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वमुच्यते । तथाऽपि मीमांसार्थं युक्त्यु-
पन्यासः । अथवा । अस्यापि समानयोगक्षेमत्वादिति ।

शे०— ननु णिचोऽत्राश्रवणात्कथमर्धाहृत्यनेनाध्यापकत्वलाभ इत्यत आह प्यर्थस्येति ॥
वचनादिति । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संयुद्धौ परतः छन्दसि विषय
इति सूत्रार्थः । प्रपुप्रतिवक्त्रनुक्तिप्रयुक्तां भाष्ये न्यूनां परिहरन्नेव ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वस्य हेतोर्मूलारूढताला-
भायोक्तिशब्दं प्रथमरतया व्याचष्टे उक्त इति । पदार्थमुक्त्वा यतस्तन इत्यध्याहारमभिप्रेत्य प्रथमप्रति-
वचानांशप्रदर्शनपूर्वकं वाक्यार्थमाह भृगुर्वा इत्यादिना ॥ इत्यर्थ इति तनश्च तत्प्रमाख्यानादज्ञमया-
दीनां ब्रह्मत्वमिति वाक्यशेषः ॥ भिन्नविषयत्वमिति । शब्दभेदे निमित्ताभिधेयभेदस्यावश्यकत्वा-
दित्यर्थः । तथा चानुवाकद्वये भिन्नभिन्नवस्तुप्रतिपादनान्न समाख्येति भावः ॥ उक्तोत्तरत्वादिति ।
प्राप्यत्वेन मयद्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यत इत्यादिनेति शेषः । तदयोगादिति । उक्तप्रकारेण सङ्गत्य-
योगादित्यर्थः । यतो वाचो निर्वर्तन्त इति मनोमयश्लोके यद्विकारो मनोमयस्य मनसोऽप्रशंसनाद्यस्य
चानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभंतीत्यानन्दस्य प्रशंसा क्रियते तद्विकारत्वाभावादिति भावः । तत एवानु-
पपत्तेरिति । तदुदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गरूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्नादिशब्दैर्ज्ञमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकगता-
न्नादिशब्दैरित्यर्थः ॥ अत्रापीति । उत्तरानुवाकेऽपीत्यर्थः । अन्नादिशब्दैरिति शेषः । ननु च श्लोको-
दाहरणानुपपत्त्या तद्वतान्नादिशब्दानामन्नमयादिपरत्वेऽभिहिते तादृशानुपपत्त्यैवोत्तरानुवाकोक्तान्नादिशब्दा-
नामन्नमयादिपरत्वव्युत्पादनस्य सम्मतत्वेऽपि प्रकृते तादृशानुपपत्तेरभावात्प्रकरणमात्रस्य चाप्रयोजकत्वात्कथं
तद्वशेनोत्तरानुवाकगतान्नादिशब्दानामन्नमयादिपरत्वव्युत्पादनमित्यतोऽत्रापि तादृशानुपपत्त्यैवान्नादिश-
ब्दानां तत्परत्वस्याभिप्रेतत्वाददोष इत्यभिप्रेत्यानुपपत्तिमुपपादयति उक्तेऽर्थ इति । इतीत्यतः परं श्रुयेति
शेषः ॥ साक्षादिति । स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्यात्वमुच्यत इति । तथा च श्रुत्यैव ब्रह्मपरत्वसिद्ध्या
युक्त्यनपेक्षत्वात्तदुपन्यासोऽनर्थ इति भावः ॥ अस्यापीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे
व्योमन्प्रतिष्ठिते'तिब्रह्मपरत्ववाक्यस्यापीत्यर्थः ॥ समानयोगक्षेमत्वादिति अन्नादीनां ब्रह्मत्वापदेशसमान-
योगक्षेमत्वादित्यर्थः । अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादेरन्नादीनां ब्रह्मज्ञानद्वारत्वाभिप्रायकत्ववत्सैपेत्यादि-
ब्रह्मविद्यात्ववचनस्याप्यन्नादीनां ब्रह्मज्ञानद्वारत्वाभिप्रायकत्वेन श्रुत्याऽन्नादेर्ब्रह्मत्वामिद्वया तन्मिद्वयर्थतया
युक्त्युपन्यासोऽर्थवानिति भावः ।

म०— मतुवमो रुः संयुद्धौ छन्दमीति । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य
रुःरित्ययमादेशो भवति संयुद्धौ परतः छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः ॥ मनोमयश्लोक इति । 'यतो वाचो

निवर्तन्ते' इति मनोमयश्लोके मनःप्रशंसाऽभावेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ अथवास्यापि समानेति । अन्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेति व्याख्याने सर्वस्या अपि विद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वं न लभ्यते अतो अनिश्चितार्था । तथैतदपि वाक्यं तद्विद्यागतान्यवाक्यसमानयोगक्षेमम् । यद्युक्तविचारेणैतरवाक्यानि साक्षाद्ब्रह्मवाक्यानि स्युः तर्हीदमपि वाक्यं तेषां साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादकं भविष्यति नो चेन्न । उक्तरीत्या सावकाशत्वात् । अत आवश्यकत्वादितरवाक्यानामेव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकतासिद्धौ युक्त्युपन्यासः कृत इति भावः ।

प०— मनुवसोरिति । मत्स्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतः छन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । उक्तोत्तरत्वादिति । 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ मनोमयश्लोक इति । 'यतो वाचो निवर्तत' इति श्लोके मनसः प्रशंसाऽभावादिति भावः । अत्रापीति । भृगुवल्ल्यामपीत्यर्थः ॥ व्योमन्निति । अच्छेद्यत्वेन व्योमनिभे ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ युक्तीति । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादियुक्त्युपन्यास इत्यर्थः ॥ अस्यापीति । 'भृगुर्वै वारुणि'-रित्यनुवाकस्यापि 'ब्रह्मविदि'त्यनुवाकसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः ।

या०— मनुवसोरिति । मत्स्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतश्छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । प्रकृतमेवोदाहरणम् ॥ उक्तोत्तरत्वादिति । 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्यादिनेति शेषः ॥ मनोमयश्लोक इति । यतो वाचो निवर्तन्त इति मनोमयश्लोके मनःप्रशंसाऽभावेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ अथवाऽस्यापीति । अन्ततः, 'पमे व्योमन् प्रतिष्ठिते'ति व्याख्याने सर्वस्या अपि विद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वं न लभ्यते । अतोऽनिश्चितार्थतयेदमपि वाक्यं तद्विद्यागतान्यवाक्यसमानयोगक्षेमम् । यद्युक्तविचारेणैतरवाक्यानि साक्षात्प्रतिपादकानि तर्हीदमपि वाक्यं तेषां साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादकं भविष्यति । नान्यथा । उक्तरीत्या सावकाशत्वात् । अत आवश्यकत्वादितरवाक्यानामेव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकतासिद्धौ युक्त्युपन्यासः कृत इति भावः ।

श्री० — मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसीतीति । मत्स्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्संबुद्धौ परतश्छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । अलोन्त्यपरिभाषया हरित्यादेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्यस्यैव । तथाच भगवद्वान्मनुप्रत्यये उप् इत्यस्य लोपे मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति सूत्रेण मनुपो मकारस्य वकारे सति भगवदिति तकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तौ सत्यां पश्चात्संबुद्धौ भगवत् सु इति स्थिते मनुवसो हरिति सूत्रेण तकारस्य हरित्यादेशो तस्य विसर्गे संबुद्धौ सोर्लोपे भगव इति युक्तमित्यर्थः । किञ्च तथा सतीत्यनन्तरं ब्रह्मवल्ल्यामपीति शेषः ॥ उदाहृतश्लोकेष्विति । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादिष्वित्यर्थः । ते कोशाः ॥ तदिति । अन्नादीत्यर्थः ॥ तदयोगादिति ।

प्रजाजनकत्वदेवचेष्टकत्वरूपोऽन्नप्राणयोर्महिमा यथा तत्र निरूपितस्तथा यतो वाच इत्यत्र मनोमहिम्नोऽनिरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ तत एवेति । मनोमयश्लोके मनोमहिम्नोऽनिरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्यसम्भवादेवेत्यर्थः ॥ अन्नादिशब्दैरिति । अन्नाद्वै प्रजा इत्यादिश्लोकस्यान्नादिशब्दैरित्यर्थः । उच्यन्ते ब्रह्मबल्ल्याम् तथा चान्नमयादिप्रशंसा सम्भवतीति हृदयम् । अत्रापि भृगुबल्ल्यामपि । अन्नादिशब्दैरिति शेषः । प्रकरणवशादित्युक्तमेव प्रदर्शयति उक्तार्थ इति । ब्रह्मबल्ल्युक्तार्थ इत्यर्थः । ब्रह्मप्रश्नेति । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मप्रश्नेत्यर्थः ॥ परम इति । परमव्योमशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वादित्यर्थः । समानयोगक्षेमत्वादिति । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यम्यान्त्रमयादिद्वारपञ्चकोपदेशद्वारा शाखाचन्द्रमस-न्यायेनान्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यपि व्याख्यानसम्भवेन साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वसाधकत्वाभावेनान्नमयादि-प्रकरणसमानयोगक्षेमत्वेन भार्गवीवारुणीविद्यायाः परब्रह्मपरत्वनिश्चायकत्वासम्भवादित्याशयः ॥

च० — मतुवमो रुः संबुद्धाविति । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतः ऋन्वसि विषय इति सूत्रार्थः । उक्तोत्तरत्वादिति । साध्यत्वेन मयद्रूपोक्तेरित्यादिनेत्यादिः । साक्षान् दर्शितानुपूर्वीकेण स्वेनैव ।

सु० — स्यादेतत् । ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तिमात्रेण न वरुणोक्तानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति । ब्रह्मज्ञानोपायतयाऽपि तदुपदेशोपपत्तेः । तथा हि । द्वितीयाचन्द्रप्रश्नेऽचन्द्ररूपापि शाखा चन्द्रतयोच्यते चन्द्रज्ञानोपायत्वात् । यथा वाऽरुन्धतीप्रश्ने तत्समीपवर्तिनी पृथुला तारकाऽरुन्धतीत्वेनोपदिश्यते । अरुन्धतीज्ञानद्वारत्वात् । द्वारत्वं चान्नादिशब्दोदितानां शरीरादीनां बहिर्वृत्तिनिवारणद्वारा ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपपद्यत एवेति । मैत्रम् । किमनेन व्यभिचारश्चोद्यते । किंवाऽन्यथासिद्धिः संभाव्यते । उत सा निश्चीयते । पक्षत्रयसंबन्धमित्याह द्वारमिति ।

अनु० —

द्वारं तदिति वादिनः ॥

उपसर्त्ति कथं विद्युः

तदन्नादिकम् । उपसर्त्ति ब्रह्मज्ञानार्थोपसत्त्युत्तरकालीनं गुरुपदेशप्रकारमित्यर्थः । कथमित्याक्षेपे । न विद्युरित्यर्थः । गुरुपदेशप्रकाराज्ञानविजृम्भितेयं शङ्केति भावः । तत्कथं न विद्युरित्यत आह उपसन्नायेति ।

उपसन्नाय हि त्रिशः ॥

वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ॥

सकृदेत्यागमा ब्रह्मसंज्ञायाविदोऽपि च ।

ब्रह्मैव वक्तव्यम् । न पुनरर्थत्किञ्चित् । अबोधेऽपि पुनः पुनः तदेव शब्दान्तरेण वक्तव्यम् । द्वारं च द्वारतयैव वक्तव्यम् । न तु तदात्मकत्वेन । न हि धूमोऽन्यात्मकत्वेन प्रदर्श्यते । चन्द्राद्युदाहरणमप्यसिद्धमेवेति ॥ आगमा वेदाः । संप्रदायविदः स्मृतीतिहास-पुण्यकर्तारः । अपिचावितरेतरसमुच्चयार्थौ । तर्हि उपदेशप्रकाराज्ञतया वरुणोऽन्यदुपदिशतीत्यस्तु । मैवम् । लोकपालस्यैतावज्ज्ञानाभावात्संभवादित्याशयेन द्वारोपदेशशङ्कानिराकरण-मुपसंहरति तदिति ।

तत्किञ्चित्कथं ब्रूयादुपसन्नाय दिक्पतिः ॥

तत्तस्मात् । यत्किञ्चित् द्वारम् ।

शे० — तर्ह्युक्तप्रकारेण युक्तेरपि सावकाशत्वाच्च युक्त्याऽपि तत्सिद्धिरित्याशङ्कते स्यादेतदिति । ननु नात्राद्यादेशो द्वारतयाऽन्यथयितुं युक्तः । अत्रादिज्ञानं विनाऽपि प्राणादिज्ञानेनात्रादेर्द्वारत्वायोगात् । न चात एव ब्रह्मज्ञानोपायतयेति ब्रह्मणि द्वारत्वाश्रयणमिति वाच्यम् । अत्र ब्रह्मेत्यनुक्त्वाऽप्यानन्दो ब्रमेति ब्रह्मस्वरूपस्योपदेष्टुं शक्यतया तदयोगादित्यत आह द्वारत्वं चेति ॥ बहिर्बुद्धिनिवारणद्वारेति । चित्तस्य प्रत्यक्प्रावण्यद्वारेत्यर्थः ॥ व्यभिचार इति । अत्रादिकं ब्रह्म भवितुमर्हति ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वादित्यनुमाने विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्त्या यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्तेरेवावश्यवक्तव्यत्वाच्छाखादेशश्चन्द्रादिप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वेऽपि चन्द्रादित्वाभावाच्च्यभिचार इत्यर्थः । कथं तर्हि द्वितीयाचन्द्रप्रश्नेऽचन्द्ररूपायाः शाखायाश्चन्द्रतयोपदेशः । अरुन्धतीप्रश्ने तत्समी-ध्वर्तिन्याः पृथुलायास्तारकाया अरुन्धतीत्वेनोपदेशश्चेत्यतो लोके चन्द्रारुन्धत्यादौ शाखास्थूलतारकादे-र्द्वास्त्वेनोपदेशेन चन्द्रारुन्धतीत्वेनोपदेशाभावादुदाहरणमसिद्धमित्याह चन्द्राद्युदाहरणमपीति ॥ इतरेतरसमुच्चयार्थाविति । ततश्चापिशब्दयोर्नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः ।

म० — किमनेन व्यभिचारः चोद्यत इति ॥ यत् यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामा-न्यव्याप्त्यभिधान इत्यर्थः ।

प० — किमनेनेति । 'द्वितीयाचन्द्रप्रश्न' इत्यादिकथनेनात्रादिकं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म-प्रश्नोत्तरत्वात् । यत् यत्प्रश्नोत्तरं तत्तद्व्यवतीति विवक्षितानुमाने शाखादौ व्यभिचारः शङ्क्यत इत्यर्थः । सा असिद्धिः ।

या० — किमनेन व्यभिचारश्चोद्यत इति । यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्य-

श्री --- व्यभिचारश्चोद्यत इति । यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्तौ चन्द्रा-
रुन्धतीबोधनद्वारभूतशाखास्थूलतारकयोर्व्यभिचारश्चोद्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिरिति । तत्प्रश्नोत्तरत्वं
ब्रह्मत्वं चिना द्वारत्वेनाप्यन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धिः संभाव्यते शङ्क्यत इत्यर्थः । सा अन्यथा-
सिद्धिः ॥ लोकपालस्येति । 'न देवपदवीं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' इति वचनेन देवतापदस्य परब्रह्म-
ज्ञानसाध्यत्वावगमेनैतावज्ज्ञानाभावे लोकपालकत्वस्यैवासंभवादिति भावः ।

च० --- चन्द्राद्युदाहरणमपीति । चन्द्रारुन्धत्यादिप्रश्ने शाखापृथुलतारकादिकं चन्द्रारुन्ध-
त्यादिज्ञानोपायकत्वेनैवोपदिशन्ति लौकिकाः न तत्तादाम्येनेत्याशयः ।

सु० - नन्वब्रह्मैव ब्रह्म पृष्ठवते वरुणेनोक्तं व्यामोहनायेति किं न स्यादित्यत आ-
न वदेदिति ।

अनु० --- न वदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥

किमाक्षेपे । ब्रह्मैव वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुर्मायावी न हीति । आप्तत्वादित्यर्थः
विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हि वरुणस्य दिक्पतेः प्रसिद्धम् । अविप्रलम्भकत्वं च पितृत्वात् । भृगो-
र्ब्रह्मज्ञानयोग्यत्वात् । उपसन्नायेति प्रसङ्गदोषस्य निरस्तत्वात् । वारिराडिति भूताभिमानित्वे-
नोक्तस्यापटुकरणत्वासंभवात् । विवक्षायाश्चोपदेशादेव सिद्धेः । अत एव श्रुतिर्वारुणिः (वरुण-
पितरमुपगमसारेत्याह । तदनेनाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वमन्नादीनां ब्रह्मत्वे हेतुरित्यु-
च्यते भवति ।

श्र० --- कथं वरुणस्याप्तत्वमित्यतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिरूपाप्तिमत्त्वादिति भावेनाप्त्येक-
देशभूततत्त्वज्ञानवत्तामुपपादयति विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं इति । विप्रलम्भकत्वस्य श्रोतृप्रसङ्गान्तरतानानु-
कूल्यनिवन्धनत्वात्प्रकृते च तदुभयानुकूल्यसत्त्वाच्च विप्रलम्भकत्वमित्याशयेनाप्त्येकदेशभूतमविप्रलम्भ-
कत्वमुपपादयति अविप्रलम्भकत्वं चेति । अत्र पितृत्वादिति श्रोतृवैक्तृप्रेमास्पदत्वस्य भृगोरित्यने-
तत्त्वज्ञानयोग्यतायाश्चोपपादनेन श्रोत्रानुकूल्यसमर्थनम् । उपसन्नायेत्यनेन प्रसङ्गानुकूल्यसमर्थनमिति
द्रष्टव्यम् । आप्त्येकदेशभूतपटुकरणत्वस्योपपादनम् वारिराडिति । तदेकदेशविवक्षाया उपपाद-
नम् विवक्षायाश्चेति । नन्वस्तु वरुणस्याप्तत्वं तथाऽपि न ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तत्वेन हेतुनाऽन्नादीनां ब्रह्म-
सिद्ध्यति । अतएव ब्रह्म पृष्ठवते वरुणेन व्यामोहनायेत्युक्तरीत्या तस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वा-
दित्युक्तं । अतएव हेतुनाभिमतं किं त्वाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तत्वमेव । तस्य च नान्यथासिद्धिशङ्का-
योरपि भुक्ता न तत्सिद्धिरित्याह तदनेनेति ।